

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” IAȘI
FACULTATEA DE ISTORIE
Învățământ la distanță

CIVILIZAȚII PREISTORICE ȘI ANTICE PE
TERITORIUL ROMÂNIEI
(CIVILIZAȚII PREISTORICE ȘI PROTOISTORICE
PE TERITORIUL ȚĂRII NOASTRE)

PARTEA I

AUTOR: Prof.univ.dr. NICOLAE URSULESCU
TITULAR: Lect.univ.dr. VASILE COTIUGĂ

PARTEA a II-a

AUTOR : Prof.univ.dr. NELU ZUGRAVU
TITULAR: Lect.univ.dr. VASILE COTIUGĂ

ANUL I
SEMESTRUL I
2012-2013

ISSN 1221-9363

Cursul se adresează studenților secției Istorie și reprezintă o sinteză a temelor din programa de învățământ. Pentru completarea informațiilor, consultați lucrările indicate la *Bibliografie minimală*, unde pot fi găsite trimiteri și la alte studii de specialitate.

Pentru autoevaluarea cunoștințelor, se recomandă să se răspundă (preferabil, în scris) la întrebările de la sfârșitul fiecărui capitol.

CUPRINS

PROBLEME INTRODUCTIVE (N. Ursulescu)

1. Obiectul Istoriei vechi a României / 9
2. Spațiul de desfășurare / 9
3. Periodizare / 9
4. Izvoarele Istoriei vechi a României / 10
 - 4.1. Izvoarele arheologice / 10
 - 4.1.A. Metode de cercetare ale arheologiei / 10
 - 4.1.B. Cronologia / 10
 - 4.1.C. Noțiuni de bază ale arheologiei / 11
 - 4.1.D. Preocupări și cercetări arheologice în România / 11
 - 4.2. Izvoarele scrise (A: literare; B: epigrafice; C: numismatice; D: papiriacee) / 14
- *Întrebări recapitulative* / 15

PARTEA I. SOCIETATEA PRIMITIVĂ (N. Ursulescu)

I. PALEOLITICUL

- I.1. Caracterizare generală / 16
- I.2. Periodizare / 16
- I.3. Evoluția culturală / 16
 - I.3.1. Protopaleoliticul / 16
 - I.3.2. Paleoliticul inferior / 17
 - I.3.3. Paleoliticul mijlociu / 17
 - I.3.4. Paleoliticul superior / 17
 - I.3.5. Epipaleoliticul / 18

– *Întrebări recapitulative* / 19

II. NEOLITICUL ȘI ENEOLITICUL

- II.1. Caracterizare generală / 22
 - II.1.1. Definirea perioadei / 22
 - II.1.2. Periodizare și cronologie / 22
 - II.1.3. Organizare socială / 23

– *Întrebări recapitulative* / 25

- II.2. Neoliticul / 26
 - II.2.1. Problema existenței protoneoliticului / 26
 - II.2.2. Neoliticul vechi (cristalizat) / 26

– *Întrebări recapitulative* / 27

II.2.3. Neoliticul târziu / 28
– <i>Întrebări recapitulative</i> / 29
II.3. Eneoliticul / 32
II.3.1. Eneoliticul timpuriu / 32
<i>Întrebări recapitulative</i> / 36
II.3.2. Eneoliticul dezvoltat / 39
– <i>Întrebări recapitulative</i> / 43
II.3.3. Eneoliticul final (perioada de tranziție spre epoca bronzului) / 46
– <i>Întrebări recapitulative</i> / 50
III. EPOCA BRONZULUI
III.1. Caracterizare generală / 53
III.1.1. Problema determinării etnice / 53
III.1.2. Viața economică. Metalurgia / 54
III.1.3. Relațiile de schimb / 54
III.1.4. Structura socială / 54
III.1.5. Depozite și tezaure / 55
III.1.6. Viața spirituală / 55
III.1.7. Ritul funerar / 55
III.1.8. Problema periodizării epocii bronzului / 56
III.2. Bronzul timpuriu / 57
III.2.1. Trăsături generale / 57
III.2.2. Evoluția culturală / 58
III.3. Bronzul mijlociu / 60
III.3.1. Trăsături generale / 60
III.3.2. Evoluția culturală / 60
III.4. Bronzul târziu / 62
III.4.1. Trăsături generale / 62
III.4.2. Evoluția culturală / 63
- <i>Întrebări recapitulative</i> / 64

IV. PRIMA PERIOADĂ A EPOCII FIERULUI

IV.1. Caracterizare generală / 64
IV.1.1. Definiția și conținutul perioadei / 64
IV.1.2. Răspândirea metalurgiei fierului / 65
IV.1.3. Viața economică și socială / 65
IV.1.4. Populațiile primei perioade a epocii fierului / 66
IV.1.5. Periodizarea / 66
IV.2. Faza timpurie / 67
IV.2.1. Încadrarea culturală a fazei / 67

- IV.2.2. Începuturile metalurgiei fierului / 67
- IV.2.3. Depozite de bronzuri și tezaure de aur / 67
- IV.2.4. Evoluția culturală / 69
- IV.3. Faza mijlocie / 69
- IV.4. Faza târzie / 70
- *Întrebări recapitulative* / 72

V. CARACTERIZARE GENERALĂ A CELEI DE A DOUA PERIOADE A EPOCII FIERULUI

- V.1. Denumirea perioadei / 72
- V.2. Periodizarea / 72
- V.3. Trăsături economice și social-politice / 73
- V.4. Știrile antice despre geto-daci și Dacia / 74
- V.5. Arealul de răspândire a geto-dacilor / 75
- V.6. Numărul geto-dacilor / 76
- V.7. Aspectul exterior al geto-dacilor / 77
- V.8. Limba geto-dacilor / 77
- *Întrebări recapitulative* / 78

PARTEA A II – A (N. Zugravu)

I. PERIOADA PREROMANĂ: POPULAȚIILE DIN REGIUNEA DUNĂRII INFERIOARE ÎN SECOLELE III Î.H. – I D.H. / 79

- 1. Populațiile din Dobrogea / 79
- 2. Populațiile nord-dunărene / 83

II. PERIOADA ROMANĂ / 91

- A. Cucerirea regiunii Dunării Inferioare de către romani / 91
 - 1. Formarea provinciei *Moesia* / 91
 - 2. Formarea provinciei *Dacia* / 93
- B. Provinciile *Moesia Inferior* și *Dacia* în secolele II-III / 101
 - 1. Provinciile *Moesia Inferior* și *Dacia* în timpul dinastiei Antoninilor (96-192 d.H.) / 101
 - 2. Provinciile *Moesia Inferior* și *Dacia* în timpul dinastiei Severilor (193-235 d.H.) / 105
 - 3. *Moesia Inferior* și *Dacia* în timpul crizei Imperiului roman (235-284 d.H.) / 106

III. PERIOADA ROMANO-BIZANTINĂ: PROVINCIA *SCYTHIA*

(*SCYTHIA MINOR*)

ÎN PERIOADA DOMINATULUI (ROMANO-BIZANTINĂ) (284-641) / 108

1. Caracterizarea generală a perioadei Dominatului (romano-bizantină) / 108
2. Provincia *Scythia* de la Diocletianus (284-305) la Valens (364-378) / 109
3. Provincia *Scythia* de la Theodosius I (379-395) la Zenon (474-491) / 112
4. Provincia *Scythia* de la Anastasius I (491-518) la Iustinianus I (527-565) / 112
5. Provincia *Scythia* de la Iustinus II (565-578) la Heraclius (610-641) / 114

IV. PERIOADA POSTROMANĂ: ISTORIA ROMANITĂȚII NORD-DUNĂRENE

ÎNTRE SFÂRȘITUL SECOLULUI AL III-LEA ȘI SECOLUL AL VIII-LEA.

ÎNCHEIEREA ETNOGENEZEI ROMÂNILOR / 116

1. Factorii care au condiționat istoria romanității nord-dunărene / 116
2. Evoluția romanității nord-dunărene între sfârșitul secolului al III-lea și secolul al VIII-lea / 119
3. Românii – popor romanic / 121

Temă de control / 124

Bibliografie minimală / 125

Glosar / 126

PROBLEME INTRODUCTIVE

1. **Obiectul Istoriei vechi a României** studiază apariția și evoluția societății omenești, în spațiul carpato-dunăreano-pontic, în intervalul cuprins între aproximativ două milioane de ani în urmă (primele urme presupuse de activitate conștientă a unor hominizi) și începutul celei de a doua jumătăți a mileniului I d.Hr. (atestarea străromânilor ca etnic individualizat). Prima parte a Istoriei vechi a României (*Preistoria*) analizează cele mai vechi manifestări ale comunităților umane, până la începutul celei de a doua perioade a epocii fierului, când un rol din ce în ce mai important, în reconstituirea istorică, revine izvoarelor scrise.

2. **Spațiul de desfășurare** cuprinde îndeosebi teritoriul străbătut de râurile care izvorăsc din Carpați și se varsă în Dunăre sau Marea Neagră (limitele fiind marcate la vest de Dunărea mijlocie și Tisa, iar la est de Nistru = Tyras, în antichitate): *spațiul carpato-dunăreano-pontic*. Acestei unități geografice îi corespund serii de civilizații care s-au răspândit de-a lungul bazinelor hidrografice carpatice.

Pe de altă parte, fluviul Dunărea, ca și alte mari fluvii, nu reprezenta, în perioada anterioară apariției statelor, o frontieră, ci, din contră, o axă de convergență pentru aceleași populații de la nordul și sudul fluviului, cel puțin până la Munții Balcani (ex., răspândirea geților).

Spațiul carpat, plasat la marginea estică a Europei “agricole” și în fața spațiului nesfârșit al stepelor răsăritene, a cunoscut alternanța unor perioade de evoluție lină (normale pentru comunități stabile, agricole) cu altele de instabilitate, provocate de penetrațiile populațiilor pastorale, ceea ce a determinat, la anumite intervale de timp, producerea unor amalgamări și sinteze etnico-lingvistice.

3. **Periodizarea** se poate realiza prin combinarea a trei criterii: *arheologic* (evoluția principalelor materii prime: piatră cioplită, piatră șlefuită, aramă, bronz, fier), *sociologic* (evoluția formelor de organizare socială: ceata sau hoarda primitivă, ginta, tribul, uniunile de triburi, statul) și *evenimential-politic* (evenimente istorice importante, care marchează trecerea la o nouă etapă).

3.1. **Societatea primitivă**, numită convențional și **preistorie** (considerându-se, mai demult, că istoria ar începe doar o dată cu apariția izvoarelor scrise), cu trei mari etape:

- a) de formare a societății gentilice (*paleoliticul*);
- b) de înflorire a acestei societăți (*neoliticul* și *eneoliticul*);
- c) de destrămare (*epoca bronzului* și *prima perioadă a epocii fierului*).

3.2. **Organizarea social-politică și statală a societății geto-dacice** (din punct de vedere arheologic, *cea de a doua perioadă a epocii fierului*), cu două etape:

- a) *de formare* a structurilor sociale și politice (secolul V-II î. Hr.);

b) *clasică* (secolul I î.Hr.–I d.Hr.) a statalității și civilizației dacice (*perioada Burebista-Decebal*): începutul istoriei antice pe teritoriul României, atât prin integrarea treptată a civilizației geto-dacice în cea greco-romană, cât și prin prezența efectivă a civilizațiilor grecești (coloniile pontice) și apoi a celei romane, pe teritoriul Daciei.

3.3. **Etnogeneza românească**, cu două etape:

- a) *stăpânirea romană în Dacia*: sinteza daco-romană;
- b) *uniformizarea și definitivarea etnogenezei* (sec. IV-VII).

4. **Izvoarele Istoriei vechi**: *nescrise* (pentru cea mai mare parte a perioadei) și *scrise* (începând cu informațiile lui Herodot despre geți, cu ocazia expediției din 514-513 î.Hr. a regelui persan Darius la gurile Dunării).

Izvoarele nescrise se bazează mai ales pe descoperirile arheologice, dar și pe sugestiile ce pot veni din partea științelor naturii (paleogeografia, paleobotanica, arheozoologia), a etnologiei (studierea culturii materiale și spirituale a populațiilor tradiționaliste), a lingvisticii (vechimea și răspândirea unor cuvinte), a istoriei religiilor ș.a. Izvoarele arheologice, dacă sunt corect cercetate și interpretate de descoperitor, au un caracter sporit de obiectivitate, deoarece redau un aspect al vieții de odinioară, surprins în momentul încetării locuirii dintr-un anumit punct sau din momentul scoaterii din uz a obiectului respectiv.

În schimb, izvoarele scrise, chiar dacă au un puternic caracter de subiectivitate (fiind redactate de diferite persoane, din anumite unghiuri de vedere), dau un volum important de informații concrete, privind evenimente istorice. Pentru o reconstituire cât mai reală a istoriei vechi, trebuie coroborate informațiile celor două categorii de izvoare.

4.1. **Izvoarele arheologice** sunt: *fixe* (așezări, locuințe, gropi, morminte, monumente) și *mobile* (obiecte uzuale, arme, podoabe, monede, inscripții). Studiarea pieselor arheologice se face în funcție de materialul din care sunt făcute, precum și în funcție de scopul în care au fost utilizate.

4.1.A. Metode de cercetare ale arheologiei:

– *clasice*: stratigrafică, comparativ-tipologică și chorologică (sau geografico-cartografică);

– *moderne (tehnice)*: aerofotogrammetria, rezistivitatea electrică a solului, prospecțiuni seismice, prospecțiuni magnetometrice, sonde fotografice, cercetarea subacvatică, decapajul mecanic.

4.1.B. Cronologia poate fi *relativă* (exprimată în relație cu un alt fenomen istoric, prin termeni precum: *mai vechi*, *contemporan*, *mai nou*, *anterior*, *posterior* etc.) și *absolută* (exprimată în unități solare de timp: an, deceniu, secol, mileniu).

4.1.B.1. *Stabilirea cronologiei absolute prin metoda contactului dintre civilizații*. Se pornește de la cronologia zonelor antice mai avansate, care cunoșteau scrierea (Egipt, Mesopotamia, lumea greco-romană). Obiecte, relativ bine datate din aceste zone, pot ajunge, pe calea schimburilor, în alte zone, datând astfel și complexele arheologice de acolo. Piese din noile zone, astfel datate, se pot găsi în alte regiuni, mai îndepărtate, datând, la rândul lor,

complexele arheologice în care au fost descoperite. Prin succesiunea unor asemenea “importuri”, în zone din ce în ce mai îndepărtate, se formează lanțuri cronologice. În funcție de evaluarea diferită a surselor de datare în zonele de origine a “importurilor”, s-au elaborat sisteme de cronologie “joasă” și “înaltă”, cu diferențe de timp destul de considerabile între ele. De aceea, la diverși autori, se pot întâlni date diferite pentru același fenomen istoric.

4.1.B.2. *Metode moderne, interdisciplinare, de stabilire a cronologiei absolute*: astronomică (“curba astronomică a lui Milancovici”), paleopalynologia, arheozoologia, scara cronologică suedeză (metoda *varvelor*), dendrocronologia, magnetismul terestru (arheo-magnetismul), izotopii radioactivi (^{14}C sau radiocarbon, potasiu-argon), termoluminiscența, ultrasunetele, racemizarea aminoacizilor ș.a. Multe dintre ele au încă un caracter experimental și rezultatele obținute se deosebesc destul de mult, inclusiv față de cele obținute prin metoda contactului dintre civilizații.

Pentru obținerea unei datări cât mai precise a unui complex arheologic, ideal este să se aplice diverse metode, care să se verifice reciproc.

4.1.C. Noțiuni de bază ale arheologiei. Se pot grupa în trei categorii:

a) tipuri de descoperiri: *sit* (orice loc cu vestigii arheologice); *complex* (un ansamblu coerent de vestigii, provenite dintr-o *structură* de locuire: locuință, groapă, mormânt); *artefact* (obiect prelucrat de om); *monumente arheologice* (denumire generică pentru orice fel de vestigii, fixe sau mobile, care intră sub regimul de protecție și conservare a patrimoniului cultural-istoric).

b) sistematizarea descoperirilor. Pentru a se sistematiza imensa cantitate de descoperiri, datând din diferite perioade și provenind din regiuni diferite, acestea se încadrează, convențional, în: *cultură arheologică* (= totalitatea manifestărilor materiale și spirituale, asemănătoare între ele, care se răspândesc la un moment dat, într-un anumit spațiu), denumite după diferite criterii (localitatea sau zona eponimă, unde s-au făcut primele descoperiri de un anume tip; după aria de răspândire; după obiectul cel mai caracteristic; după numele populației care a creat-o, dacă există izvoare scrise, care atestă numele acelei populații); *faciesuri* (aspecte, variante); *grupe culturale* și *complexe culturale*.

c) încadrări cronologice: eră, epocă, perioadă, fază, subfază, etapă, subetapă.

4.1.D. Preocupări și cercetări arheologice în România.

4.1.D.1. *Etapă preocupărilor de ordin umanist pentru antichitate* (sec. XV-XVIII).

Vestigiiile antice erau invocate pentru constatarea sau dovedirea caracterului romanic al românilor (Antonio Bonfini, Georg Reichersdorfer, Miron Costin, Constantin Cantacuzino, Fernando Marsigli). Prima culegere de inscripții provenite din Transilvania (Ștefan Szamosközy), la sfârșitul secolului al XVI-lea. Continuarea acestor preocupări la primii reprezentanți ai istoriografiei moderne, din secolul al XVIII-lea: D. Cantemir (*Hronicul vechimii Romano-Moldo-Vlahilor*) și Școala Ardeleană (Gh. Șincai, P. Maior, Samuel Micu, I. Budai-Deleanu).

4.1.D.2. *Etapa preocupărilor diletantiste, romantice* (îndeosebi prima jumătate a secolului al XIX-lea): mișcarea de renaștere națională și grija pentru vestigii; formarea de colecții arheologice și a primelor muzee (1834: la București și Iași, în perioada domniilor regulamentare; în Transilvania: la Sibiu - 1817; Cluj - 1859; Timișoara și Oradea - 1872 ș.a.); efectuarea unor săpături lipsite de metodă, în goană după descoperiri de obiecte antice; interesul stârnit de descoperirea tezaurului de la Pietroasele (1837); elaborarea primei lucrări despre un monument arheologic: castrul de la Bărboși-Galați (G. Săulescu, 1837).

4.1.D.3. *Etapa începuturilor arheologiei științifice* (sfârșitul sec. al XIX-lea – începutul sec. al XX-lea).

a) *Al. Odobescu* (1834-1895): înființarea Muzeului Național de Antichități din București (1864); monografia *Le trésor de Petrossa*; primele cursuri de arheologie la Universitatea din București (1874), publicate în *Istoria arheologiei* (1877); *Chestionarul arheologic*, trimis tuturor învățătorilor și preoților – bază a viitoarelor repertorii arheologice.

b) *Grigore Tocilescu* (1850-1909), continuator al lui Odobescu: profesor la Universitatea din București și director al Muzeului Național de Antichități; autor al sintezei *Dacia înainte de romani* (1880) – prima lucrare care pune în lumină istoria civilizațiilor preromane de pe teritoriul României; studierea cetăților și castrelor romane din Dobrogea și Oltenia; editor al *Revistei pentru istorie, arheologie, și filologie* (1882-1909).

c) *Teohari Antonescu* (1866-1910): primul profesor de arheologie la Universitatea din Iași (1894); autor al volumului *Lumi uitate* și al monografiilor despre monumentele Sarmizegetusa, Adamclisi (*Trpaeum Traiani*) și Columna lui Traian.

d) 1884-1885: primele cercetări arheologice în celebra stațiune neolitică de la Cucuteni-*Cetățuia* (Theodor Burada, N. Beldiceanu, Grigore Buțureanu, George Diamandi); 1889, Paris: prezentarea rezultatelor la Congresul internațional de antropologie (Al. Odobescu, Gr. Buțureanu, G. Diamandi); 1909-1910: săpăturile stratigrafice întreprinse la Cucuteni de savantul german Hubert Schmidt, care, prin monografia publicată ulterior (1932), a pus bazele periodizării acestei culturi.

e) *Bucovina*: înființarea *Muzeului Țării* de la Cernăuți (1886-1892, Dionisie Olinescu); 1895: primele cercetări arheologice într-un monument medieval, Cetatea de Scaun a Sucevei (efectuate de Karl-August Romstorfer).

f) *Basarabia*: *Muzeul Pontului Scitic* la Chișinău (1880: Ioan Casian Suruceanu); săpăturile în așezarea cucuteniană de la Petreni, jud. Bălți (1901-1903: Eugen Stern).

g) *Dobrogea*: înființarea muzeului din Constanța (1879: Remus Opreanu).

h) *Transilvania*: înființarea unor muzee în marile orașe; repertorii arheologice (Karl Goos: 1879; Iuliu Marțian: 1909 și 1920); primele cercetări stratigrafice, la Ariușd, aspect al culturii Cucuteni din sud-estul Transilvaniei (Ferenc László, 1907).

4.1.D.4. *Etapa formării școlii românești moderne de arheologie* (perioada interbelică).

a) *Vasile Pârvan* (1882-1927): în calitate de profesor la Universitate și de director al Muzeului Național de Antichități, a format valoroși arheologi, care au contribuit apoi la constituirea unei școli moderne de arheologie (I. Nestor, Radu Vulpe, Gh. Ștefan, D. Tudor, Vl. Dumitrescu, C.S. Nicolăescu-Plopșor, D. Berciu); a inițiat apariția revistei *Dacia* (1924), care, publicând studii numai în limbi de circulație internațională, a contribuit și contribuie la integrarea rezultatelor arheologiei românești în circuitul informațional internațional; publicarea marilor sinteze: *Getica. O protoistorie a Daciei* (1926) și *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene* (apărută postum – 1928 - la Cambridge și tradusă apoi în limba română, în mai multe ediții – prima în 1937); inițierea săpăturilor în mai multe cetăți antice din Dobrogea, mai ales la Histria; coordonarea cercetărilor arheologice din România.

b) *Ion Andrieșescu* (1888-1944), profesor la Universitatea din București; primul doctor în arheologie al Universității din Iași, cu lucrarea *Contribuție la Dacia înainte de romani* (1912); inițiatorul săpăturilor stratigrafice în Vechiul Regat (Sălcuța, 1916).

c) *Transilvania*: dirijarea cercetării arheologice de către Universitatea din Cluj (C. Daicoviciu); cercetarea monumentelor dacice, romane și daco-romane, pentru dovedirea continuității populației autohtone; elaborarea repertoriului descoperirilor preistorice din Transilvania (Marton Roska, 1942); elaborarea sintezei *Transylvanie dans l'Antiquité* (C. Daicoviciu, 1938; 1945²).

d) *Iași*: profesorul Orest Tafrali (1876-1937) pune bazele *Muzeului de Antichități* din cadrul Universității (1914) și editează revista de specialitate *Arta și Arheologia* (1927-1937); cercetările prof. Paul Nicorescu (1890-1946) în cetățile antice din Dobrogea și din sudul Basarabiei; contribuția prof. Radu Vulpe (1898-1982) la studierea preistoriei în Moldova și, ca disciplină de învățământ, la Universitate.

e) *Coordonarea activității arheologice din România* de către Comisia Monumentelor Istorice; publicarea rezultatelor în *Buletinul Comisiei* (BCMI).

4.1.D.5. *Etapa marilor descoperiri și sinteze arheologice* (perioada postbelică):

- coordonarea cercetărilor arheologice de către Academie, după 1948;
- formarea unui tablou coerent al evoluției istorice pe teritoriul României, pentru toate perioadele istoriei vechi, prin descoperiri efectuate în aproape toate zonele țării;
- elaborarea a numeroase monografii și studii de sinteză, inclusiv a primului volum al tratatului *Istoria României* (1960), volum dedicat Istoriei vechi;
- elaborarea unor enciclopedii și dicționare de istorie veche a României, ca și a repertoriilor arheologice pentru Moldova (1970), pentru unele județe (Botoșani, Iași, Vaslui, Brăila, Cluj, Alba, Mureș, Brașov, Covasna, Harghita, Sibiu, Dâmbovița) și pentru unele bazine hidrografice sau pentru anumite perioade și culturi;

- elaborarea bibliografiilor arheologice (Eugen Comșa) pentru paleolitic, neolitic, epoca bronzului și a doua perioadă a epocii fierului;
- desfășurarea anuală a sesiunilor naționale de rapoarte arheologice și publicarea rezultatelor într-o *Cronică* pe anul respectiv;
- publicații de specialitate, editate de institutele de arheologie din București (*Dacia* și *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*), Iași (*Arheologia Moldovei*), Cluj (*Ephemeris Napocensis*), de universități (Analele universităților – seria Istorie), de Institutul Român de Tracologie (*Thraco-Dacica*) și de muzeele județene¹;
- apariția, în 2001, a noului tratat de *Istoria Românilor*, sub egida Academiei Române (primele două volume sunt dedicate istoriei vechi);
- necesitatea modernizării bazei materiale a cercetării arheologice și a dirijării tot mai accentuate a acesteia spre abordarea interdisciplinară, în consens cu stadiul atins de știința arheologică pe plan universal.

4.2. **Izvoare scrise.** După natura materialului pe care au fost redactate, se împart în patru categorii:

4.2.A. **Izvoare literare.** Informațiile provin din relatări străine (grecești, latine, bizantine), care nu privesc decât incidental istoria Daciei; aceste informații lacunare și sporadice trebuie comparate și completate cu datele oferite de alte categorii de izvoare. Relatările străine din antichitate și de la începutul Evului Mediu despre teritoriul țării noastre au fost adunate parțial, în perioada interbelică, de George Popa-Lisseanu, în cele 15 volume ale colecției *Izvoarele Istoriei Românilor* (1934-1939). Din 1964, au fost publicate cele patru volume ale colecției *Fontes Historiae Daco-Romanae* (primul volum: *Izvoarele Istoriei României*), care cuprind extrase din autorii antici și bizantini, referitoare la Dacia. După conținutul lor, aceste izvoare se pot clasifica în:

a) *istoriografice* (Herodot, Diodor din Sicilia, Troguș Pompeius, Arrian, Dio Cassius, Eutropius, Ammianus Marcellinus, Priscus, Jordanes, Procopios din Caesareea, Theophilactos, Kekaumenos ș.a.);

b) *geografico-etnografice* (Strabon, Plinius cel Bătrân, Claudios Ptolemeios, Tabula Peutingeriana ș.a.);

c) *beletristice* (Ovidius, Horatius, Plinius cel Tânăr ș.a.);

d) *științifico-tehnice*: lexicoane (enciclopedii), scrieri de inginerie, de medicină etc. (Suidas, Hesychios, Balbus, Dioscorides ș.a.).

4.2.B. **Izvoare epigrafice.** Inscriptiile de pe teritoriul Imperiului Roman au fost adunate, sub coordonarea lui Theodor Mommsen, în două mari colecții: *Corpus Inscriptionum Graecarum* (CIG) și *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL), a căror editare a fost încheiată în 1902. Inscriptiile apărute după această dată sunt publicate în *Année épigraphique*, iar în momentul în care se adună mai multe inscripții dintr-o provincie se publică un supliment, la volumul

¹ Dintre cele mai cunoscute, amintim: *Cercetări arheologice* (Muzeul Național de Istorie - București); *Acta Musei Napocensis* (Cluj); *Apulum* (Alba Iulia); *Sargetia* (Deva); *Crisia* (Oradea); *Analele Banatului* (Timișoara); *Banatica* (Reșița); *Aluta* (Sf. Gheorghe); *Pontica* (Constanța); *Peuce* (Tulcea); *Istros* (Brăila); *Cercetări istorice* (Iași); *Memoria Antiquitatis* (Piatra Neamț); *Carpica* (Bacău); *Suceava* ș.a.

regiunii respective, în *CIG* sau *CIL*. Din 1975 a început editarea inscripțiilor antice de pe teritoriul României, în colecția *Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor*. C. Petolescu a adunat, în două volume (1996 și 2000), inscripțiile referitoare la Dacia, descoperite în diferite provincii ale Imperiului Roman.

4.2.C. Izvoare numismatice. Sunt importante pentru dovedirea relațiilor politice, economice și comerciale ale triburilor geto-dacice cu lumea greco-romană, precum și pentru viața economică a Daciei romane. Monedele geto-dacice atestă existența unor formațiuni politico-statale în Dacia pre-romană. Descoperirile monetare, izolate sau în tezaure, constituie dovezi ale continuității dacice și daco-romane, atât după războaiele daco-romane, cât și după retragerea aureliană. Orice monedă descoperită în condiții stratigrafice sigure (*in situ*) stabilește limita *ante quem* a respectivului complex arheologic. Bazele numismatice au fost puse în România de C. Moisil și M. Șuțu. Descoperirile numismatice sunt determinate și datate, cu ajutorul unor cataloage speciale, iar cercetările de ordin numismatic sunt publicate în monografii și în reviste de specialitate, precum: *Buletinul Societății Numismatice Române*, *Studii și cercetări de numismatică*, *Cercetări numismatice* ș.a.

4.2.D. Izvoare papiriacee. Sunt de mai mică importanță pentru istoria Daciei. Doar așa-numitul *papyrus Hunt* (aflat la *British Museum* din Londra) se referă la un episod din timpul războaielor daco-romane.

ÎNTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. Ce criterii s-au aplicat pentru periodizarea fiecăreia din cele trei mari perioade ale Istoriei vechi a României?
2. Cum trebuie utilizate izvoarele perioadei vechi a Istoriei României în vederea unei reconstituiri istorice cât mai veridice și complete?
3. Care este cea mai veche mențiune scrisă despre teritoriul României?
4. Care a fost rolul lui Alexandru Odobescu și al lui Vasile Pârvan în dezvoltarea științei arheologice în România?
5. Ce reviste de arheologie apar pe plan central (București)? Dar la Iași și la Cluj?

PARTEA I. SOCIETATEA PRIMITIVĂ

I. PALEOLITICUL

I.1. **Caracterizare generală.** Paleoliticul este cea mai lungă perioadă din istoria omenirii, marcată de evoluția foarte lentă a procesului de antropogeneză (*antropos* = om), care se desfășoară în condiții climatice extrem de dificile (glaciațiuni). Tipurile vechi de oameni (hominizi) erau total dependente de ceea ce le oferea natura (așa-numita *economie prădalnică*, bazată pe cules, vânat și pescuit). Evoluția omului a mers mână în mână cu evoluția uneltelor, prin perfecționarea tehnicilor de prelucrare, chiar dacă, pe tot parcursul paleoliticului, uneltele de piatră au fost obținute doar prin *cioplire*. Pe măsură ce oamenii și-au diversificat repertoriul de unelte, pe măsură ce au învățat să cunoască și să folosească, în propriul interes, tainele naturii, ei s-au putut stabili un timp mai îndelungat într-o zonă, învățând să-i exploateze eficient resursele. Stabilitatea a condus la o organizare socială superioară, depășindu-se stadiul hoardei (sau cetei) primitive (care perpetua, în mare măsură, regulile ce guvernează lumea animală), punându-se astfel bazele *comunităților gentilice*, bazate pe descendență comună și înrudire.

I.2. **Periodizare.** Lunga perioadă a paleoliticului a cunoscut cinci faze mari, din ce în ce mai scurte, pe măsura accelerării evoluției.

a) **Protopaleoliticul** (c. 2.000.000/1.800.000–700.000) corespunde perioadei preglaciare, care marchează trecerea de la era terțiară la cea cuaternară, precum și primelor două mari glaciațiuni (*Biber și Donau*), datate aproximativ în intervalul dintre 1.000.000 și 700.000. Din punct de vedere antropologic, în prima subfază apar hominizii, de tipul *Australopithecus* (*pithecon* = maimuță; *austral* = sudic), în timp ce în a doua este atestat paleoantropul făuritor de unelte (*Homo habilis*).

b) **Paleoliticul inferior** (c. 700.000–120.000) corespunde glaciațiunilor Günz, Mindel, Riss și interglaciațiunii Riss-Würm, când tipul uman, care s-a răspândit în aproape toate regiunile Africii și Eurasiei, a fost paleoantropul cu poziție verticală, bipedă, de tip *Pithecantropus erectus*.

c) **Paleoliticul mijlociu** (c. 120.000–35.000) corespunde primei faze a ultimei glaciațiuni (Würm I) și secvenței interglaciare Würm I/II. Acum se formează mezoantropul de tip *Neandertal*, care descoperise deja un cod de comunicare evoluat, bazat pe limbaj. Aceasta va contribui atât la creșterea coeziunii dintre membrii comunităților gentilice incipiente, cât și la îmbogățirea cunoștințelor, prin transmitere de la o generație la alta.

d) **Paleoliticul superior** (c. 35.000–10.000 b.c.) corespunde fazelor a II-a și a III-a ale glaciațiunii Würm. Se face trecerea la neoantrop, prin tipul *Homo sapiens fossilis*.

e) **Epipaleoliticul** (*epi* = final, de sfârșit) se plasează în perioada post-glaciară (c. 10.000 – 6.000/5000 b.c.), la începutul celei de a doua faze a cuaternarului – *holocen*. În condițiile amestecurilor dintre diferitele comunități umane, s-a format omul actual (*Homo sapiens recens*), cu rasele cunoscute și în prezent.

I.3. Evoluția culturală. Principalele tipuri culturale ale perioadei paleolitice sunt definite îndeosebi după categoriile specifice ale utilajului litic.

I.3.1. Protopaleoliticul. Începuturile sale sunt legate de prezența ipotetică a unor *urme de activitate umană*, descoperite în bazinul Oltețului, la Bugiulești. Ele constau dintr-o aglomerare de oase, provenite de la circa 30 de animale (fără conexiune anatomică), care ar reprezenta resturi din corpul unor animale, ucise de o ceată de vânători primitivi. Complexul de la Bugiulești a fost datat cu circa 1.800.000 de ani în urmă, pe baza datelor obținute, prin metoda potasiu-argon, din cunoscuta stațiune de la Oldway (Tanzania), unde s-au descoperit și schelete de hominizi de tipul *Australopithec*-ului, care lăsaseră vestigii de același tip.

Începuturile existenței omului pe teritoriul României pot fi considerate mai certe atunci când apar *primele unelte* făurite de el, etapă ce s-ar plasa după data de 1.000.000, în consens cu descoperirile făcute și în alte zone ale Europei. Este vorba de bolovani de râu, ciopliți sumar la un capăt, pentru a se obține o margine tăioasă – piese descoperite în cuibul fosilifer de pe valea Dârjovului (afluent de stânga al Oltului), dar și în prundișurile altor râuri. În cazul pieselor descoperite întâmplător, fără condiții stratigrafice, nu se poate exclude, însă, posibilitatea unor simple spărturi naturale.

Deci, problema începuturilor paleoliticului pe teritoriul României rămâne încă o chestiune controversată, pentru rezolvarea căreia este nevoie, în primul rând, de descoperirea unor vestigii de hominizi, care să se asocieze cu uneltele primitive.

I.3.2. Paleoliticul inferior se caracterizează printr-o cioplire mai atentă a suprafeței bolovanului. Se obțin astfel două categorii de unelte: toporașe și așchii. Tehnica de cioplire a cunoscut și ea o evoluție: a) în etapa mai veche se lovea “bloc contra bloc” (sau “pe nicovală”); b) în etapa mai nouă se prepara inițial suprafața de lovire, astfel că percuția era dirijată mai precis.

Încă din prima etapă există dovezi de utilizare a focului (o vatră descoperită la Mitoc, pe Prut, județul Botoșani, asociată cu așchii). Utilizarea focului a accelerat progresul, permițând oamenilor să se adapteze mai ușor la condițiile aspre ale mediului natural, să își prepare mai bine hrana, să își făurească unelte mai bine adaptate nevoilor concrete; pe plan social, focul (care trebuia întreținut) a contribuit la strângerea relațiilor dintre membrii comunității, înlesnind procesul de constituire a ginților.

I.3.3. Paleoliticul mijlociu se caracterizează prin așa-numita cultură *musteriană*, în timpul căreia comunitățile neandertaliene locuiesc un timp îndelungat în aceleași locuri (mai ales peșteri și adăposturi sub stâncă, dar și așezări în aer liber), formându-se straturi groase de resturi materiale, care pot atinge câțiva metri grosime (Ohaba-Ponor, Nandru, Ripiceni). Această cultură se caracterizează atât prin persistența vechilor tipuri, cât și prin apariția unor noi tipuri de unelte: dălțița, vârful și răzuitoarea (în forma literei D). Apar, de asemenea, primele unelte de os.

I.3.4. Paleoliticul superior cunoaște o largă diversificare a uneltelor (peste o sută de tipuri), datorită utilizării unei noi tehnici de cioplire, prin care se obțineau lame de silex, care, prin retușare ulterioară, puteau fi transformate în cele mai diverse unelte. Paleoliticul superior se caracterizează prin două

culturi: *aurignacian* (cu cel puțin cinci etape) și *gravettian*, de aspect oriental (cu șapte etape de evoluție). Locuirile sunt mai ales sub cerul liber, construindu-se adăposturi din piei de animale, sprijinite pe un cadru lemnos sau din oase lungi. Se constată o perfecționare a tehnicii de vânătoare (sunt utilizate vârfuri lungi și subțiri, de tip *La Gravette*), dar și a celei de recoltare, prin utilizarea unor săpăligi din os sau corn, pentru scoaterea rădăcinilor și tuberculilor comestibili, precum săpăligile descoperite la Crasnaleuca și Cotu Miculinți (jud. Botoșani). Acest recoltat incipient constituie o etapă importantă spre cultivarea intenționată a plantelor, în neolitic.

Pe plan spiritual, se constată și la noi, acum, la fel ca în apusul Europei, începutul manifestărilor artistice, constând din: statuete sculptate în piatră; amulete de silex (Mitoc, jud. Botoșani), de cretă sau de os; picturi rupestre (Cuciulat, jud. Sălaj); instrumente muzicale de os, pentru suflat (Molodova, pe Nistrul superior). Asemenea descoperiri atestă existența unei vieți religioase, cu ceremonii rituale, în cadrul cărora magia și șamanismul jucau desigur un rol de seamă.

I.3.5. Epipaleoliticul se caracterizează prin schimbarea fundamentală a climatului și a mediului ambiant, ca urmare a retragerii calotei glaciare. Animalele mari, adaptate unei clime aspre, s-au retras și ele treptat spre nord, fiind urmate de numeroase grupuri de vânători, în timp ce alte comunități se adaptau la noile condiții, căutându-și mijloace de subzistență alternative. Aceasta a provocat mari mișcări și amestecuri de populații, constatându-se o fărâmițare a ariilor culturale. Pregnant a rămas, totuși, modul de viață paleolitic, ceea ce justifică încadrarea acestei faze într-un paleolitic final, chiar dacă se simt unele tendințe de înnoire (care nu afectează, însă, fondul vechii economii prădalnice). Pentru a face distincție între un complex epipaleolitic și altul care a făcut deja pași pe calea neolitizării este nevoie de cercetări interdisciplinare, care să determine caracteristicile faunei (sălbatică sau domestică) și florei (îndeosebi pentru cereale cultivate). Între epipaleolitic și neolitic nu există o limită rigidă, fiind posibilă contemporaneitatea celor două tipuri de comunități în teritorii învecinate sau chiar neolitizarea unor comunități epipaleolitice, prin fenomenul de *aculturație* (preluarea unor elemente ale unei civilizații mai avansate).

Trăsătura principală a uneltelor epipaleolitice o constituie *microlitismul*, fenomen ale cărui începuturi pot fi sesizate încă din cultura gravettiană. Generalizarea microlitismului se poate explica atât prin perfecționarea tehnicilor de prelucrare a silexului (rezultând o diminuare a numărului de deșeuri și sporirea cantității de unelte finisate, chiar pe așchii minuscule), cât și prin adaptarea utilajului de vânătoare (vârfurile) la scăderea vânatului mare în favoarea celui de mici dimensiuni.

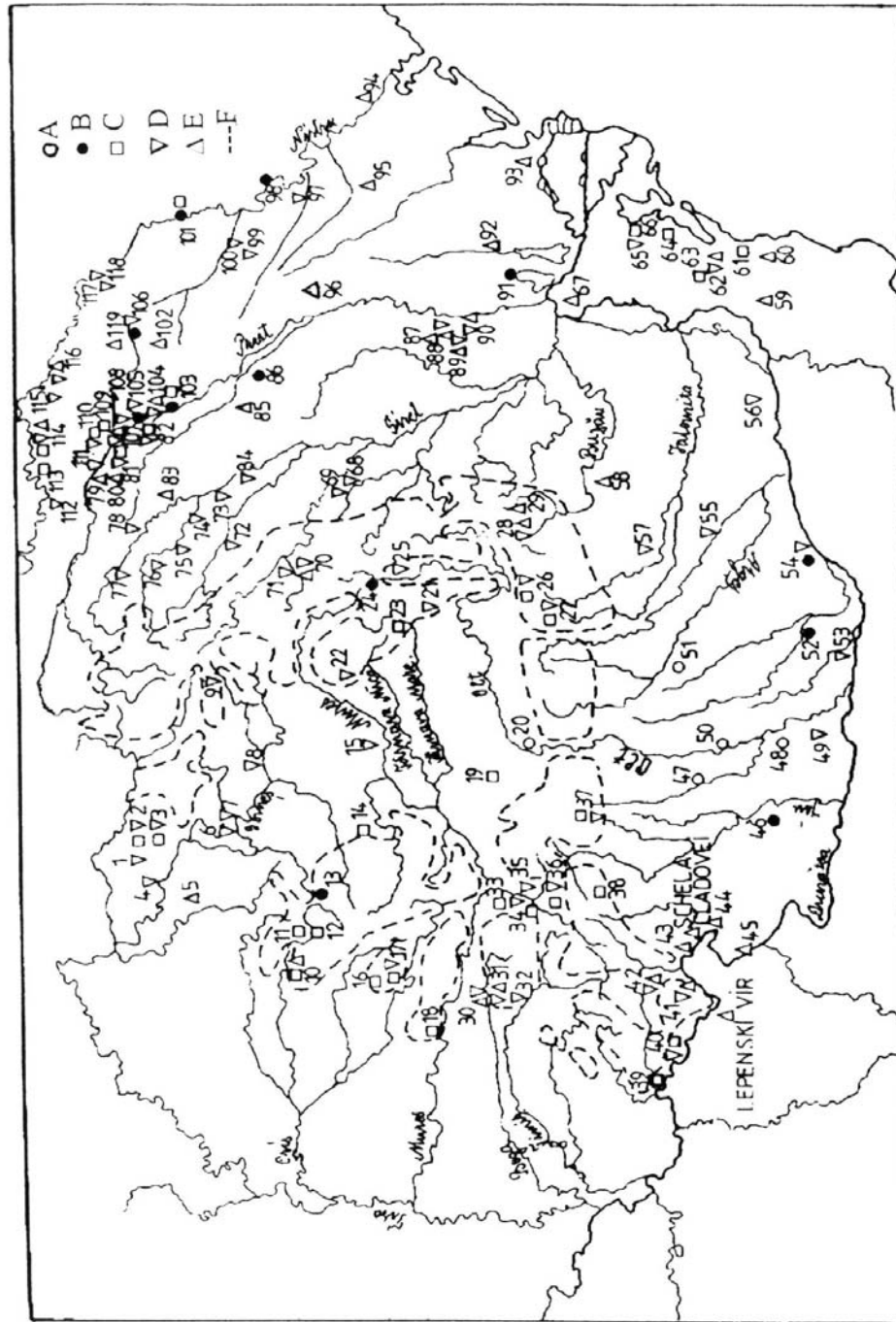
Evoluția culturală cunoaște un orizont mai vechi (legat încă de tradițiile gravettianului) și un altul mai nou (cu inovații care anunță premisele vieții neolitice), reprezentat prin cultura *tardenoisiană*.

Pe baza unor piese de silex (cu urme de lustru pe una din laturi), care ar fi putut fi folosite ca dinți încastrați într-o seceră (cu corp de lemn sau de corn de animal), precum și a unor topoare masive, ce puteau fi utilizate pentru defrișările necesare terenurilor cultivate sau ca săpăligi (pentru recoltarea rădăcinilor și tuberculilor), unii cercetători au emis ipoteza că trecerea la

neolitic s-ar fi putut face și prin neolitizarea fondului cultural tardenoisian, în urma receptării impulsurilor culturale și demografice venite treptat dinspre bazinul răsăritean al Mediteranei, unde exista deja o viață neolitică. Este posibil, deci, ca unele comunități tardenoisiane să fi supraviețuit, în zone mai retrase sau mai îndepărtate, până spre începutul mileniului al V-lea, fiind atrase apoi (prin aculturație) spre noul mod de viață neolitic, o dată cu răspândirea, în etape, a purtătorilor culturii Starčevo-Criș, pe aproape tot teritoriul României.

ÎNTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. Care sunt indicii pe baza cărora s-a realizat periodizarea paleoliticului?
2. Ce criterii se aplică pentru stabilirea începuturilor existenței umane pe teritoriul țării noastre?
3. Ce schimbări a adus în viața comunităților paleolitice descoperirea utilizării focului?
4. Cum au evoluat tehnicile de prelucrare a pietrei în paleolitic?
5. Ce legături există între magie și apariția manifestărilor artistice?
6. Ce rol a avut epipaleoliticul în evoluția comunităților umane?

Harta 1. **Principalele stațiuni paleolitice.** A-protopaleolitic și cultura de prund; B-paleolitic inferior; C- paleolitic mijlociu; D-paleolitic superior; E-epipaleolitic; F-limitile zonelor montane.

1 Călinești	40 Gornea	70 Ceahlău	109 Buzdugeni
2 Boinești	41 Dubova	71 Bistricioara	110 Trinca
3 Remetea	42 Băile	72 Bogdănești	111 Lopatnic
4 Medieșu Aurit	Herculane	73 Dolhasca	112 Atachi
5 Ciumești	43 Gura Văii-	74 Udești	113 Stânca
6 Cuciulat	<i>Ostrovu Banu-</i>	75 Suceava	114 Molodova
7 Ileanda	<i>lui (Golui)</i>	76 Părhăuți	115 Otaci
8 Uriu	44 Ostrovu	77 Siret	116 Cosăuți
9 Sângeorz-Băi	Corbului	78 Strachina	117 Rașcov
10 Peștera-Igrița	45 Ostrovu Mare	(Stracova)	118 Climăuți
11 Bratca	46 Dobromira	79 Crasnaleuca	119 Frumușica.
12 Lorău	47 Tetoiu-	80 Cotu	
13 Căpuș	<i>Bugiulești</i>	Miculintți	
14 Petrești	48 Fărcașele	81 Mitoc	
15 Morești	49 Vădastra	82 Ripiceni	
16 Moneasa	50 Valea Mare și	83 Icușeni	
17 Iozășel	Brebeni- <i>Valea</i>	84 Topile	
18 Cladova	<i>Dârjovului</i>	85 Erbiceni	
19 Ocna Sibiului	51 Leșile și	86 Valea Lupului	
20 Racovița	Teiu- <i>Valea</i>	87 Mălușteni	
21 Merești	<i>Mozacului</i>	88 Puricani	
22 Hodoșa	52 Alexandria	89 Berești	
23 Brădești	53 Ciuperceni	90 Băneasa	
24 Sândominic	54 Giurgiu	91 Etulia	
25 Jigodin	55 Cernica	92 Chiriet	
26 Râșnov	56 Nicolae	93 Mirmoe	
27 Peștera-	Bălcescu	94 Grebeniki	
Moieciu	57 Târgșoru	95 Zaim	
28 Sita Buzăului	Vechi	96 Sărățeni	
-Cremenea	58 Lapoș	97 Calfa	
29 Lădăuți-	59 Peștera	98 Dubăsari	
<i>Costanda</i>	60 Straja	99 Recea	
30 Coșava	61 Mamaia	100 Scoc	
31 Românești	62 Târgușor-	101 Ofatinți	
32 Tincova	<i>La Adam</i>	102 Lazo	
33 Nandru	63 Cheia	103 Butești	
34 Federi	64 Beidaud	104 Costești	
35 Cioclovina	65 Babadag	105 Duruitoarea	
36 Ohaba-Ponor	66 Enisala	Veche	
37 Baia de Fier	67 Garvăn	106 Bobulești	
38 Boroșteni	68 Lespezi	107 Corpaci	
39 Pescari	69 Buda	108 Brânzeni	

II. NEOLITICUL ȘI ENEOLITICUL (c. 6000 - 2200 b.c.)

II.1. CARACTERIZARE GENERALĂ

II.1.1. **Definirea perioadei.** Încă din secolul al XIX-lea, perioada neolitică a fost delimitată, pe baze tipologice, ca “epocă nouă a pietrei” (*neos* = nou; *lithos* = piatră), caracterizată prin tehnica superioară a șlefuirii, în comparație cu cea paleolitică a cioplierii. O altă caracteristică importantă a epocii a fost producerea ceramicii; multă vreme, s-a considerat chiar că neoliticul ar începe doar din momentul apariției ceramicii.

Însă, pe măsura adâncirii caracterului interdisciplinar al cercetării arheologice (mai ales prin analize polinice și paleofaunistice), s-a lărgit accepția termenului de neolitic, înțeles acum ca un nou mod de viață, cel al omului producător. În prezent, se consideră că este vorba de neoliticul acolo unde apar indicii de cultivare a plantelor și creștere a animalelor, chiar dacă nu există încă unelte de piatră șlefuite și ceramică. Noul mod de viață include treptat și alte caracteristici, precum viața stabilă, în așezări permanente și cu locuințe temeinic construite, practicarea unor meșteșuguri casnice (torsul, țesutul, prelucrarea lemnului, pietrei, lutului etc.), o viață spirituală complexă, cu manifestări religioase, funerare și artistice, legate în principal de cultul agricol al fertilității și fecundității.

Pentru a desemna etapa inițială a neoliticului (*protoneoliticul*), în care nu există încă toate atributele noii epoci, s-a introdus noțiunea de *neolitic aceramic* sau *preceramic*. Aceasta subliniază că definirea neoliticului pune accentul pe noua structură economică, iar nu pe caracteristici de suprafață, cum ar fi ceramica și șlefuitul uneltelor; acestea au rezultat, de fapt, din noul mod de viață, ca o necesitate a vieții practice. Producerea ceramicii a devenit o necesitate pentru păstrarea rezervelor de hrană obținute prin activități agricole și pentru fierberea alimentelor, în componența cărora produsele vegetariene, rezultate prin cultivarea plantelor, dețineau un rol important (substituind în mare măsură carnea, care fusese alimentul de bază al vânătorului paleolitic).

Pe parcursul evoluției de circa patru milenii a neoliticului a început să fie utilizată, la un moment dat, o nouă materie primă, *arama* (sau *cuprul*), care anunța începutul epocii metalelor. Totuși, considerăm că nu se poate vorbi de o *epocă a cuprului*, deoarece dominante au rămas încă unelte litice. Termenul care surprinde cel mai bine utilizarea paralelă a celor două materii prime este cel de *chalcolithic* (gr. *chalkos* = aramă; *lithos* = piatră) sau eneolitic (lat. *aenus* = de cupru); ultimul termen s-a încetățenit mai mult în arheologia românească. Între cele două etape (neolitic și eneolitic) nu există o trecere bruscă (și nici o ruptură), ambele cunoscând, în mare, același mod de viață (desigur, cu o anume evoluție), ceea ce a făcut să se propună (de către Vl. Dumitrescu) utilizarea unui termen care să reflecte ansamblul evoluției: *neo-eneolitic* (“neolitic și eneolitic”).

II.1.2. **Periodizarea și cronologia.** Înainte de a se face distincție între neoliticul propriu-zis și eneolitic, neoliticul, în ansamblul său, era împărțit în trei mari faze: timpuriu, mijlociu și târziu (sau dezvoltat). La acestea, s-au mai adăugat un protoneolitic (ipotetic) și o perioadă de tranziție spre epoca bronzului. Separarea eneoliticului a impus o periodizare mai nuanțată în cadrul celor două mari perioade ale neo-eneoliticului, propunându-se câte trei faze pentru fiecare perioadă: neoliticul timpuriu (sau protoneoliticul), neoliticul vechi (sau cristalizat) și neoliticul târziu; eneoliticul timpuriu, eneoliticul dezvoltat și eneoliticul final (sau perioada de tranziție spre epoca bronzului).

Stabilirea momentului trecerii de la neolitic la eneolitic e încă o problemă controversată, deoarece se aplică două criterii divergente: fie că eneoliticul ar începe o dată cu utilizarea primelor piese de cupru, fie că se poate vorbi de eneolitic doar când se constată o intensă metalurgie a cuprului. Considerăm că primul criteriu este mai apropiat de principiile evoluției istorice, întrucât surprinde apariția noului element (arama) chiar din momentul primei sale folosiri. De altfel, eneoliticul, ca etapă istorică, nu e definit doar de apariția primului metal, ci și de o serie de alte modificări ce se petrec concomitent (apariția așezărilor fortificate, dispunerea locuințelor în cadrul așezărilor după un anume plan, atestarea plugului primitiv și a tracțiunii animale, sesizarea unor indici de ierarhizare socială etc.).

În ceea ce privește cronologia absolută, există discrepanțe destul de mari între cronologia “clasică” (stabilită pe baza contactului dintre civilizații) și cronologia radiocarbon (mai ales cea calibrată). Până la găsirea unui numitor comun în metodologia de calibrare a datelor ^{14}C , vom utiliza datele necalibrate (marcate cu siglele: b.c.). Aceste date pot oferi sugestii valoroase și în privința cronologiei relative a diverselor complexe arheologice, oricât de îndepărtate în spațiu.

II.1.3. **Organizarea socială.** Noul mod de viață a permis o stabilizare accentuată a comunităților gentilice, care locuiau în așezări de tip rural, asemănătoare satelor tradiționale din zilele noastre. În eneolitic, dispunerea caselor după un anume plan indică existența unei autorități, ascultată de toți membrii ginții. Tot acum se observă și o anumită ierarhizare a așezărilor dintr-un teritoriu (așezări principale și secundare), ceea ce sugerează deja o organizare socială și la nivel tribal.

Natura relațiilor dintre membrii unei comunități gentilice este o problemă greu de rezolvat doar pe baza datelor arheologice, făcându-se apel, mai ales, la comparațiile etnografice. Inițial, când aceste observații erau destul de limitate și uneori incorect interpretate, s-a considerat că în neolitic dominau căsătoriile exogame (între persoane din ginți diferite) și pe grupe, astfel că filiația nu se putea stabili decât pe linie maternă (*matriliniară*), rezultând de aici teoria *matriarhatului* (rolul conducător în familie l-ar fi avut femeia). Însă, înmulțirea observațiilor etnografice și analiza lor corectă au arătat că acolo unde soțul se mută în ginta femeii (*căsătorie matrilocală*) conținutul culturii materiale este destul de conservator, deoarece bărbații nu aduc cu ei o “zestre” de obiecte tipice ginții din care provin. În schimb, atunci când femeile se mutau în gințile soților (*căsătorie patrilocală*), în cultura materială apar numeroase “importuri” din ariile învecinate, mai ales în domeniul ceramicii, știut fiind faptul că îndeosebi femeile se ocupau cu producerea vaselor uzuale.

Pornindu-se de la aceste date etnologice, s-a observat că inventarul culturilor neo-eneolitice de pe teritoriul României nu are un caracter conservator, ci din contră, prezintă numeroase interferențe cu ariile învecinate, ceea ce constituie un indiciu pentru existența căsătoriilor patrilocale. Acest tip de căsătorie implică includerea copiilor în ginta tatălui, deci și descendența a fost probabil *patriliniară*, iar nu *matriliniară*, cum se crezuse.

Existența filiației patriliniare exclude astfel și ultimul argument mai puternic pentru susținerea presupusului *matriarhat*, cu atât mai mult cu cât rolul esențial în asigurarea mijloacelor de subzistență revenea bărbatului (prin cultivarea plantelor și creșterea animalelor). Acest rol s-a accentuat după introducerea, în eneolitic, a plugului primitiv (cu brăzdar de lemn sau din corn

de animal) cu tracțiune animală, ceea ce înseamnă trecerea spre o agricultură practică pe terenuri mai întinse. Astfel, din eneolitic se poate vorbi chiar de un *patriarhat incipient*, care se va statua în forme precise în epoca bronzului.

CRONOLOGIA DE CONTACT	VECHIUL SISTEM DE PERIODIZARE (Neoliticul)	CRONOLOGIA ¹⁴ C (necalibrat)	NOUL SISTEM DE PERIODIZARE (Neo-Eneoliticul)	CULTURI CARACTERISTICE
c. 5500-5000	PROTO-NEOLITICUL (?)	c. 6500-5500	Timuriu (?) N E O L I T I C Vechi (cristalizat) Târziu	Schela Cladovei Sorocea
c. 5000-3500	NEOLITICUL	c. 6000-5000		Gura Baciului-Cârcea Starcevo-Criș Ciumești-Pișcolț
	TIMPURIU	c. 5000-4250		Ceramica liniară Vinca A-B Dudești Hamangia incipientă
c. 3500-2800	NEOLITICUL MIJLOCIU	c. 4250-3750	Timuriu E N E O L I T I C Dezvoltat Final	Boian Vădastra Hamangia Precucuteni Vinča C, Turdaș Iclod, Suplac, Gilău Tisa
c. 2800-1900	NEOLITICUL TÂRZIU	c. 3750-2500		Cucuteni-Ariușd Gumelnița Sălcuța Petrești Tiszapolgár Bodrogkeresztúr Cernavoda I
c. 1900-1700	PERIOADA DE TRANZIȚIE DE LA NEOLITIC LA EPOCA BRONZULUI	c. 2500-1800		Amfore sferice Horodiștea-Erbiceni Foltești-Cernavoda II Cernavoda III Coțofeni Baden Kostolac

Tabel 1. Sisteme de periodizare și cronologie ale neo-eneoliticului din România.

INTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. Care sunt implicațiile istorice ale utilizării termenilor de: *neolitic*, *eneolitic*, *neo-eneolitic*, *epocă a cuprului*?
2. Pe ce se bazează diferențierea dintre neolitic și eneolitic?
3. Care sunt argumentele pentru susținerea sau combaterea existenței unei societăți matriarhale în neo-eneolitic?

II. 2. NEOLITICUL

II.2.1. Problema existenței protoneoliticului pe teritoriul României a stârnit numeroase controverse în istoriografia română, nefiind elucidată până în prezent. Sub impulsul descoperirilor neolitice preceramice din Anatolia și Grecia, s-a pus și la noi problema existenței unor posibile indicii de neolitizare (oase de ovicaprine, urme de cereale probabil cultivate, piese microlitice cu lustru de seceră, ceramică cu mare aspect de primitivitate) în diverse așezări, precum cele de la Târgușor-peștera *La Adam* (Dobrogea), Băile Herculane, Erbiceni (jud. Iași), Dârțu (masivul Ceahlău), Ciumești (jud. Satu Mare), Lapoș și Cremenea (Carpații de Curbură). Însă, analiza lor atentă (întreprinsă îndeosebi de Vl. Dumitrescu) a arătat că în nici unul dintre aceste complexe nu există date certe în acest sens.

Ulterior, urme ceva mai relevante au fost descoperite în zona Porților de Fier, fiind încadrate de V. Boroneanț în *cultura Schela Cladovei* (după o localitate de lângă Turnu Severin), cu analogii pe malul opus, sârbesc, în complexe de tip *Lepenski Vir-Vlasac*. În această zonă s-au găsit locuințe stabile, cu planurile marcate prin temelii de piatră și având vetre, de asemenea din piatră. Scheletele îngropate în jurul acestor vetre aparțineau populației proto-europoide, de tip *Cro-Magnon*. Comunitățile acestei culturi reușiseră să se adapteze la specificul zonei, exploatându-i resursele; ele trăiau mai ales din pescuit, dar unele indicii ar putea fi invocate pentru practicarea unor activități cu caracter productiv. Astfel, au fost descoperite un fel de săpăligi din corn de cerb, cu vârful șlefuit și cu perforație pentru prinderea cozii, care ar fi putut fi folosite la cultivarea primitivă a plantelor, de tipul “grădinăritului”. Însă, după alte opinii, asemenea unelte ar fi fost folosite doar pentru recoltarea unor rădăcini și tuberculi comestibili. De asemenea, analizele polinice au indicat existența gramineelor de tip *Cerealia*, fără a exista însă certitudinea dacă acestea au fost cultivate sau doar recoltate. Rășnițele primitive de piatră puteau servi deopotrivă la zdrobirea cerealelor cultivate sau doar culese. Singurul animal domestic descoperit aici era câinele, dar acesta e legat mai ales de ocupația vânătorii. S-ar putea ca în această zonă, relativ izolată, să avem de-a face cu comunități epipaleolitice, influențate de comunități vecine, deja neolitice. Și datele radiocarbon plasează evoluția culturii aproximativ între 6500 și 5750 b.c., deci când începuse și neoliticul ceramic, în alte zone ale Peninsulei Balcanice. Oricum, locuirea aceramică de la Schela Cladovei este acoperită de un orizont neolitic timpuriu, care a asimilat probabil și resturile vechii populații epipaleolitice, aflată într-un proces incipient de sedentarizare și de asimilare a unor elemente de viață neolitică.

De asemenea, în bazinul Nistrului, la Soroca, au fost descoperite așezări sedentare ale unor pescari, care foloseau și ei “săpăligi” din corn de cerb și silexuri microlitice cu lustru, crescând probabil și animale domestice.

Aceste vestigii au fost datate, prin radiocarbon, pe la 5500 b.c. Și ele au fost suprapuse de un orizont neolitic cu ceramică, datat, însă, cu cel puțin 500 de ani mai târziu, ceea ce exclude orice continuitate pe linia neolitizării, așa cum s-a presupus în mod forțat.

Deci, nici la Schela Cladovei, nici la Soroca nu s-a putut dovedi existența certă a unei evoluții locale depline spre stadiul de viață neolitică, sesizându-se doar unele tendințe spre o viață sedentară. Însă, aceste tendințe nu au mai ajuns la maturizare deplină, ele fiind stopate prin venirea unor comunități pe deplin neolitice.

II.2.2. Neoliticul vechi (cristalizat): c. 6000 - 5000/4500 b.c.

Neolitizarea. În această etapă, viața neolitică se dezvoltă, cu toatetributele sale, pe aproape întreg teritoriul României. Răspândirea destul de rapidă a noului tip de viață se explică prin modul în care se practica principala ocupație, cultivarea plantelor. Intrucât aceasta se afla pe o treaptă incipientă, prelucrându-se sumăr doar o peliculă subțire de la suprafața solului, ceea ce ducea la secătuirea rapidă a acestuia, comunitățile de agricultori se aflau mereu în căutare de terenuri fertile (așa-numita “agricultură nomadă”). Pe de altă parte, producția sporită și sigură de alimente determina sporuri demografice rapide, ajungându-se la suprapopulări relative în cadrul ginților. Insuficiența solului fertil și suprapopularea provocau desprinderea unor grupuri din cadrul ginților de bază și “roirea” pe spații mai mult sau mai puțin îndepărtate. Având în vedere că trecerea spre neolitic s-a produs inițial în așa-numita “Semilună fertilă” (denumire dată de marele arheolog englez Gordon Childe zonelor fertile din Orientul Apropiat), curentul neolitizării s-a difuzat apoi predominant dinspre sud spre nord, adică dinspre spațiul anatoliano-egeo-balcanic spre Dunăre și Carpați. În locurile unde s-au stabilit, comunitățile neolitice, de origine sudică, au influențat, prin procese de asimilare sau de aculturație, populațiile locale epipaleolitice, atrăgându-le la noul mod de viață. Însă, cele din urmă au perpetuat și unele elemente ale culturii lor tradiționale. Aceasta, alături de condițiile locale diferite, explică de ce, în cursul procesului de neolitizare, nu a luat naștere o singură cultură unitară în Balcani și în spațiul carpatic, ci se constată existența mai multor grupuri culturale și culturi, doar parțial înrudite între ele.

Evoluția culturală. Cea mai mare parte a teritoriului României (cu excepția Dobrogei, estului Munteniei și nord-vestului Transilvaniei) a fost cuprinsă treptat (aproximativ între 5500 și 4800 b.c.) de comunitățile *culturii Starčevo-Criș* (denumită astfel după o localitate din Serbia și după bazinul Crișurilor, unde s-au făcut primele descoperiri de acest tip). Ea făcea parte dintr-un vast complex cultural circum-mediteranean, caracterizat prin ceramică de tip *cardial* (decorată cu impresiuni zimțate, lăsate de marginea valvelor de scoici *Cardium*). Răspândirea acestei culturi s-a făcut de-a lungul a patru faze principale. Cel mai vechi orizont este cel de tip *Gura Baciului-Cârcea* (numit astfel după o așezare situată lângă Cluj și alta lângă Craiova), care s-a răspândit, prin așezări răzlețe, în jumătatea vestică a țării. Ulterior, în fazele a III-a și a IV-a, comunitățile acestei culturi au cuprins teritorii vaste, mai ales spre est, până-n bazinul Bugului Sudic din Ucraina. Așezările se aflau, de regulă, în apropierea apelor și se întindeau pe mari suprafețe, locuințele fiind

destul de răsfricate, pentru a lăsa locul necesar practicării ocupațiilor agricole. Locuințele erau, în general, foarte simple: fie adâncite parțial în pământ, fie sub forma unor colibe de suprafață, cu scheletul format din pari și împletituri de nuiele, peste care se aplica o lutuială destul de subțire. Podelele nu se amenajau în mod special. Exista o singură încăpere, în care se găsea și vatra, amenajată direct pe pământ sau cu un suport sumar (din pietre, cioburi, lutuială).

Uneltele cioplite de silex prezintă caracteristici de trecere de la fondul epipaleolitic la cel neolitic, astfel că microlitele sunt încă destul de numeroase. Topoarele șlefuite sunt mai ales de tipul “teslă” (cu o latură mai arcuită) și se prelucrau îndeosebi din roci moi. Spre sfârșitul culturii apar, însă, și primele încercări de realizare a topoarelor perforate pentru prinderea cozii.

Sunt atestate și primele încercări de specializare în practicarea unor ocupații, așa cum demonstrează descoperirea unor centre de extragere a sării, prin fierbere, din apa slatinelor (izvoare sărate) existente în zona de salifer a Moldovei (Solca, jud. Suceava; Lunca și Oglinzi, jud. Neamț ș.a.). Prelucrarea saramurii se făcea în vase de o formă specială (*briquetage*), ceea ce permitea transportarea conurilor de sare rezultate, în vederea comercializării prin troc. Prelucrarea acestei resurse minerale devenise o necesitate în neolitic, sarea fiind indispensabilă atât pentru mâncarea fiartă, cât și pentru hrana animalelor domestice.

Viața spirituală e dovedită de prezența unor idoli de lut, a unor reprezentări antropomorfe și zoomorfe în relief, ca și prin așa-numitele *altărașe* (mici recipiente aplatizate, cu deschidere foarte largă, plasate pe 3-4 piciorușe). Deosebit de interesante sunt încercările de realizare a unor pictograme, descoperite în așezările de la Ocna Sibiului și Glăvăneștii Vechi (jud. Iași). Morții erau îngropați în poziție chircită, printre locuințe, neexistând încă cimitire aparte. Tipul antropologic era predominant cel mediteranoid gracil, sporadic apărând și cel protoeuropoid, mai robust, ceea ce dovedește încă odată originea sudică a primelor comunități neolitice de pe teritoriul României, ca și asimilarea unor elemente epipaleolitice locale.

Sfârșitul culturii Starčevo-Criș s-a produs mai întâi în regiunile sudice, ca urmare a pătrunderii purtătorilor complexului cultural Vinča-Dudești, iar mai târziu și în regiunile nordice și răsăritene, prin răspândirea comunităților culturii ceramicii liniare dinspre Europa centrală.

În nord-vestul României, într-un moment corespunzător fazelor târzii ale culturii Starčevo-Criș, s-a format un grup cultural aparte, *Ciumești-Pișcolț* (numit astfel după două localități din județul Satu Mare). El se încadrează în manifestările timpurii ale culturii ceramicii liniare din bazinul superior al Tisei. Aceasta se naște la periferia nordică a culturii Starčevo-Criș, prin preluarea de către populația locală tardenoisiană a modului de viață neolitic, dar prin păstrarea unor trăsături proprii. La Pișcolț au fost surprinse trei faze în evoluția acestui grup cultural, care acoperă și o mare parte a neoliticului târziu.

INTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. Ce argumente *pro* și *contra* pot fi invocate pentru existența sau inexistența unui neolitic aceramic în complexe de tip Schela Cladovei-Lepenski Vir?

2. Care au fost căile prin care s-a produs neolitizarea și ce pondere au avut ele în diferite zone ale teritoriului României?
3. Care este primul mineral exploatat de om și cum se făcea această exploatare?
4. Cum a luat naștere grupul cultural Ciumești-Pișcolț?

II.2.3. Neoliticul târziu (c. 5000-4250 b.c.)

Această etapă este marcată de profunde prefaceri, datorate pătrunderii în teritoriul carpatic a două curenți culturale, opuse ca direcție și origine: unul aduce cu sine cel de al doilea mare val (cultural și demografic) neolitic de origine sudică, individualizat prin culturile Vinča (Banat și vestul Olteniei), Dudești (Muntenia și estul Olteniei) și, spre sfârșitul etapei, Hamangia (în Dobrogea); celălalt este de origine central-europeană și e reprezentat de grupurile culturale ale ceramicii liniare. Primul l-a precedat pe al doilea și chiar a contribuit, în parte, la geneza lui. În mare, condițiile de viață se mențin aceleași ca în etapa precedentă.

Pe plan cultural, consecința acestor importante mișcări demografice a fost fragmentarea și instabilitatea ariilor culturale, care se întrepătrund adeseori. Comunitățile *culturii Vinča* (numită astfel după o localitate de lângă Belgrad) acoperă sud-vestul României, o mare parte a fostei Iugoslavii și regiunile sudice ale Ungariei. Ea face parte din marele complex cultural anatolian-balcanic, caracterizat printr-o ceramică neagră sau cenușie, puternic lustruită și decorată cu pliseuri și caneluri, amintind de tehnica de prelucrare a aramei. În Anatolia, purtătorii acestui complex trecuseră deja la civilizația chalcolitică timpurie, astfel că rare piese de aramă apar acum și pe teritoriul României. În zona dunăreană, aceste comunități dislocă sau asimilează populația culturii Starčevo-Criș, din fazele III-IV, care se răspândește acum spre nord și spre est, încheindu-se astfel procesul de neolitizare pe aproape tot teritoriul României. Cultura Vinča a cunoscut patru faze majore de evoluție (A-D), care constituie coloana vertebrală a cronologiei sud-est și central-europene. După o evoluție relativ unitară în prima fază, cultura Vinča se va fragmenta în mai multe aspecte zonale, ca urmare a contactelor și sintezelor cu alte fonduri culturale. Cel mai timpuriu aspect (numit de Gh. Lazarovici *cultura Banatului*) s-a născut ca urmare a absorbirii de către comunitățile Vinča a elementelor Starčevo-Criș din Banat și din zonele adiacente ale Ungariei. *Cultura Banatului* va contribui la nașterea culturii Tisa din eneoliticul timpuriu. Alte sinteze se vor produce mai ales în eneoliticul timpuriu, la nivelul fazei Vinča C, când în vestul Olteniei se naște *aspectul cultural Rast* (prin contactul cu comunitățile culturii Dudești), iar în Transilvania *cultura Turdaș* (prin amestecul cu comunitățile de tip *Lumea Noua-Cheile Turzii-Chuj*).

Ultimele comunități menționate reprezintă grupuri Starčevo-Criș foarte târzii, care s-au retras în zona Munților Apuseni, păstrând tradițiile decorării ceramicii prin pictură, deși într-o formă rudimentarizată și cu tehnici diferențiate de la o zonă la alta. Aceste grupuri vor juca un rol destul de important în formarea culturilor și grupurilor culturale ale eneoliticului timpuriu din Transilvania (Turdaș, Iclod, Suplac, Gilău ș.a.) și din Cîmpia Pannonică – toate perpetuând folosirea picturii în decorarea ceramicii.

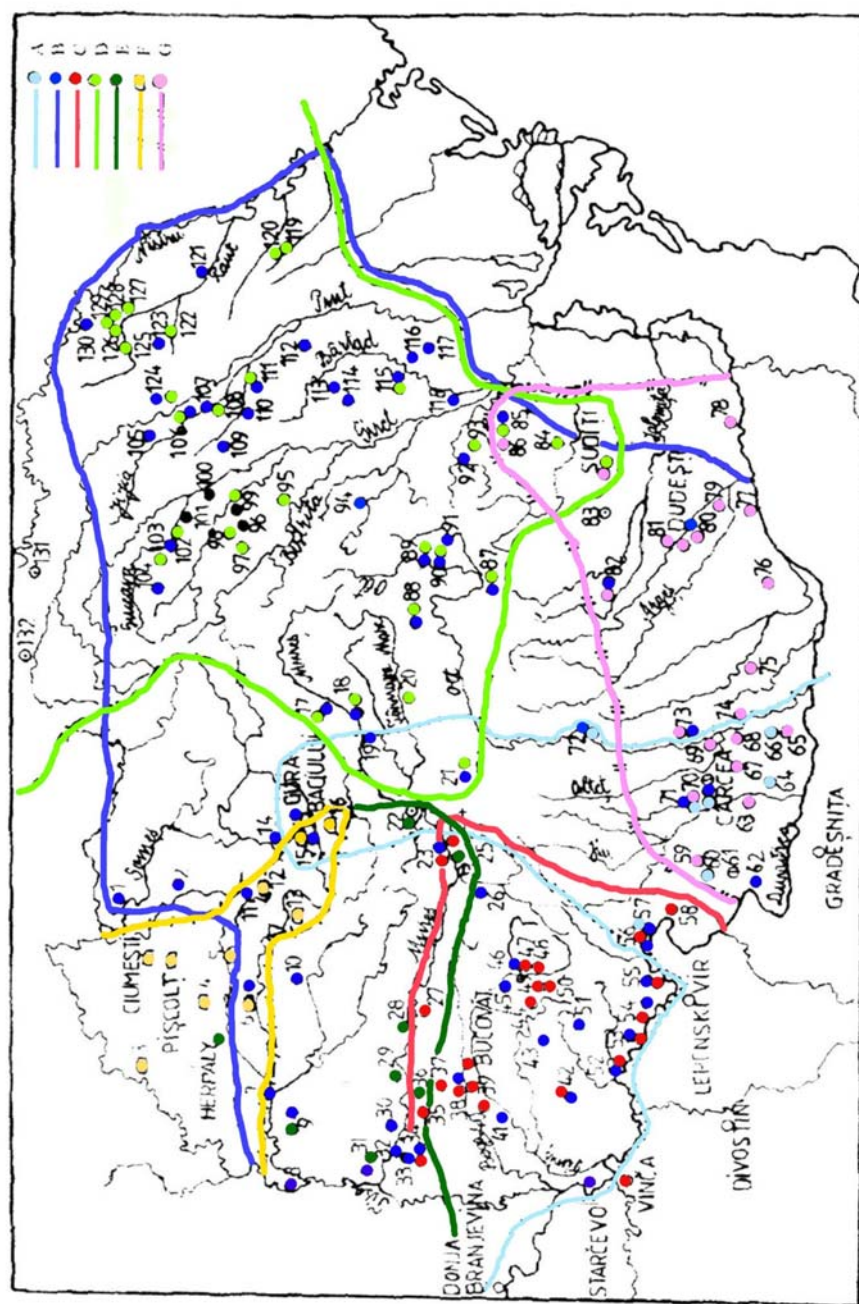
În Muntenia și estul Olteniei s-a format *cultura Dudești* (numită după un cartier al Bucureștiului), înrudită parțial cu Vinča. Sub presiunea purtătorilor culturii ceramicii liniare (coborâți din Moldova), o parte a comunităților Dudești a contribuit la nașterea culturii Boian, iar altă parte s-a repliat mai ales spre Oltenia, unde va contribui la formarea culturii Vădastra, din eneoliticul timpuriu.

Cultura ceramicii liniare (numită astfel după decorul de linii incizate, dispuse în benzi) reprezintă începutul neoliticului pentru o mare parte a Europei centrale și, parțial, apusene. Formată inițial la limita nord-vestică a culturii Starčevo-Criș, s-a răspândit apoi rapid pe vasta zonă de loess dintre Marea Nordului (Belgia, Olanda) și bazinul Bugului Sudic (vestul Ucrainei). Purtătorii acestei culturi au cuprins și cea mai mare parte a zonelor răsăritene ale României (îndeosebi Moldova și Podișul Transilvaniei, până la Munții Apuseni), pe parcursul celei de a doua mari perioade din evoluția lor, cunoscută sub numele de *cultura ceramicii liniare cu capete de note muzicale* (decorul e format din alveole care întretaie liniile incizate, dispuse ca un portativ). Unealta specifică a purtătorilor culturii ceramicii liniare este toporul de piatră în formă de “calapod”, adică cu o față perfect dreaptă și cu cealaltă puternic bombată (o formă și mai accentuată a topoarelor de tip *tesla* din cultura Starčevo-Criș).

Comunitățile acestei culturi, intrând în fenomene de sinteză cu purtătorii culturilor reprezentante ale celui de la doilea mare val sudic (Vinča și Dudești), au jucat un rol activ în formarea unor culturi ale eneoliticului timpuriu (Boian, Turdaș, Iclod, Precucuteni).

ÎNTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. În ce constau schimbările majore petrecute în timpul neoliticului târziu?
2. Precizați ariile de răspândire ale culturilor din neoliticul târziu.
3. Cum se explică puternica expansiune teritorială a purtătorilor culturilor Vinča și ceramicii liniare?
4. Ce rol au jucat comunitățile culturilor Vinča și ceramicii liniare pe teritoriul României?

Harta2. **Principalele stațiuni neolitice.** A-grupul cultural Gura Baciului - Cârcea; B-cultura Starcevo-Criș; C-cultura Vinča (fazele A și B); D-cultura ceramicii liniare; E-ceramica liniară din bazinul Tisei; F-grupul cultural Ciumești-Pișcolt; G-cultura Dudești.

1 Méhte lek	37 Pișchia	70 Șimnic	102 Suceava
2 Homorod	38 Timișoara	71 Almăj	103 Mihoveni
3 Tiszacsege	39 Chișoda	72 Copăcelu (Valea Răii)	104 Solca
4 Săcueni	40 Parța	73 Ipotești	105 Pogorăști
5 Vărzari	41 Giulvăz	74 Drăgănești- Olt	106 Glăvăneștii Vechi
6 Oradea	42 Dejan	75 Roșiori de Vede	107 Iacobeni
7 Dévaványa	43 Berzovia	76 Drăghiceanu	108 Larga Jijia
8 Tiszaug	44 Zorlențu	77 Căscioarele	109 Balș
9 Szarvas	45 Zăguzeni	78 Vărăști-Boian	110 Podu Iloaiei
10 Tinca-Râpa	46 Iaz	79 Radovanu	111 Valea Lupului
11 Zăuan	47 Caransebeș	80 București	112 Dănești
12 Zalău	48 Balta Sărată	81 Cernica	113 Poienești
13 Devent	49 Ohaba-Mâtnic	82 Târgșoru Vechi	114 Voinești
14 Ciumăfaia	50 Ruginosu	83 Ghinoai	115 Perieni
15 Cluj	51 Carașova	84 Vadu Sorești	116 Trestiana
16 Aiton	52 Moldova Veche	85 Voetin	117 Mălușteni
17 Morești	53 Gornea	86 Coroteni	118 Munteni
18 Cipău	54 Liubcova	87 Hărman	119 Ruseștii Noi
19 Iernut	55 Dubova	88 Rupea	120 Dănceni
20 Bratei	56 Gura Văii- Ostrovu Ba- nului (Golu)	89 Turia	121 Seliște
21 Ocna Sibiului	57 Schela Cladovei	90 Cernatu	122 Sângerei
22 Alba Iulia	58 Ostrovu Corbului	91 Leț	123 Săcărești (Săcărauca)
23 Balomir	59 Cleanov	92 Bontăști	124 Viișoara
24 Tărtăria	60 Verbița	93 Gugești	125 Mărculești
25 Turdaș	61 Verbicioara	94 Vermești	126 Florești
26 Hunedoara	62 Basarabi	95 Traian	127 Rogojeni
27 Lipova	63 Padea	96 Grumăzești	128 Țâra
28 Păuliș	64 Locusteni	97 Negrești- Ilișești	129 Gura Camencii
29 Arad	65 Vădastra	98 Târpești	130 Soroca
30 Battonya	66 Grădinile	99 Lunca- Vânători	131 Zveniacin
31 Hodmező- vásárhely	67 Leu	100 Probota	132 Nezvisko.
32 Cenad	68 Fărcașele	101 Udești	
33 Beba Veche	69 Hotărani		
34 Dudeștii Vechi (Besenova)			
35 Satchinez			
36 Vinga			

II. 3. ENEOLITICUL

II.3.1. Eneoliticul timpuriu (c. 4250-3750 b.c.)

Caracterizare generală. Această etapă poate fi considerată și ca o tranziție între neoliticul propriu-zis și eneoliticul pe deplin constituit, deoarece, pe de o parte se definitivează acum toate trăsăturile vieții neolitice, pe întreg teritoriul țării, iar pe de altă parte încep să fie utilizate mici obiecte de cupru în toate ariile culturale. Aceste obiecte de cupru, deși pot proveni și pe calea schimburilor cu sudul egeo-balcanic, denotă totuși și un început de prelucrare locală, având în vedere numărul destul de mare și caracterul variat al pieselor descoperite în unele așezări. Se cunosc chiar și mari tezaure de obiecte de cupru, precum cel descoperit la Cărbuna (jud. Tighina, în Basarabia). Prelucrarea cuprului se face încă prin metode simple (batere la rece sau la cald, șlefuirea suprafețelor și perforarea), care nu comportă topirea și turnarea metalului în forme. De aici rezultă dimensiunile mici și formele simple ale primelor obiecte de aramă. Totuși, deși arama apare încă în cantități insignifiante în comparație cu uneltele de piatră, ea reprezintă totuși noua materie primă care va dobândi un rol tot mai important în etapele următoare, determinând, în cele din urmă, chiar trecerea la o nouă epocă: cea a bronzului. Acesta este motivul pentru care considerăm că și etapa incipientă de prelucrare a cuprului trebuie inclusă deja în eneolitic.

Eneoliticul, ca etapă istorică, nu începe în același timp pe tot teritoriul României. Un avans cunosc regiunile sudice, legate de evoluția mai timpurie a chalcolithicului anatolian-balcanic (prin fenomenul cultural Vinča), în timp ce regiunile nordice, legate mai mult de complexul cultural liniar-ceramic din Europa centrală, au trecut ceva mai târziu la stadiul eneolitic, prin influențe venite din aria culturilor sud-carpătice.

Uneltele de piatră sporesc numeric față de etapa precedentă. Topoarele de formă trapezoidală tind să le înlocuiască pe cele de tip *teslă* și *calapod* (specifice neoliticului propriu-zis). Se răspândește perforarea topoarelor din roci dure, necesare creșterii randamentului activității de defrișare, pentru mărirea suprafețelor agricole. Se pare chiar că acum se face trecerea spre folosirea unui plug primitiv, cu brăzdar din corn de animal sau din lemn de esență tare, la care se folosește și tracțiunea animală, așa cum sugerează analiza unor oase de bovine din cultura Vădastra, la care s-au observat anumite transformări anatomice (provocate probabil de utilizarea lor la tracțiune). Această schimbare fundamentală în ramura principală a economiei (care marchează trecerea spre agricultura propriu-zisă) a antrenat treptat și o serie de transformări în structura socială a comunităților eneolitice.

Astfel, așezările, deși nu au părăsit complet locurile întinse și joase, ocupau cu predilecție terenuri dominante și cu apărare naturală (înconjurată de râpe, pante abrupte sau locuri bălțite). În sudul țării începe acum procesul de formare a așezărilor de tip *tell* (termen de origine arabă, care desemnează movilele formate antropic, pe un teren inițial plan, prin suprapunerea treptată a resturilor de locuire din diferite perioade). Tot acum au apărut și primele așezări fortificate (prin șanțuri, dublate de palisade de lemn), atât ca urmare a intensificării conflictelor intertribale, cât și pentru delimitarea teritoriului sacru al așezării față de terenurile agricole. În teritoriul delimitat, locuințele (de regulă, de suprafață și foarte rar adâncite) nu mai sunt risipite, ci grupate și

ordonate după un anume plan, ceea ce denotă o întărire a coeziunii membrilor ginții, ca și acceptarea unei autorități, care coordonează viața comunității. Pe plan spiritual, delimitarea ariei locuite se leagă de ideea spațiului sacru al așezării, care, în acest fel, ar fi fost ferit, de pătrunderea unor factori malefici. În interiorul așezărilor apar uneori construcții-sanctuar, precum cele de la Parța, din cultura Banatului (reconstituit în Muzeul din Timișoara)² sau Căscioarele (lângă Oltenița), de la sfârșitul culturii Boian, unde a fost atestată practicarea unui cult al coloanei, ca simbol al legăturii dintre cele două zeități primordiale: Cerul și Pământul. Practicarea unor scene de cult este dovedită și prin diversificarea și înmulțirea spectaculoasă a reprezentărilor antropomorfe și zoomorfe (vase, statuete etc.).

Tot ca urmare a separării spațiului locuit, apar primele cimitire (*necropole* = orașe ale morților), situate în afara așezărilor, ceea ce indică o delimitare mai clară a concepției despre viață și moarte. Din eneoliticul timpuriu se cunosc cele mai multe și mai mari necropole din întreaga perioadă neo-eneolitică: Cernica (cu circa 370 de morminte), din cultura Boian; Cernavoda (cu peste 500 de morminte), din cultura Hamangia; Iclod (cu două cimitire), în grupul cultural transilvănean cu același nume. Asemenea mari necropole se explică printr-o substanțială creștere demografică, precum și prin stabilitatea sporită a comunităților gentilice, care folosesc cimitirele pe timp îndelungat.

Evoluția culturală. Se constată acum o evidentă tendință de fărâmițare și chiar o oarecare instabilitate a ariilor de răspândire, mai ales în fazele de formare ale unor culturi.

Pe teritoriul Munteniei se formează *cultura Boian* (stațiunea eponimă se află pe insula Grădiștea Ulmilor din lacul Boian, situat pe teritoriul comunei Vărăști, jud. Călărași, lângă Dunăre). Ea a ocupat un vast areal: spre sud, în Bulgaria; în nord, spre Moldova și sud-estul Transilvaniei, unde a contribuit la nașterea culturii Precucuteni; în est, spre Dobrogea, unde s-a interferat, pe linia Dunării, cu purtătorii culturii Hamangia, iar în vest, spre Oltenia, unde a intrat în contact, pe linia Oltului, cu purtătorii culturii Vădastra. Cultura Boian constituie fondul pe baza căruia, în eneoliticul dezvoltat se face trecerea treptată spre cultura Gumelnița.

În Dobrogea, de abia la acest nivel apare prima manifestare a vieții neolitice, reprezentată de *cultura Hamangia* (stațiunea eponimă se află în jud. Tulcea). Cauza întârzierii începutului vieții neolitice în Dobrogea pare a se datora unei transgresiuni marine, care a antrenat o creștere a nivelului apelor în spațiul istro-pontic, neexistând deci condiții propice pentru stabilirea comunităților agricole.

Originea purtătorilor acestei culturi pare a fi în nord-vestul Asiei Mici, de unde au venit fie pe mare, fie de-a lungul litoralului vestic al Mării Negre. În sinteza care a dus la nașterea culturii Hamangia au fost antrenate și grupuri

² Sanctuarul de la Parța (care a cunoscut două faze de construcție) era format dintr-o anticameră de depunere a ofrandelor și o încăpere rezervată ceremoniilor de cult. Bucraniile descoperite aici (capete de taurine) denotă practicarea unui cult al fecundității, cu paralele în lumea anatoliană (Çatal Hüyük). Descoperirea unor complexe asemănătoare în Serbia atestă faptul că purtătorii culturii Vinča aveau o viață spirituală complexă și unitară, cu un panteon de divinități și un cult bine statuat.

de populație locală, rezultând o structură rasială destul de eterogenă, așa cum a relevat analiza antropologică a celor peste 500 de morminte din necropola de la Cernavoda sau a celor peste o mie de morminte din stațiunea de la Duranculac (în nord-estul Bulgariei, chiar lângă granița cu România).

Ritul de înmormântare consta în inhumatie, cu schelete întinse pe spate. Lângă decedați se depuneau ofrande destul de bogate, remarcându-se brățările de marmoră sau din scoici de tip *Spondylus*, precum și pandantivele din colți de mistreț. Apar și unele practici rituale neobișnuite (precum depunerea craniilor în grămezi, lipsa maxilarului funerar), care amintesc de obiceiuri epipaleolitice, întâlnite și în Anatolia.

Originea anatoliano-egeeană a acestei culturi este dovedită cel mai bine de ceramică și plastică, îndeosebi de vasele și statuetele de marmoră. În această cultură s-a realizat capodopera de valoare universală – celebra statueta „Gânditorul”³, descoperită într-un mormânt din necropola de la Cernavoda, împreună cu o statueta de femeie, în poziție șezândă, de repaus. Imitații ale acestui tip de statueta (mai puțin reușite, însă, din punct de vedere artistic, se cunosc și în ariile unor culturi contemporane, precum în Precucuteni (la Târpești, jud. Neamț) sau în Stoicani-Aldeni-Bolgrad (la Dodești, jud. Vaslui și la Vulcănești, jud. Cahul, în Basarabia).

Moștenirea Hamangia va contribui la conturarea unui aspect local, istro-pontic, al culturii Gumelnița din eneoliticul dezvoltat.

În Oltenia, se cunosc acum două manifestări culturale: *Vădastra*, în părțile estice și *Rast*, în sud-vestul provinciei. În timp ce prima a luat naștere pe fondul Dudești târziu, cu influențe vinčiene, cultura Rast reprezintă un aspect local al culturii Vinča (faza C), cu puternice influențe din partea culturilor Vădastra și Tisa. Ceramica ambelor culturi se remarcă printr-o bogăție de forme, tehnici ornamentale și decoruri, dar, în timp ce în Vădastra nota dominantă o dau exciziile și incrustațiile cu alb și roșu, realizându-se mai ales motive spiralo-meandrice, în aria Rast predomină canelurile și pliseurile. Plastica este în general bogată în ambele arii culturale, vădind o puternică amprentă vinčiană. Se remarcă un grup statuar de la Rast, reprezentând o femeie cu un copil în brațe și o statuie cu două capete, din aceeași așezare (legată de venerarea *cuplului divin*). Pe fondul celor două culturi se va forma, în eneoliticul dezvoltat, cultura Sălcuța.

În Transilvania, se observă o fărâmițare culturală și instabilitate a ariilor de răspândire, datorită amestecului, în proporții diferite, a comunităților vinčiene (din faza C) cu cele ale grupurilor liniar-ceramice, la care se adaugă și tradiții Starčevo-Criș (conservate mai ales în zona Munților Apuseni).

Cea mai reprezentativă cultură a eneoliticului timpuriu pentru Podișul Transilvaniei este *Turdaș* (numită după o mare așezare de tip *tell* din lunca Mureșului, lângă Orăștie). Ea a inclus manifestările din cadrul complexului neolitic târziu Lumea Nouă-Cheile Turzii-Cluj, ca și influențe ale ceramicii liniare, dar nota dominantă o dă fondul cultural Vinča C. Viața spirituală a

³ Statueta, sugerând probabil o poziție rituală, legată de cutumele funerare, a fost denumită astfel de către descoperitorul ei, D. Berciu, prin analogie cu celebra statuie a lui Auguste Rodin, *Gânditor la poarta Infernului*, pentru a se sublinia persistența milenară a unor atitudini general umane.

acestei culturi este deosebit de bogată, materializându-se într-o frumoasă și sugestivă plastică antropomorfă (cu trăsături faciale ce indică originea orientală a populației). Cea mai cunoscută descoperire din cadrul acestei culturi este cea de la Tărtăria (lângă Orăștie), unde, într-un complex de cult (un mormânt), N. Vlassa a descoperit trei tăblițe de lut, cu semne pictografice, despre care s-a presupus că ar aparține unei scrieri străvechi, dată fiind asemănarea lor cu semnele vechii scrieri mesopotamiene din faza Ur-Uruk (nedescifrată încă). Această descoperire a stârnit aprinse controverse, în privința valorii sale culturale și cronologice. În aria culturii Vinča, ca și în alte culturi contemporane, au mai apărut descoperiri cu semne pictografice sau cu analogii mesopotamiene, ceea ce pledează pentru existența unui sistem de semne simbolice în sud-estul Europei, independent de cel mesopotamian, care nu ar reprezenta încă un sistem de scriere.

La marginea nordică a culturii Turdaș, în bazinul mijlociu al Someșului, s-a format un grup cultural aparte, *Iclod* (stațiune eponimă în jud. Cluj), iar spre vest s-au conturat grupurile *Gilău* (localitate din jud. Cluj) și *Suplac* (stațiune eponimă în nordul jud. Bihor), care reprezintă aspecte de tranziție între ariile culturale Turdaș-Iclod și Tisa. Ceramica acestor grupuri manifestă o înclinație aparte spre decorul pictat, moștenit din cercul cultural Lumea Nouă-Cheile Turzii-Cluj. De remarcat că în perimetrul așezărilor grupului Suplac apar morminte de incinerare, rit funerar ce va fi folosit apoi, în eneoliticul dezvoltat, de unele comunități ale culturii Tiszapolgár. De altfel, aceste grupuri culturale au jucat un oarecare rol în trecerea de la cultura Tisa la Tiszapolgár.

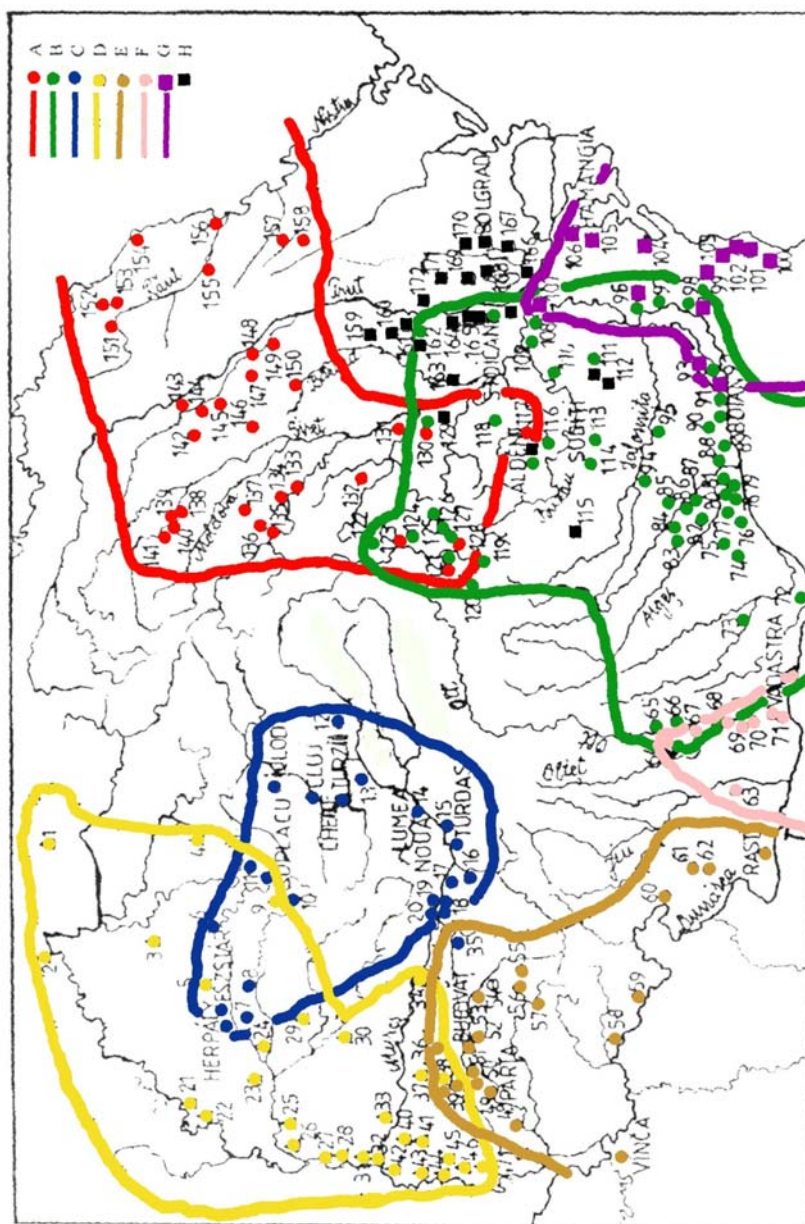
La vest de Munții Apuseni, în bazinul mijlociu și superior al Tisei, a evoluat cultura *Tisa*, răspândită la noi în Crișana și nordul Banatului. A luat naștere pe fondul culturii ceramicii liniare târzii din Câmpia Tisei, peste care s-au grefat puternice influențe vinčiene din așa-numita “cultură a Banatului”. Așezările sale se găsesc pe grindurile din luncile inundabile ale bazinului Tisei, formând uneori *tell*-uri. Locuințele erau mai ales colibe de suprafață. Specificul mlăștinos al zonei în care trăiau comunitățile Tisa a făcut ca pescuitul să joace un rol important. Ceramica se caracterizează, în primul rând, printr-un decor incizat meandric, împletit, formând așa-numitul “stil textil”. O capodoperă o reprezintă vasul antropomorf de la Hodoni (nordul județului Timiș), care redă sugestiv imaginea unui om care strigă, cu mâinile duse la gură (“Vestitorul”).

În timp ce Transilvania a cunoscut o fragmentare culturală, Moldova se remarcă prin evoluția unei culturi unitare, *Precucuteni*, numită astfel deoarece stă la baza formării culturii Cucuteni. Cultura Precucuteni s-a format pe fondul culturii ceramicii liniare din vestul Moldovei și sud-estul Transilvaniei, peste care s-a grefat un aport demografic și cultural masiv al comunităților culturii Boian. Cultura Precucuteni a avut o mare putere de expansiune, mai ales spre răsărit, ajungând în faza a II-a până la Nistru, iar în cea de a III-a până aproape de Nipru. Tot în faza a III-a, în contact cu comunitățile fazei de trecere de la Boian la Gumelnița, a pus bazele *aspectului cultural Aldeni-Stoicani-Bolgrad*, în nord-estul Munteniei și sudul Moldovei, precum și de o parte și de alta a gurilor Dunării (nordul Dobrogei și sudul Basarabiei). Acest aspect își va continua evoluția și pe parcursul primei faze a culturilor Gumelnița și Cucuteni.

În faza finală a culturii Precucuteni apar mai multe complexe de cult, precum cele de la Poduri, jud. Bacău (așa-numitul *Sobor al Zeițelor*), Târgu Frumos și Isaiia (jud. Iași), unele dintre ele indicând practicarea unei magii a numerelor. Începe să fie folosită pictura cu roșu și cu alb, dar și cu grafit, atât înainte, cât și după arderea vaselor. Acesta va fi momentul transformării treptate a culturii Precucuteni în Cucuteni, deoarece motivele sale spiralo-meandrice incizate încep să fie trasate cu ajutorul picturii. Această evoluție se observă și în domeniul construcției locuințelor, la care se amenajează podine masive de lut, pe un pat de bârne despicate – manieră de construcție ce va deveni tipică pentru locuințele culturii Cucuteni.

INTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. Ce aspecte ale culturii materiale și spirituale permit ca această etapă să fie considerată ca aparținând deja eneoliticului?
2. Precizați ariile de răspândire ale culturilor din eneoliticul timpuriu.
3. Care sunt culturile cu cea mai mare putere de expansiune din eneoliticul timpuriu?
4. În ce constă importanța universală a descoperirilor de la Tărtăria?
5. În ce culturi ale eneoliticului timpuriu s-au descoperit construcții cu rol de sanctuar?
6. Ce noutăți apar în riturile și ritualurile funerare din eneoliticul timpuriu?

1 Mukacevo	44 Csoka	89 Spanțov	132 Poduri
2 Zemplin	45 Idjoș	90 Sultana	133 Costișa
3 Ciumești	46 Saján	91 Ciocănești	134 Traian
4 Oarța	47 Matejski Brod	(Andolina)	135 Izvoare
5 Săcuieni	48 Foeni	92 Coslogeni	136 Ghigoiești –
6 Sântandrei	49 Parța	93 Călărași	Trudești
7 Zsáka	50 Șag	94 Coșereni	137 Târpești
8 Oradea	51 Chișoda	95 Piscu Crăsani	138 Rușii-
9 Vadu Crișului	52 Unip	96 Hârșova	Mănăstioara
10 Devent	53 Jabăr	97 Capidava	139 Bosanci
11 Zăuan	54 Sălbăgelu	98 Cernavoda	140 Suceava
12 Zau de Câmpie	55 Jupa	99 Medgidia	141 Mihoveni
13 Alba Iulia - <i>Limba</i>	56 Zorlențu Mare	100 Duranculac	142 Flămânzi
14 Alba Iulia – <i>Lumea</i>	57 Reșița	101 Limanu	143 Andrieșeni
<i>Nouă</i>	58 Moldova Veche	102 Mangalia	144 Vlădeni
15 Tărtăria	59 Liubcova	103 Techirghiol	145 Larga Jijia
16 Valea Nandrului	60 Ostrovu Corbului	104 Istria	146 Târgu Frumos
17 Deva – <i>Tăulaș</i>	61 Verbița	105 Hamangia	147 Iași
18 Mintia	62 Verbicioara	106 Ceamurlia	148 Chiperești
19 Șoimuș	63 Padea	107 Măcin	149 Isaiia
20 Brănișca	64 Piatra Olt	108 Brăila- <i>Brăilița</i>	150 Târgu Negrești
21 Tiszacsege	65 Saltina	109 Siliște	151 Florești
22 Tiszafüred	66 Ipotești	110 Râmnicelu	152 Coșernița
23 Devaványa	67 Hotărani	111 Lișcoteanca	153 Rogojeni
24 Szeghalom	68 Fărcașu de Jos	112 Largu	154 Solonceni
25 Szarvas	69 Vlădila	113 Smeeni	155 Isacova
26 Öcsöd	70 Crușovu	114 Sudiți	156 Holercani
27 Szentes	71 Orlea	115 Mălăești	157 Ruseștii Noi
28 Szegvár	72 Zimnicea	116 Vadu Sorești	158 Cărbuna
29 Salonta	73 Alexandria	117 Homești	159 Dodești
30 Vărșand	74 Petru Rareș	118 Coroteni	160 Șuletea
31 Hodmezővásárhely	75 Tangâru	119 Hărman	161 Bârlălești
32 Tápé	76 Pietrele	120 Feldioara	162 Suceveni
33 Battonya	77 Prundu	121 Sfântu Gheorghe	163 Drăgănești
34 Lipova	78 Greaca	122 Ciucsângeorgiu	164 Băneasa
35 Homojdia	79 Chirnogi	123 Bancu	165 Foltești
36 Cornești	80 Căscioarele	124 Turia	166 Orlovka
37 Vinga	81 Radovanu	125 Covasna	167 Ozernoe
38 Hodoni	82 Vidra	126 Leț	168 Etulia
39 Sânandrei	83 Măgurele	127 Reci	169 Vulcănești
40 Cenad	84 Glina	128 Moacșa –	170 Taraclia
41 Dudeștii Vechi	85 Cernica	<i>Eresteghin</i>	171 Lopățica
(Besenova)	86 Giulești	129 Mănăstioara	172 Coccoara
42 Deszk	87 Cățelu	130 Ruginești	
43 Krsztúr	88 Bogata	131 Mândrișca	

II.3.2. Eneoliticul dezvoltat (c. 3750-2500 b.c)

Caracterizare generală. În această etapă populația de pe teritoriul României a fost aproape de trecerea spre un stadiu înalt de civilizație, în consens cu evoluția din bazinul răsăritean al Mediteranei. Dar, poziția periferică față de Orientul Apropiat (centrul de atunci al civilizației universale), ca și atacurile unor populații răsăritene vecine (aflate într-un stadiu inferior de dezvoltare) au determinat, în cele din urmă, o încetinire a ritmului evoluției în zona carpatică.

Ocupațiile agricole au atins acum apogeul din întreaga perioadă neo-eneolitică. Marele număr de oase de animale domestice descoperite în așezări, numeroasele râșnițe primitive, cantitățile considerabile de boabe carbonizate găsite în unele așezări (chiar sub forma unor silozuri), piesele de silex (cu urme de lustru), utilizate ca dinți de seceră, brăzdarele din corn pentru plug, amestecul masiv de pleavă în lutuiala locuințelor și în pasta vaselor de provizii sunt dovezi clare despre amploarea pe care o cunosc cultivarea plantelor și creșterea animalelor.

Datorită strânselor contacte cu sudul (îndeosebi cu bazinul egeean), care trecuse deja spre epoca bronzului, în spațiul carpatic apar acum numeroase și masive obiecte de cupru și chiar de bronz (realizat prin metoda mai veche a aliajului de aramă și arseniu), printre care și unelte mari (topoare de tipurile *pană*, *ciocan* și *cu brațele în cruce*). Acum s-a trecut la adevărata metalurgie, prin turnarea metalului topit în tipare, obținându-se piese de mari dimensiuni și cu formă complicată. Evoluția metalurgiei se vedește și în apariția primelor podoabe de aur (în cadrul culturilor Gumelnița, Cucuteni, Bodrogheresztúr), care relevă, totodată, un început de ierarhizare socială.

Producerea ceramicii a atins și ea un nivel înalt, prin folosirea generalizată a cuptoarelor închise, cu reverberație (cu ardere indirectă, dirijată), care aveau spații diferite pentru foc și pentru coacerea vaselor, separate între ele printr-un grătar perforat. Această inovație tehnologică asigură o ardere omogenă a pastei, sporind trăinicia vaselor și producerea unei ceramicii de calitate, pictate, de o înaltă valoare artistică, comparabilă cu cele mai reușite produse din alte zone ale lumii. Producerea acestei ceramicii superioare presupune specializarea unor meșteșugari în cadrul comunităților gentile.

Progresele tehnologice și economice au favorizat un remarcabil spor demografic, dovedit de creșterea densității așezărilor și a numărului de locuințe în cadrul așezărilor. Relativa suprapopulare a generat și conflicte intercomunitare, determinând acordarea unei atenții deosebite fortificării așezărilor (pe lângă vechile șanțuri și palisade, apar și valuri de pământ). Dispunerea locuințelor după un anumit plan (în șiruri, în grupuri, în cerc) denotă existența unei autorități în cadrul comunităților. Acest indiciu, ca și prezența unor obiecte de prestigiu (podoabe de aur, sceptre), precum și reprezentarea unor statuete stând pe "tronuri" miniaturale de lut, par să aibă o semnificație socială, legată de stadiul unei societăți ierarhizate, în care exista deja autoritatea *șefiei* (*chiefdoms*). Această realitate pare a fi sugerată și de existența unor așezări cu rol central, în care se găsesc locuințe spațioase (cu mai multe încăperi și chiar cu etaj), construite pe platforme de bârne, acoperite cu lut. Unele dintre acestea îndeplinesc și funcții de cult, putând fi considerate chiar sanctuare.

Viața spirituală se axează în mod deosebit pe cultul fertilității și fecundității, dar, spre deosebire de etapele anterioare, obiectul cultului nu-l mai constituie doar reprezentările feminine, ci și cele masculine, iar uneori se ajunge la unirea celor două categorii, simbolizând *cuplul divin* (o formă superioară o reprezintă *idolii androgini*, care îmbină în aceeași imagine atât atributele masculine, cât și pe cele feminine). În cadrul ritului funerar, dominantă rămâne inhumarea, dar, incidental, se practica și incinerarea, în zonele vestice ale țării.

Evoluția culturală. Eneoliticul dezvoltat se caracterizează prin arii culturale stabile, cu caractere distincte, care continuă, în cea mai mare parte, evoluția din eneoliticul timpuriu, în cadrul unor complexe unitare (Boian-Gumelnița, Vădastra-Sălcuța, Precucuteni-Cucuteni, Turdaș-Petrești, Tisa-Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr). Totuși, spre sfârșitul etapei se constată puternice afluxuri de populații pastorale răsăritene (grupurile Suvorovo și Decea Mureșului, cultura Cernavoda I), ceea ce a declanșat lungul și complicatul proces al trecerii graduale a spațiului carpatic spre epoca bronzului și spre o masivă restructurare etnico-lingvistică.

Cultura Gumelnița (așezare eponimă în apropiere de Oltenița) s-a născut pe teritoriul Munteniei și Bulgariei, prin transformarea vechiului fond cultural Boian, care a asimilat noi procedee tehnice de decorare a ceramicii (pictura crudă cu roșu, pictura cu grafit ș.a.) și noi forme de vase (se remarcă, în mod deosebit, *askos*-ul = vas burduf și *rhyton*-ul = vas în formă de corn). A avut o mare putere de expansiune, cuprinzând Muntenia, Dobrogea, partea estică și sudică a Bulgariei, nord-estul Greciei, până la Marea Egee. În sudul Moldovei, împreună cu comunitățile Precucuteni III-Cucuteni A, a format *aspectul cultural Aldeni-Stoicani-Bolgrad*; o altă zonă de interferență a fost cu cultura Sălcuța, în estul Olteniei, până la Jiu. Locuințele utilizau adeseori platforme masive de lut și erau de tipul *megaron* (rectangulare și cu pridvor), denotând o clară influență egeo-anatoliană. Modelele de lut arată că acoperișul era în două ape, existând uneori și un fronton ornamental. Metalurgia cuprului e destul de evoluată, iar din aur se realizează podoabe (se remarcă tezaurul de la Sultana, jud. Ilfov).

Date relevante despre viața spirituală și despre cea socială sunt furnizate îndeosebi de descoperirile de la Căscioarele și Varna. În prima așezare, într-o construcție care suprapunea vechiul sanctuar cu coloane pictate (de la sfârșitul culturii Boian), s-a descoperit macheta de lut a unui templu de inspirație mesopotamiană. La Varna (în Bulgaria) a fost descoperită o mare necropolă de inhumare, cu un inventar deosebit de bogat, constând din piese de cupru și de aur (în total 5,5 kg). Unele morminte se diferențiau net de celelalte, prin bogăția lor (un singur mormânt conținea 990 obiecte de aur, cu o greutate de 1516 gr.), ceea ce indică foarte clar existența unei societăți deja ierarhizate.

Cultura Gumelnița a cunoscut două mari faze de evoluție: A și B. În faza finală, arealul ei s-a restrâns, datorită penetrației, dinspre stepile nord-pontice, a unei populații pastorale (sesizată, inițial, prin mormintele de tip Suvorovo-Cainari din sudul Basarabiei și din Câmpia Siretului Inferior), care, prin sinteză cu populația locală gumelnițeană, a pus bazele *culturii Cernavoda I*, în Dobrogea și în valea Dunării muntene. Aceasta a continuat parțial modul

de viață gumelnițeană, dar păstoritul a devenit predominant, ceea ce a implicat și existența unei mobilități sporite a comunităților (evidentă și în ceramica de o calitate mai slabă, la care se folosea masiv amestecul de scoică pisată în pastă).

Cultura Sălcuța (stațiune eponimă în jud. Dolj, unde s-au efectuat săpături stratigrafice încă din 1916, de către Ion Andrieșescu) face parte dintr-un complex mai vast, care cuprinde, în afară de Oltenia, nord-vestul Bulgariei, Serbia și sudul Banatului, în ultima zonă venind în contact cu purtătorii culturilor Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr, coborâți spre sud din bazinul Tisei. Individualitatea complexului sălcuțean este dată de puternicul fond vinčian din structura sa, ca și de influențele receptate din partea bronzului timpuriu din Macedonia și Grecia (*cultura helladică*). În ultima fază, cultura Sălcuța suferă transformări profunde, ca urmare a extinderii purtătorilor culturii Cernavoda I și Bodrogkeresztúr, încât se pun acum bazele culturii Coțofeni, din eneoliticul final, prin formarea orizontului cultural mixt *Sălcuța IV-Băile Herculane-Cheile Turzii*.

Cultura Petrești (stațiunea eponimă lângă Sebeș, jud. Alba) este cunoscută și sub numele de *cultura ceramicii pictate central-transilvăneană*, deoarece s-a răspândit îndeosebi în Podișul Transilvaniei. Ea s-a format, pe fond Vinča-Turdaș, în sud-vestul Transilvaniei și nordul Banatului (*grupul cultural Foeni*). Caracteristica sa de bază o reprezintă frumoasa ceramică pictată bicrom și tricrom, care denotă legături culturale (poate și demografice) cu nordul Greciei (cultura Dimini). Cultura Petrești a influențat cultura Precucuteni finală, căreia i-a transmis, probabil, tehnica superioară a pictării vaselor înainte de ardere, contribuind astfel la nașterea aspectului cultural Ariușd (din sud-estul Transilvaniei) și a culturii Cucuteni (din Moldova). Sfârșitul culturii Petrești se produce relativ timpuriu, datorită extinderii grupului cultural Decea Mureșului și a culturii Bodrogkeresztúr în centrul Transilvaniei.

Cultura Tiszapolgár (numită și *Românești*, după o localitate din Banat) este răspândită în răsăritul Ungariei, Vojvodina, sud-estul Slovaciei, Ucraina transcarpatică, precum și în Crișana, nordul și vestul Banatului. S-a format pe fondul anterior al culturii Tisa, receptând și alte influențe. În inventarul ei sunt atestate numeroase topoare mari de cupru, denotând o metalurgie dezvoltată. Ceramica se caracterizează mai ales prin vase cu picior înalt, străpuns de grupuri de orificii rotunde, ca și prin decor de rețele incizate și proeminente în formă de cioc de pasăre. În cadrul ritului funerar, pe lângă înhumația în poziție chircită, se semnalează și folosirea incinerăției (mai ales în aria nordică de răspândire).

Evoluția ei este continuată de *cultura Bodrogkeresztúr* (numită și *Gornești*, după o localitate din județul Mureș). Comunitățile acestei culturi se remarcă printr-o mobilitate accentuată, cuprinzând întreaga Transilvanie și Banatul, cu pătrunderi în ariile culturilor învecinate (Ariușd-Cucuteni și Sălcuța). Această mobilitate se poate explica prin instabilitatea instaurată în Transilvania după pătrunderea primelor comunități pastorale răsăritene, aparținând *grupului cultural Decea Mureșului-Csongrád*⁴, ceea ce a determinat

⁴ Acest grup aparținea unor comunități pastorale de origine nord-pontică (caracterizate prin înmormântări plane, cu schelete întinse pe spate și presărate cu mult ocră roșu), care au

și orientarea economiei populației locale spre creșterea animalelor și păstorit. Ritul funerar al culturii Bodrogkeresztúr consta din inhumatie în poziție chircită, bărbații fiind depuși, de regulă, pe dreapta, iar femeile pe stânga. Purtătorii acestei culturi au jucat un rol important în procesul de unificare culturală din vestul țării, la începutul eneoliticului final, când s-a constituit marea sinteză *Sălcuța IV-Băile Herculane-Cheile Turzii*, din care va lua naștere apoi cultura Coțofeni.

Complexul cultural Cucuteni-Ariușd-Tripolie (primele două stațiuni eponime sunt în județele Iași și Covasna, iar ultima în zona Niprului, aproape de Kiev), numit și *complex carpato-niprovian*, după aria sa de răspândire (din sud-estul Transilvaniei până la Nipru), care acoperea circa 350.000 km², este cea mai reprezentativă civilizație a neo-eneoliticului românesc. În prezent, numai pe teritoriul României sunt cunoscute circa 2000 de așezări cucuteniene. Această civilizație a luat naștere pe fondul culturii Precucuteni, de o parte și de alta a Carpaților Orientali, prin receptarea influențelor venite din partea culturilor Gumelnița și Petrești, rezultatul fiind transpunerea motivelor spiralo-meandrice incizate în tehnica picturii policrome, aplicată înainte de arderea vaselor.

Așezările se află, de cele mai multe ori, pe promontorii dominante (tip *cetățuie*), fiind apărate natural pe trei laturi, în timp ce latura de acces era barată prin șanțuri de apărare, dublate uneori și cu valuri de pământ, având deasupra palisade. Gradul elevat al organizării sociale e evidențiat îndeosebi de existența unor *așezări-gigant*, considerate chiar ca fiind “proto-urbane” (descoperite în zona Bugului Sudic, precum și la Petreni, în Basarabia), care numărau până la două-trei mii de locuințe, dispuse în cercuri concentrice și cu străzi radiale, având o populație de până la 20.000 de locuitori. De regulă, în centrul acestor așezări se afla o construcție mai impunătoare, care putea servi drept loc de adunare a comunității și ca sanctuar pentru ceremonii magico-religioase. Viața spirituală se remarcă, în primul rând, prin bogata plastică antropomorfă și zoomorfă, reprezentată prin statuete și vase schematizate (se evidențiază celebra “Horă de la Frumușica”, un vas-suport format dintr-o înălțuire de reprezentări dorsale feminine). Apar și complexe de cult și altare (Trușești, Poduri, Dumești, Ghelăiești, Buznea ș.a.). Ritul funerar nu este atestat până în prezent decât prin câteva înmormântări izolate, cu caracter evident de cult (sacrificii umane).

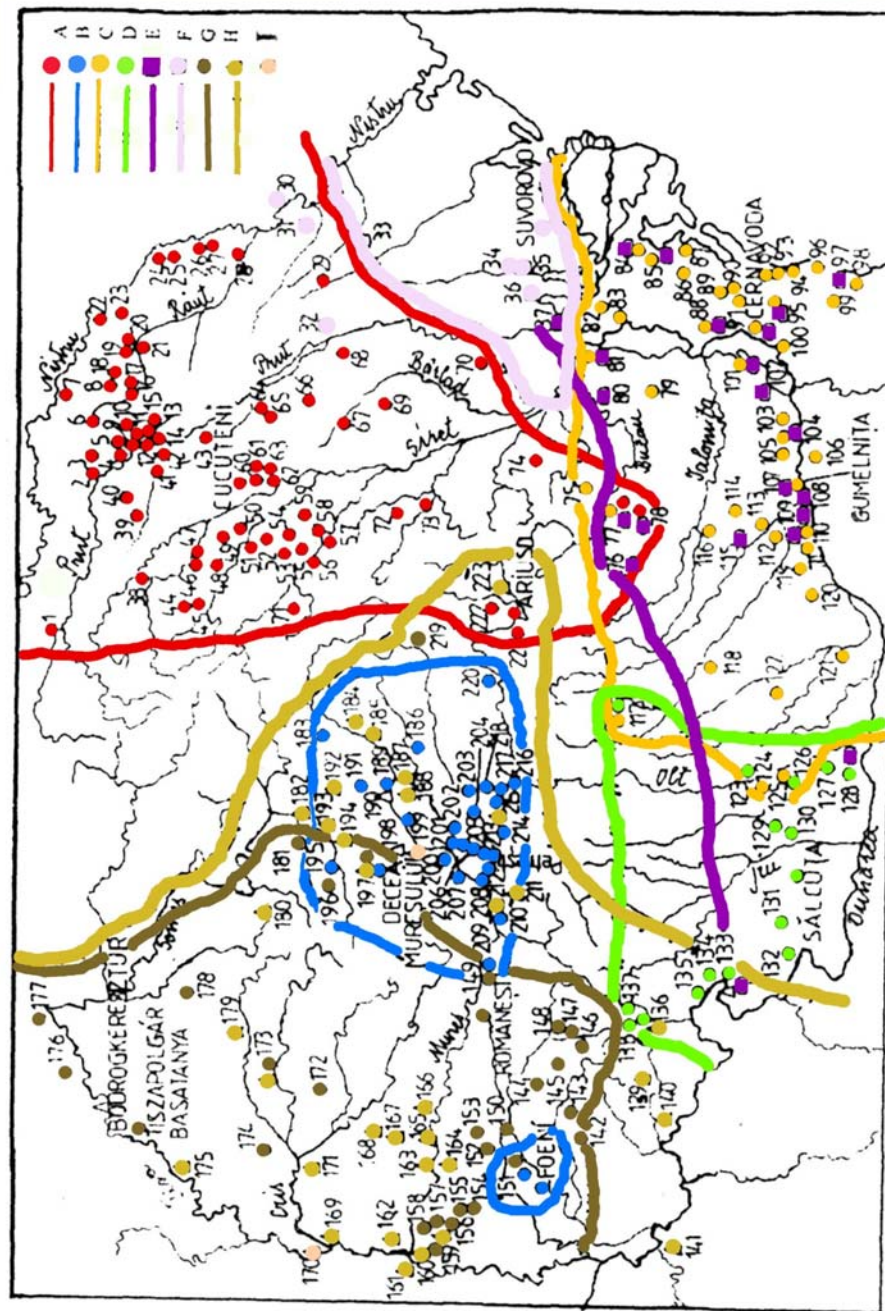
Pe baza ceramicii, au fost delimitate trei faze majore de evoluție (A, A-B și B). Sfârșitul complexului cultural se produce prin creșterea presiunii triburilor pastorale răsăritene⁵, care, prin starea de neliniște pe care o întronează, orientează viața comunităților locale spre creșterea animalelor, determinând astfel instabilitatea locuirilor. Din amestecul localnicilor cu noii veniți se vor naște sintezele specifice eneoliticului final de la răsărit de Carpați: Gorodsk-Usatovo, Horodiștea-Erbiceni și Foltești-Cernavoda II.

ajuns, pe la nordul Carpaților, în Câmpia Tisei și de aici, urmând valea Mureșului, au pătruns în Podișul Transilvaniei, unde au provocat profunde schimbări culturale.

⁵ Infiltrarea lor treptată este dovedită îndeosebi de așa-numita categorie ceramică “Cucuteni C”, având scoică pisată în amestecul pastei și decor imprimat (cu pieptene sau cu snur), ce apare încă de la sfârșitul fazei Cucuteni A.

INTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. Care sunt argumentele pentru care stadiul atins de comunitățile eneoliticului dezvoltat poate fi denumit “societate ierarhizată”?
2. Prin ce se deosebesc structurile de locuire (așezări, locuințe) ale eneoliticului dezvoltat de cele ale eneoliticului timpuriu?
3. Precizați ariile de răspândire ale culturilor din eneoliticul dezvoltat și elementul cel mai caracteristic al fiecărei culturi.
4. Ce elemente conferă valoare universală complexului cultural Cucuteni-Ariușd-Tripolie?
5. Care sunt elementele de origine răsăriteană care au pătruns în ariile culturilor eneoliticului dezvoltat și ce impact au avut ele asupra evoluției istorice?

Harta4. **Eneliticul dezvoltat.** A-cultura Cucuteni-Ariușd; B-cultura Petrești și grupul Foeni; C-cultura Gumelnița; D-cultura Sălcița; E-cultura Cernavoda I; F-grupul cultural Suverovo-Căinari; G-cultura Tiszapolgár-Românești; H-cultura Bodrogkeresztúr; I-grupul cultural Decea Mureșului-Csongrád.

1 Șipeniț	49 Preutești	92 Palazu Mare	137 Domașnea	179 Sâniob
2 Lipcani	50 Dragușeni	93 Constanța	138 Cuptoare	180 Moigrad
3 Caracuseștii V.	(jud. Suceava)	94 Agigea	139 Ilidia	181 Dăbâca
4 Badragii V.	51 Târpești	95 Medgidia	140 Socol	182 Gherla
5 Brânzeni	52 Lunca-	96 Costinești	141 Vinča	183 Batoș
6 Rusești	Vânători	97 Mangalia	142 Șoșdea	184 Gornești
7 Mereșeuca	53 Bodești-	98 Duranculac	143 Berzovia	185 Tg. Mureș
8 Putinești	<i>Frumușica</i>	99 Limanu	144 Sacoșu Mare	186 Bernadea
9 Cuconeștii V.	54 Ghelăiești	100 Rasova	145 Dragomirești	187 Bogata
10 Stolniceni	55 Izvoare	101 Bordușani	146 Slatina-Timiș	188 Gheja
11 Druța	56 Valeni	102 Coslogeni	147 Vl. Timișului	189 Cuci
12 Duruitoarea V.	57 Piatra Șoimu-	103 Ciocănești	148 Caransebeș-	190 Luduș
13 Petrușeni	lui (Calu)	(Andolina)	<i>Balta Sărată</i>	191 Zau de
14 Costești	58 Traian	104 Vărăști-Boian	149 Deva	Câmpie
15 Iablona	59 Margineni	105 Sultana	150 Moșnița	192 Mociu
16 Glăvan	60 Buznea	106 Atmageaua	151 Parța	193 Corpadea
17 Petreni	61 Prigoreni	Tătarasca	152 Hodoni	194 Cluj
18 Bulboci	62 Hăbășești	107 Ulmeni	153 Cornești	195 Baci
19 Florești	63 Fedeleșeni	108 Oltenița-	154 Nerău	196 Viștea
20 Rogojeni	64 Iași	<i>Renie</i>	155 Sănnicolau	197 Cheile Turzii
21 Varvareuca	65 Valea Lupului	109 Chirnoși	Mare	198 Moldovenești
22 Soroca	66 Scânteia	110 Căscioarele	156 Dudeștii V.	199 Noșlac
23 Racovăț	67 Dumești	111 Pietrele	(Besenova)	200 Sântimbru
24 Solonceni	68 Huși	112 Vidra	157 Cherești	201 Mihalt
25 Echimăuți	69 Poieneni	113 Glină	158 Cenad	202 Obreja
26 Mărești	70 Berești	114 Magurele	159 Beba Veche	203 Șeica Mică
27 Jora	71 Hangu-	115 Bufta	160 Deszk	204 Păuca
28 Orheiul V.	<i>Chirileni</i>	116 Dridu	161 Szeged-	205 Daia
29 Ruseștii Noi	72 Poduri	117 Retevoiești	<i>Sziller</i>	Română
30 Grigoriopol	73 Târgu Ocna	118 Teiu	162 Hodmez-	206 Ghibor
31 Roșcani	74 Bontesti	119 Tângâru	<i>ővászárhely</i>	207 Alba Iulia
32 Sărateeni	75 Aldeni	120 Petru Rareș	163 Pecica	208 Tartaria
33 Căinari	76 Gura Vitioarei	121 Calomfirești	164 Sânpetru	209 Turdaș
34 Caracalia	77 Sărata-	122 Zămbreasca	German	210 Orăștie
35 Taraclia	Monteoru	123 Slatina	165 Arad	211 Valea Rea
36 Etulia	78 Pietroasele	124 Piatra Olt	166 Șiria	212 Pianu de Jos
37 Giurgiuilești	79 Lișcoteanca	125 Reșca	167 Iratoșu	213 Sebeș
38 Siret	80 Râmnicelu	126 Caracal	168 Curtici	214 Călnic
39 Corlăteni	81 Brăila	127 Crușovu	169 Szentes	215 Ocna
40 Dragușeni	82 Luncavița	128 Vadastra	170 Csongrád	Sibiului
(jud. Botoșani)	83 Carcaliu	129 Gârlești	171 Kétegyhaza	216 Cașolt
41 Trușești	84 Enisala	130 Cârcea	172 Salonta	217 Șura Mică
42 Ștefănești	85 Baia	131 Verbicioara	173 Oradea	218 Boarta
43 Glăvaneștii V.	86 Tariverde	132 Gârla Mare	174 Hencida	219 Mugeni
44 Solca	87 Istria	133 Ostrovu	175 Tiszaszállás	220 Hălmeag
45 Cacica	88 Hârșova	Corbului	176 Polgár	221 Bod
46 Mihoveni	89 Cheia	134 Șimian	177 Vel'ke	222 Malnaș
47 Suceava	90 Târgușor	135 T. Severin	Raškovec	223 Reci
48 Radașeni	91 Gura Dobrogei	136 B. Herculan	178 Berea	

II.3.3. Eneoliticul final (perioada de tranziție spre epoca bronzului)

c. 3000/2500-2000/18000 b.c.

Caracterizare generală. Această etapă este una dintre cele mai studiate și mai controversate ale preistoriei românești și europene, datorită profundelor transformări economice, sociale și etnice, care au restructurat în totalitate ansamblul societății.

Pătrunderea tot mai masivă a comunităților pastorale nomade și seminomade din stepele nord-pontice și caspice în ariile culturilor agricole ale eneoliticului dezvoltat din spațiul carpatic a avut drept urmare instaurarea unei stări generale de nesiguranță și instabilitate, care a influențat viața comunităților locale sedentare, antrenându-le parțial în acest proces migratoriu. Această situație istorică, întinsă pe parcursul a circa un mileniu, a avut la bază cauze climatice și economico-sociale.

Astfel, comunitățile pastorale au cunoscut mai repede procesul de ierarhizare socială (dovadă – piesele de prestigiu din metal prețios sau sceptrele de comandă, descoperite în acest mediu cultural). Caracterul mobil al vieții pastorale a determinat și accentuarea conflictelor intertribale pentru stăpânirea pășunilor și turmelor. Ocupațiile războinice, permanenta căutare de pășuni (datorită instaurării unei perioade mai lungi de secetă, care a dus la transformarea în zone aride a unor vaste teritorii ale Asiei Centrale), au determinat infiltrarea masivă a comunităților pastorale în teritoriile populațiilor agricole, având drept scop jefuirea bogățiilor și preluarea pământurilor acestora.

Starea de instabilitate se reflectă în apariția unor așezări sezoniere sau cu straturi subțiri de locuire, ca și în predominarea locuințelor adâncite, în producerea unei ceramici de calitate inferioară, în scăderea activităților metalurgice (datorită imposibilității de asigurare a fluxului de aprovizionare cu materie primă) – toate denotând un nivel de viață mai scăzut față de eneoliticul dezvoltat. În schimb, se perfecționează producția de unelte și arme litice, în primul rând de topoare, multe fiind produse din roci foarte dure, inclusiv din silex. Se remarcă topoarele de luptă *naviforme* (cu profilul în forma unui bărci).

Printre cele mai semnificative și caracteristice vestigii ale acestei perioade se numără mormintele cu schelete în poziție chircită, cu presărare de ocră roșu (oxid de fier, care trebuia să simbolizeze sângele, viața veșnică), dispuse în cimitire plane și, mai ales, în tumuli (movile). Tot în această perioadă apar pe teritoriul României primele mari necropole de incinerare, rit funerar care se va impune treptat la cea mai mare parte a culturilor epocii bronzului.

Evoluția culturală. Această perioadă nu a început pretutindeni în același timp și nu a durat la fel, chiar în teritorii învecinate; deci, această trecere de la eneolitic spre epoca bronzului se realizează în condiții și la date diferite, în funcție de condițiile locale.

Culturile acestei perioade s-au format prin sintezele dintre elementele migratorii (cu origine diversă) și vechile culturi ale eneoliticului dezvoltat, la care se vor adăuga puternice influențe sudice din Bronzul anatoliano-egeo-helladic, precum și unele iradiieri etno-culturale din centrul Europei (mai ales în vestul țării). Ca urmare a acestei situații complexe, ariile de răspândire ale

culturilor din această perioadă nu sunt stabile, existând frecvente pătrunderi și întrepătrunderi ale comunităților diverselor culturi. Situația de instabilitate etno-culturală s-a menținut și în perioada timpurie a epocii bronzului.

Rezultatul istoric cel mai important al acestui îndelungat proces de sinteză îl reprezintă fenomenul de **indo-europenizare**, care constă în formarea popoarelor de tip indo-european, menționate ulterior de izvoarele antice scrise (indieni, medo-perși, hitiți, cimriereni, sciți, sarmați, balto-slavi, traci, illiri, eleni, ibero-lusitani, celți, germani ș.a.). Numele de indo-europeni este convențional, fiind dat după răspândirea acestor popoare, care formează o mare familie etno-lingvistică, din India până la Oceanul Atlantic.

Formarea acestei mari familii a fost interpretată prin cele mai diverse teorii. Majoritatea arheologilor au adoptat punctul de vedere (sintetizat într-o teorie coerentă de către cercetătoarea americană Marija Gimbutas) potrivit căruia *proto-indo-europenii* ar fi avut patria inițială în vasta zonă a Asiei Centrale; de acolo s-ar fi răspândit în diferite direcții, urmele lor fiind evidențiate de înmormântările tumulare cu ocră ("migrația valurilor kurganice"). Acești *proto-indo-europeni*, în migrația lor, s-ar fi amestecat cu diversele populații locale, rezultând popoarele înrudite ale familiei indo-europene.

Pe de altă parte, folcloriștii și etnografuli îndeosebi susțin că patria inițială a indo-europenilor s-ar fi aflat în Europa centrală sau nordică (de aici au rezultat și denumirile de *indo-germani* sau *arieni*, folosite de unii cercetători, mai ales din școala germană). Faptul că din aceste zone s-ar fi produs răspândirea ulterioară pare a fi susținut de prezența, în moștenirea culturală a unor popoare din Asia, a tradiției despre plante și animale care nu cresc decât într-o climă temperată, cu patru anotimpuri.

Majoritatea lingviștilor, pornind de la existența, în toate limbile indo-europene, a unor cuvinte comune, legate de vechi îndeletniciri, susține că populația proto-indo-europeană ar fi existat chiar de la sfârșitul paleoliticului sau începutul neoliticului pe întreaga arie în care sunt atestate ulterior popoarele familiei indo-europene. La sfârșitul eneoliticului și începutul epocii bronzului ar fi avut loc, conform acestei teorii, doar mișcări migratorii interne, în cadrul arealului ocupat de populațiile proto-indo-europene, urmate apoi de amestecuri între grupurile care aparțineau aceleiași mari familii indo-europene (un proces oarecum asemănător cu cel care a dus, prin romanizare, la formarea popoarelor neo-latine).

Indiferent de punctul de vedere adoptat, datele arheologice arată clar că în eneoliticul final și la începutul epocii bronzului au avut loc mari mișcări de populații și schimbări culturale profunde, implicând și transformări etnice. Deci, este cert că acum au avut loc procese de etnogeneză, chiar dacă acestea s-au produs, eventual, doar în cadrul unei vechi mase de populații indo-europene.

În ceea ce interesează istoria României, acum a luat naștere, în vasta arie acoperită anterior în sud-estul Europei de culturile cu ceramică pictată ale eneoliticului dezvoltat, marele neam al tracilor, considerat de Herodot cel mai numeros din lume, după cel al inzilor. Pe parcursul primei perioade a epocii fierului, din masa tracică s-au individualizat triburile geto-dacice, care, prin procesul ulterior al roamnizării, s-au aflat la baza etnogenezei românești. Deci,

o dată cu formarea neamului tracic, prin procesul indo-europenizării, începând de acum circa patru milenii, se poate urmări evoluția continuă a elementelor autohtone în spațiul carpato-dunăreano-pontic (prin filiera traci→geto-daci→daco-romani→români). Această realitate istorică face din români, asemenea grecilor și albanezilor (aceștia ca urmași ai vechilor eleni și illiri), unul din popoarele vechi ale Europei sud-estice și est-centrale, printre care s-au infiltrat, mai târziu, pe parcursul primului mileniu d.Hr., alte popoare, ajunse aici prin migrație.

Culturi caracteristice. Dintre manifestările cultural-istorice ale acestei perioade se evidențiază, prin rolul jucat, culturile Horodiștea-Foltești-Cernavoda II (pentru estul și sud-estul țării), Cernavoda III (pentru zonele sudice) și Coțofeni (în jumătatea vestică a României).

Complexul cultural Horodiștea-Foltești-Cernavoda II a rezultat din combinarea mai multor culturi și grupuri culturale, care au evoluat la începutul eneoliticului final: Horodiștea-Erbiceni, cultura amforelor sferice, Foltești-Cernavoda II ș.a.

Cultura Horodiștea-Erbiceni (după o localitate de pe Prut, în jud. Botoșani și alta în apropiere de Iași) a ocupat jumătatea de nord a Moldovei (în Basarabia este denumită *Brânzeni-Gordinești*). Ea își are originea în ultimele subfaze ale culturii Cucuteni, peste care s-au adăugat, succesiv, elemente răsăritene. În consecință, pe de o parte s-a menținut parțial ceramica pictată, de tradiție cucuteniană (dar cu decor mult mai simplu, de factură geometrică), iar pe de altă parte s-a impus tot mai mult ceramica incizată și cea decorată cu șnurul. Apar forme noi de vase și de statuete. S-a trecut la o economie cu caracter mixt, agraro-pastoral, ceea ce face ca, pe lângă așezări sezoniere (cu colibe), să întâlnim și altele, care păstrează tradițiile cucuteniene (fortificate și cu locuințe construite pe platforme masive de lut). De asemenea, ritul funerar se deosebește de cel al populațiilor nomade, deoarece aici predomină mormintele plane, iar nu cele tumulare.

Pe parcursul evoluției sale, cultura Horodiștea-Erbiceni a cuprins și pe purtătorii *culturii amforelor sferice* (numită și *cultura mormintelor în ciste*), care se infiltraseră sporadic, venind dinspre Polonia, tot în jumătatea nordică a Moldovei, îndeosebi în spațiul dintre Carpați și Siret. Această cultură, originară din zona est-centrală a Europei, s-a întins din Germania până la Bug, datorită caracterului predominant pastoral al modului de viață. Două elemente caracterizează îndeosebi această cultură: vasele cu corp sferic și decor imprimat (șnur și liniuțe) și mormintele în cutii de piatră (*ciste*), uneori colective. Obiceiul funerar al înmormântărilor în *ciste* va persista și în epoca bronzului la unele culturi din partea răsăriteană a țării (Glina, Monteoru, Costișa).

Din interferența unor comunități ale culturii amforelor sferice cu cele ale culturii Horodiștea-Erbiceni s-a format, în nord-vestul Moldovei, *grupul cultural Suceava*, atestat prin necropola de incinerare de la Suceava, cu peste o sută de morminte, în care resturile arse erau depuse direct în gropi simple. Acest rit funerar va deveni, ulterior, specific lumii tracice.

Partea de sud a Moldovei, estul Munteniei și Dobrogea a fost cuprinsă de comunitățile *culturii Foltești-Cernavoda II* (localități eponime în județele

Galați și Constanța). A luat naștere pe fondul culturii Cernavoda I, dar prin revitalizarea unor evenimente locale de tradiție gumelnițeană și cucuteniană, ca și prin asimilarea unor influențe sudice egeo-anatoliene și balcanice. Aceasta se vedește, în primul rând, prin dispariția scoicii pisate din pasta vaselor, ca și prin rara utilizare a decorului șnurat. Ornamentul predilect îl constituie șirurile de creștături și brâiele mărunț crestate.

Spre finalul perioadei, se va ajunge la o uniformizare culturală în tot estul României, formându-se *complexul cultural Horodiștea-Foltești-Cernavoda II*, care a continuat să existe și la începutul epocii bronzului (*aspectul Bogdănești*, din sud-vestul Moldovei), întreținând legături cu cultura învecinată Glina III-Schneckenberg. Sfârșitul acestui complex cultural a fost determinat de pătrunderea, la începutul epocii bronzului, a unor noi valuri de populație pastorală nord-pontică, *grupul mormintelor tumulare cu ocră, în groapă simplă (iamnaia, în limba rusă)*, precum și de extinderea treptată spre nord a culturii Monteoru din nord-estul Munteniei și a culturii Costișa dinspre nord spre sud (ambele evoluând apoi pe parcursul bronzului mijlociu).

Cultura Cernavoda III a dominat îndeosebi partea de sud a țării, dar influențele sale s-au resimțit pe spații mult mai largi. Ea este continuatoarea directă a culturii Cernavoda I (menținerea scoicii pisate în pasta ceramicii), dar la formarea ei a contribuit și asimilarea unor grupuri târzii de tradiție gumelnițeană și sălcuțeană (retrase în nordul Munteniei și al Olteniei), precum și puternicele impulsuri ale bronzului timpuriu egeo-helladic (unele forme și decoruri ale ceramicii: torți tubulare, brâuri în relief, caneluri). Ocupația principală a purtătorilor acestei culturi era creșterea vitelor; se remarcă numărul mare de oase de cai, descoperite în unele așezări, ceea ce ar arăta legătura genetică cu triburile pastorale indo-europene din stepele nord-pontice.

Din comunitățile târziile tip Cernavoda III s-a format, în sudul Olteniei și nord-vestul Bulgariei, *aspectul cultural Celei* (numit astfel după *tell*-ul, cu 11 nivele de locuire, din stațiunea eponimă, situată lângă Corabia). Într-o locuință din acest *tell* (datată prin ¹⁴C: 2275 b.c.) s-au păstrat resturile celei mai vechi țesături descoperite până în prezent pe teritoriul României (o cuvertură de in, întinsă pe o laviță de lut). Aspectul Celei a sfârșit înglobat în aria culturii Coțofeni.

Cultura Coțofeni (localitatea eponimă în jud. Dolj) a jucat rolul cel mai important în procesul de indo-europenizare a jumătății vestice al țării. S-a născut prin uniformizarea și revitalizarea fondului local al eneoliticului dezvoltat (tradiții ale culturilor Sălcuța, Bodrogkeresztúr, Cernavoda I), estompat, la un moment dat, de puternicele presiuni exercitate asupra sa din toate direcțiile. Orizontul inițial de mixtaj cultural (cunoscut sub numele de *Sălcuța IV-Băile Herculane-Cheile Turzii*), primind impulsuri din lumea bronzului egeean, a dobândit treptat caracteristicile de bază ale culturii Coțofeni. Aceasta a cuprins vestul Munteniei, Oltenia, Transilvania și cea mai mare parte a Banatului, având mai multe faze și variante locale.

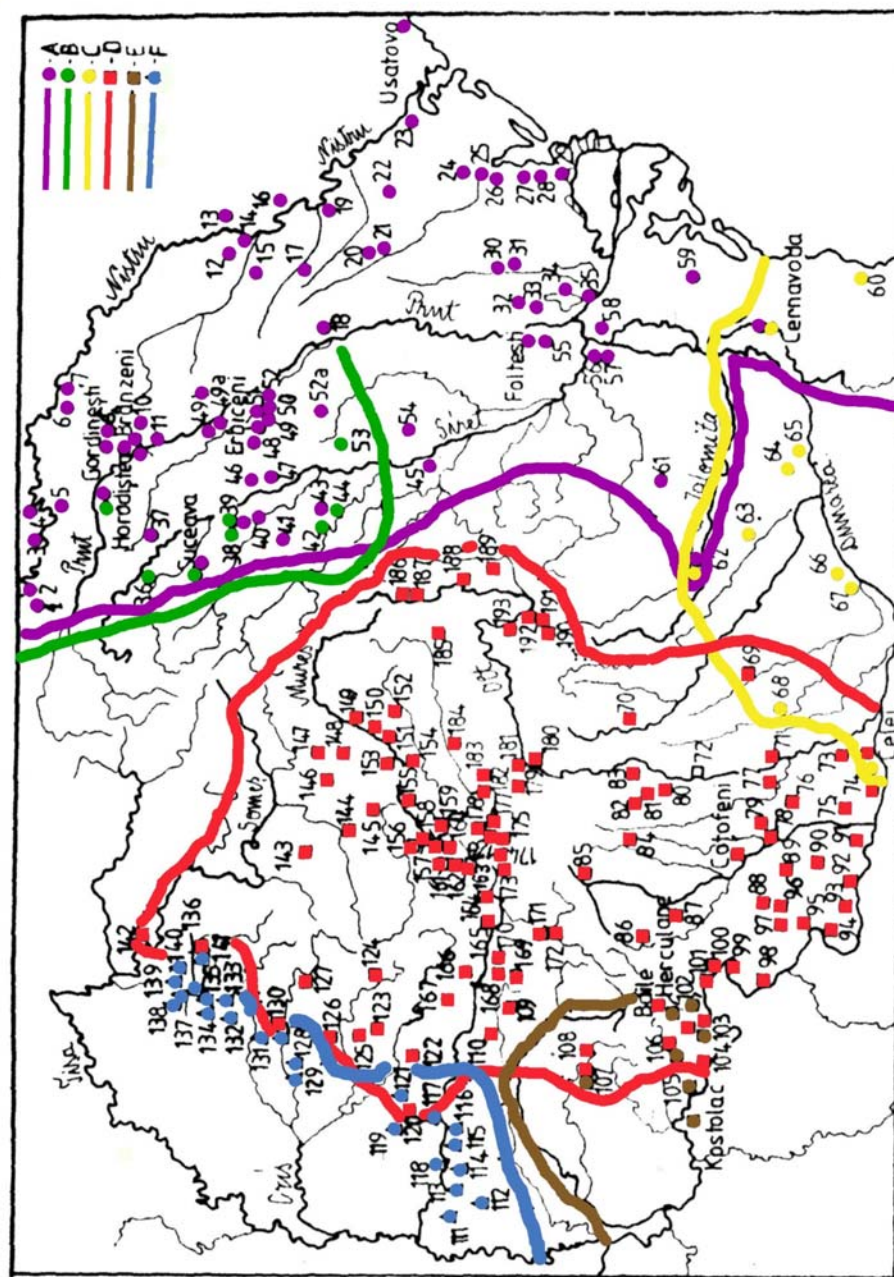
Comunitățile acestei culturi s-au adaptat, datorită caracterului complex al economiei lor, la orice forme de teren, având atât așezări stabile, chiar fortificate, cât și sezoniere. De asemenea, au avut și cunoștințe avansate de metalurgie a cuprului, dar și un început de metalurgie a bronzului (obținând un aliaj din aramă cu arseniu, așa-numitul *bronz arsenat*, un produs de tranziție

spre adevăratul bronz, realizat din aramă și cositor). Ritul funerar, pe lângă înhumății plane sau tumulare, prezintă și cazuri sporadice de incinerăție. Sfârșitul culturii Coțofeni s-a produs pe parcursul bronzului timpuriu, datorită pătrunderii comunităților culturii Glină III-Schneckenberg dinspre Muntenia și sud-estul Transilvaniei, ca și răspândirii unui curent cultural central-european, caracterizat prin morminte tumulare și printr-o ceramică cu aspect scorțos la exterior (așa-numita *ceramică decorată cu mătușița*).

Limita vestică a teritoriului României a fost cuprinsă de purtătorii culturii *Baden* (numită astfel după descoperirile dintr-o peșteră din Austria), care a cunoscut o vastă răspândire din Cehia, Slovacia și estul Austriei până în vestul României și din sudul Poloniei până în nordul Serbiei și al Croației. Pe teritoriul României este atestată în zonele de câmpie din Crișana și Banat. Originea acestui vast complex cultural se poate explica, la fel ca în cazul culturii Coțofeni, prin uniformizarea fondurilor culturale ale eneoliticului local (din care a rezultat aspectul timpuriu Boleráz). În această sinteză se resimte o puternică influență sudică (utilizarea predilectă a canelurilor în ornamentarea ceramicii). Așezările sunt, în general, deschise, situate pe locuri joase, dar se cunosc și așezări fortificate, în locuri mai înalte. Ritul funerar cunoaște atât înhumăția, cât și incinerăția, cu ritualuri diferite, denotând caracterul eterogen al comunităților acestei culturi. Prezența incinerăției prefațază nașterea marelui cerc cultural al *câmpurilor cu urne*, care va fi specific Europei centrale în epoca bronzului.

INTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. De ce este considerată indo-europenizarea fenomenul istoric cel mai important care se petrece în eneoliticul final și la începutul epocii bronzului, atât pentru istoria universală, cât și pentru cea a României?
2. Prin ce se deosebesc principalele teorii privind *patria inițială* a indo-europenilor?
3. Care au fost culturile care au jucat rolul cel mai important în procesul de indo-europenizare pe teritoriul României?
4. Precizați ariile de răspândire ale culturilor din eneoliticul final și caracteristicile cele mai importante ale acestor culturi.
5. Cum se explică mecanismul de formare a complexelor culturale în eneoliticul final și la începutul epocii bronzului?

Harta 5. **Eneliticul final.** A-complexul Horodiștea-Foltești-Cernavoda II; B-cultura amforelor sferice; C-cultura Cernavoda III și aspectul Celei; D-cultura Coțofeni; E-cultura Kostolac; F-cultura Baden; HORODIȘTEA=localități eponime.

1 Zveniacin	71 Vâlcele	145 Cheile Turzii
2 Kasperivți	72 Verguleasa	146 Budești
3 Jvaneț	73 Vădastra	147 Archiud
4 Tviklovți	74 Orlea	148 Șincai
5 Polivanov Iar	75 Locusteni	149 Gornești
6 Mereșeuca	76 Leu	150 Sângeorgiu de Mureș
7 Volcineț	77 Branet	151 Cristești
8 Chetroșica	78 Craiova	152 Agrișteu
9 Hancăuți	79 Șimnicu de Jos	153 Lechința de Mureș
10 Văratie	80 Căzănești	154 Cucerdea
11 Costești	81 Govora	155 Copand
12 Bolohani	82 Ocele Mari	156 Lopadea V.
13 Ofatinți	83 Râmnicu Vâlcea	157 Livezile
14 Holercani	84 Baia de Fier	158 Gârbova de Sus
15 Lucașeuca	85 Petroșani	159 Căpuș
16 Butori	86 Borosteni	160 Craiva
17 Dănceni	87 Vârțu	161 Bucerdea Vănoasă
18 Dancu	88 Verbicioara	162 Ighele
19 Gura Băculu	89 Sălcuța	163 Alba-Iulia
20 Gura Galbenei	90 Cerât	164 Geoagiu de Sus
21 Ekaterinovka	91 Măceșu de Jos	165 Uroi
22 Purcari	92 Cârna	166 Crăciunești
23 Tudora	93 Rast	167 Tebea
24 Sărata	94 Basarabi	168 Cozia
25 Baștanovka	95 Cetate	169 Nandru
26 Borisovka	96 Plenița	170 Deva
27 Glubokoe	97 Căstrel Traiane	171 Boșorod-Piatra Roșie
28 Nerușai	98 Balta Verde	172 Cioclovina 173 Tărtăria
29 Primorskoe	99 Ostrovu Corbului	174 Pianu de Jos
30 Cazacalia	100 Șimian-Ostrovu Șimian	175 Petrești
31 Taraclia	101 Gura Văii-Ostrovu Banului	176 Răhău
32 Ogorodnoe	102 Jupalnic	177 Călnic
33 Bolgrad	103 Dubova	178 Sebeș
34 Utconosovka	104 Gornea	179 Cristian
35 Mirnoe	105 Moldova V.	180 Avrig
36 Grănicești	106 Bănia	181 Cașolț
37 Corlăteni	107 Bocșa Montană	182 Sorostin
38 Basarabi	108 Reșița	183 Boarta
39 Dolhești Mari	109 Românești	184 Bratei
40 Broșteni	110 Bodo	185 Merești
41 Târpești	111 Beba Veche	186 Păuleni
42 Piatra-Neamț	112 Nerău	187 Lelicieni
43 Izvoare	113 Sănnicolau Mare	188 Malnaș
44 Piatra Șoimului (Calu)	114 Sănpetru German	189 Reci
45 Mândrișca	115 Bodrogu Nou	190 Râșnov
46 Cucuteni	116 Zădăreni	191 Brașov
47 Hăbășești	117 Arad	192 Bod
48 Bogonos	118 Pecica	193 Rotbav
49 Uricani	119 Macea	
49a Cărnicieni	120 Șiria	
49b Bălteni	121 Sântana	
50 Valea Lupului	122 Șilindia	
51 Holboca	123 Moneasa	
52 Vișan	124 Cămpani	
52a Boroșești	125 Clit	
53 Băcești	126 Tinca	
54 Lichitișeni	127 Peștera	
55 Stoicani	128 Sântandrei	
56 Baldovinești	129 Girișu de Criș	
57 Brăila-Brăilița	130 Oradea	
58 Garvăn	131 Biharia	
59 Casimcea	132 Cubulcut	
60 Duranculac	133 Sălacea	
61 Smeeni	134 Valea lui Mi- hai	
62 Tinosu	135 Voivozi	
63 Glina	136 Pișcolț	
64 Sultana	137 Sanislău	
65 Vărăști-Boian	138 Berea	
66 Malu Roșu	139 Ciumești	
67 Slobozia	140 Carei	
68 Dobrotești	141 Unimăt	
69 Deagu de Sus	142 Medieșu Aurit	
70 Retevoiești	143 Dăbâca	
	144 Corpadea	

III. EPOCA BRONZULUI (c. 2200/2000 – 1200/1150 b.c.)

III.1. Caracterizare generală

III.1.1. Problema determinării etnice. Pentru istoria țării noastre, epoca bronzului nu marchează doar începutul epocii metalelor, cu toate consecințele social-economice ce decurg de aici, ci și *perioada de cristalizare a etnicului trac*. Ca urmare a încheierii, în linii mari, a procesului de indo-europenizare, civilizația bronzului carpatic a cunoscut o serie de trăsături unitare, având ca suport unitatea etnosului trac. Deși izvoarele scrise nu relatează despre traci decât din epoca fierului, totuși existența unei continuități clare, în spațiul carpatic, între civilizația bronzului și cea a fierului, i-a permis încă lui V. Pârvan (în „Getica”) să formuleze ipoteza apartenenței tracice a Bronzului de pe teritoriul României. Această ipoteză este întărită și prin comparație cu situația din spațiul grecesc, unde textele scrise în *liniarul B* (alfabet utilizat în civilizația miceniană a Bronzului helladic) sunt redactate deja într-o limbă greacă arhaică.

III.1.2. Viata economică. Metalurgia. Evoluția civilizației carpatice în această epocă este determinată în mare măsură de *treptata impunere a metalurgiei bronzului* și a produselor obținute din noul metal în principalele domenii ale vieții cotidiene. Față de cupru, bronzul prezenta o serie de avantaje: se topea mai ușor (datorită amestecului cu cositorul), sub 900°C (față de 1085°C – punctul de topire a aramei); era mult mai fluid și se turna mai ușor; aliajul era mai dur decât arama. Totuși, bronzul s-a impus cu greutate, într-un timp îndelungat, atât datorită rarității materiilor prime necesare obținerii lui, cât și datorită unui anume conservatorism în menținerea tehnicilor tradiționale de prelucrare a pietrei, care au atins apogeul tocmai la începutul epocii bronzului. La aceasta trebuie adăugată și ușurința cu care se deteriorau uneltele de bronz, fapt neconvenabil în raport cu dificultatea obținerii lor. Ca urmare, de-a lungul epocii bronzului, s-au menținut atât uneltele și armele de piatră, cât și cele de bronz.

Principalele *tipuri de unelte și arme* întâlnite în epoca bronzului sunt: *toporul, secera, pumnalul și sabia*. Armele apar, de multe ori, la fel de numeroase sau chiar mai numeroase decât uneltele, ceea ce arată că noul metal era folosit în special pentru activități războinice, în timp ce în sectorul economic un rol important îl juca, în continuare, utilajul litic.

Săbiile descoperite se utilizau mai ales pentru împuns. Se cunosc trei tipuri: micenian, Apa și Boiu. Primul tip este influențat de piesele similare din civilizația miceniană; celelalte două sunt creații originale ale metalurgiei tracice din bazinul carpatic. În general, ele sunt răspândite mai ales în interiorul arcului carpatic, unde locuitorii, datorită resurselor mai mari de minerale, se pare că atinseseră un grad mai avansat de dezvoltare decât cei din regiunile extracarpatic. De regulă, la est și la sud de Carpați se folosesc, drept arme, pumnale și topoare de luptă din bronz, precum și măciuci de piatră, cu coada de lemn.

Topoarele, după scopul utilizării, sunt de două tipuri: de *luptă* și de *lucru*. Topoarele de luptă sunt mult mai lungi și mai subțiri decât cele de lucru. Nu sunt părăsite, ca arme, nici topoarele–ciocan de piatră, perforate, cu profil arcuit, așa-numitele *topoare naviforme*. Toporul de lucru tipic era foarte

asemănător cu cel întrebuințat și astăzi (cu gaura pentru coadă paralelă cu tăișul). La sfârșitul epocii bronzului, acesta a fost înlocuit cu așa-numitul topor de tip *celt* (gaura pentru coadă era perpendiculară pe tăiș). Prelucrarea lemnului a avut de câștigat de pe urma folosirii topoarelor de bronz. Nu întâmplător, tocmai acum au fost atestate, în mare număr, carele cu roți și plugurile primitive de lemn.

Pe de altă parte, folosirea toporului de bronz, cu o eficiență sporită față de cel de piatră, a îngăduit defrișări masive, ducând la extinderea și perfecționarea cultivării plantelor, sub forma *agriculturii de ogor* primitive. Prin trecerea la strângerea recoltei pe mari suprafețe, au apărut și *secerile* propriu-zise, făcute din bronz, dar, din cauza insuficienței metalului, s-au utilizat în continuare și seceri de os sau de piatră (sub forma unor cuțite curbe: *cosoare*).

III.1.3. Relațiile de schimb. Spre deosebire de piatră, metalul nu se găsea pretutindeni. De aceea, în regiunile bogate în minereu, au apărut zone specializate în exploatarea și prelucrarea metalelor (aramă, cositor). În funcție de acestea, s-au creat principalele zone de schimb și drumuri comerciale între regiunile cu predominant caracter agricol (Muntenia, Moldova, Dobrogea) și cele cu meșteșuguri dezvoltate (Transilvania, Banat, parțial Oltenia). Bronzul nu era totdeauna finisat la fața locului, ci pleca din zonele miniere și sub formă de bare, lingouri sau turte, urmând să fie turnat din nou după tiparul dorit de cumpărător. Se întâlnesc și numeroase topoare și seceri, fără urme de întrebuințare, aflate în depozite (precum depozitul de la Baniabici – azi Vâlcele, lângă Cluj, sau cel de la Drajna de Jos, lângă Ploiești), dovedind că acestea, fiind uneltele cele mai cerute, foloseau și ca un fel de echivalent de schimb. Semnificativă este, în acest sens, descoperirea unor astfel de depozite la Predeal și Sinaia, ceea ce atestă folosirea văii Prahovei drept una din căile curente de legătură între Transilvania (zona minieră) și Muntenia (zona agricolă).

Asemenea schimburi comerciale sunt atestate nu numai în interiorul zonei carpato-dunărene, ci și cu alte regiuni învecinate sau mai îndepărtate. Astfel, teritoriul țării noastre era străbătut de una din variantele cunoscutului *drum al chihlimbarului*, care lega regiunile Mării Baltice cu cele ale Mării Mediterane. Așa s-ar explica prezența la noi a unor perle de chihlimbar sau, invers, prezența unor tipuri de unelte și arme transilvănene în regiunile central-europene și baltice (unde se exploata și cositorul). Pe aceeași cale, și legăturile cu sudul, care fuseseră puternice încă din neolitic, au dobândit valențe noi în epoca bronzului, mai ales în perioada miceniană. Astfel, în afara săbiilor de tip micenian, semnalăm prezența perlelor de faianță (forma cea mai rudimentară a sticlei), venite din lumea est-mediteraneană și care constituiau un obiect cerut cu predilecție de locuitorii Europei răsăritene, centrale și chiar vestice. Ele apar frecvent în inventarul mormintelor; astfel, într-un mormânt de femeie din necropola de la Sărata Monteoru s-au găsit peste 400 asemenea perle, care împodobiseră îmbrăcămintea defunctei.

III.1.4. Structura socială în epoca bronzului, pe teritoriul carpato-dunărean, nu atinsese stadiul societății sclavagiste, ca în Orient sau în bazinul egeean. Comunitățile locale se aflau într-un stadiu de destrămare a societății

gentilice, tipic începutului așa-numitei *democrații militare*⁶. Un factor esențial pentru ritmul mai lent de evoluție socială față de Orient l-au constituit puternicele mișcări de populații care au avut loc la începutul și sfârșitul perioadei, stânjenind dezvoltarea normală a factorului autohton.

Ca urmare a întăririi aristocrației tribale și unional-tribale și a înmulțirii conflictelor intercomunitare, așezările epocii bronzului se caracterizează, în general, printr-o perfecționare a *sistemului de fortificații*. Asemenea lucrări, cu șanțuri, valuri și palisade solide, care presupun un important volum de muncă, demonstrează creșterea populației, întărirea comunităților tribale, ca și folosirea probabilă a muncii prizonierilor.

III.1.5. Depozite și tezaure. O altă dovadă a întăririi coeziunii tribale o putem afla, probabil, în numeroasele depozite de unelte și arme din bronz, care pot fi interpretate ca tezaure ale comunității, îngropate în momente de restriște și pe care cei ce le-au ascuns nu le-au mai putut recupera, din diferite motive. După alte opinii, cel puțin o parte a acestor depozite ar putea fi interpretate ca depuneri rituale în locuri sacre, fiind ofrande aduse unor divinități. Semnificația reală a acestor depozite trebuie, deci, interpretată de la caz la caz, în funcție de condițiile de descoperire și de componența lor: cele ce conțin bare, lingouri sau piese fragmentare pot fi considerate depozite-turnătorii (destinate retopirii), în timp ce depozitele cu piese întregi ar putea fi interpretate drept depuneri rituale.

Ca acumulări de bogății, fie de către o comunitate, fie de către unele vârfuri ale aristocrației, pot fi interpretate și *tezaurele de aur și argint*. Din aur și argint se confecționau uneori arme, ca simbol al bogăției și puterii, așa cum demonstrează marele tezaur de la Perșinari (jud. Dâmbovița), din perioada mijlocie a Bronzului, tezaur din care au fost recuperate o spadă și 11 pumnale de aur, precum și patru topoare de argint.

III.1.6 Viața spirituală. În privința credințelor, principalul obiect al cultului în epoca bronzului a devenit *soarele*. Adorarea lui se făcea sub cele mai diverse aspecte: trasarea pe vase a unor cercuri de lut din care se desprindeau raze; existența unor vetre mari, decorate cu motive spiralice (la Wietenberg, lângă Sighișoara); care sau bărci solare, trase de păsări (la Orăștie). Ultima formă de reprezentare poate fi explicată și prin credințele păstrate în folclorul românesc, potrivit cărora soarele ar pleca, în călătoria sa zilnică, din apele nesfârșite care înconjoară pământul, într-un care tras de păsări de apă, iar seara se reîntoarce în aceleași ape. De asemenea, în mormintele faraonilor egipteni se găsesc adesea bărci, pentru ca faraonul (considerat fiu al lui Ra – zeul Soarelui) să-și poată efectua plimbările diurne și după moarte.

Se cunosc și locuri dedicate cultului solar, sanctuare orientate spre răsărit, cum ar fi cele de la Sărata-Monteoru (jud. Buzău) și, mai ales, Sălacea (jud. Bihor).

⁶ Deși termenul este uneori contestat în istoriografia actuală, credem că el exprimă, totuși, o realitate, atestată atât de izvoarele antice, cât și de informațiile etnologice, pentru că a existat un stadiu de evoluție, spre sfârșitul societății primitive, când deciziile nu mai erau luate de întreaga comunitate gentilică, ci doar de adunarea războinicilor (*adunarea poporului înarmat*).

Vechiul cult al fertilității și fecundității și-a pierdut aproape complet importanța, fapt dovedit de raritatea plasticii antropomorfe feminine și a celei zoomorfe. Excepție face doar cultura Gârla Mare din Oltenia, dar analiza antropologică a arătat că aceste statuete se aflau aici doar în mormintele de copii, fiind vorba probabil de o divinitate protectoare a acestora. De asemenea, se întâlnesc, destul de frecvent, vase lucrate în stil figurativ, uman sau animal.

Arta epocii bronzului este dominată de stilul geometric, liniar și spiralic, prezent mai ales pe ceramică, dar și pe o mare parte din unelte, arme și ustensile casnice.

III.1.7. Ritul funerar cunoaște, la început, o predominare a inhumăției, dar majoritatea culturilor epocii bronzului folosesc în paralel și incinerația. În privința inhumăției, în majoritatea cazurilor, se folosește în continuare ritualul depunerii în poziție chircită, în cimitire plane, așa cum îl întâlnim predominant și în eneoliticul final. Acest ritual, folosit și în zonele sudice, se deosebește de cel tumular, întâlnit frecvent la est, nord și vest de țara noastră (parțial și la noi), arătând că influența cultural-etnică cea mai puternică pentru teritoriul carpatic, în epoca bronzului, vine din regiunea egeo-balcanică.

Uneori, ritualul funerar atinge forme complicate, așa cum este cazul unor impunătoare construcții din lespezi de piatră, descoperite la Căndești, în aria culturii Monteoru, care sugerează existența unor cavouri și a unor mici monumente funerare.

De regulă, între mormintele aceluiași cimitir se întâlnesc deosebiri de inventar, uneori foarte mari, indicând diferențieri de avere și o anume ierarhizare în cadrul comunităților tribale.

Prin folosirea în paralel a incinerației, se impune acum definitiv concepția potrivit căreia doar sufletul este nemuritor, putându-se reîncarna. Resturile incinerate se depuneau în groapă, de regulă într-o urnă de lut, într-o casetă de piatră sau, mai rar, direct pe pământ. Acest rit este specific pentru o vastă zonă din Europa centrală, unde se dezvoltă *cercul cultural al înmormântărilor în câmpuri de urne*. La noi în țară, mai ales culturile din vest (Wietenberg, Pecica, Vučedol, Cruceni și Gârla Mare) se caracterizează prin folosirea masivă a incinerației. Celelalte culturi au folosit, de regulă, inhumăția. Însă, spre sfârșitul Bronzului mijlociu, și în celelalte culturi începe să se utilizeze incinerația, dar numai în proporție redusă, îndeosebi la mormintele de copii, adică în acele cazuri în care tradiția nu avea încă semnificații profunde. În etapa următoare, începutul epocii fierului, tocmai triburile care practicau incinerația în câmpuri de urne au jucat un rol important în marile mișcări de populații produse atunci (așa-numitul proces de hallstattizare).

III.1.8. Problema periodizării epocii bronzului. Stabilirea momentului de început al epocii bronzului la noi a suscitat și suscită încă numeroase discuții. Adeseori, aceeași cultură este inclusă fie în eneoliticul final, fie în bronzul timpuriu. Pentru rezolvarea acestei probleme, din punct de vedere metodologic, se aplică două criterii fundamentale:

a) O cultură trece la epoca bronzului în momentul în care comunitățile respective încep exploatarea și prelucrarea minereurilor proprii, iar prezența obiectelor de bronz nu se mai datorează doar importurilor din sud. Pentru comunitățile care nu posedă zăcămintele, indiciul îl constituie frecvența

importurilor de bronzuri din ariile aflate în imediata apropiere, cu care întrețin un intens schimb de produse.

b) O cultură trece la epoca bronzului atunci când se stabilește echilibrul între ramurile principale ale economiei: păstoritul și agricultura primitivă.

De obicei, aceste două fenomene se petrec simultan. Trecerea la epoca bronzului pe teritoriul României reprezintă doar un aspect regional al unui vast fenomen european. Pe teritoriul țării noastre se petrec contacte reciproce, active, între forme de cultură materială central-, sud- și est-europene. Diferitele influențe nu au fost încă precizate în toate situațiile, ceea ce a îngreunat alcătuirea unei periodizări proprii. S-a încercat să se aplice și la noi sistemul alcătuit de arheologul german Paul Reinecke, bazat pe patru faze (Bronz A, B, C, D), valabile mai ales pentru Europa centrală. Însă, orice periodizare trebuie să reflecte, în primul rând, realitățile locale. De aceea, Ion Nestor a elaborat un sistem bazat pe trei mari perioade (Bronz timpuriu, mijlociu și târziu), valabil și în prezent, cu unele precizări, aduse îndeosebi de către D. Berciu, Dorin Popescu, Sebastian Morintz, Mircea Petrescu-Dîmbovița, P. Roman, Al. Vulpe (ultimul consideră că începutul epocii bronzului s-ar fi produs mult mai timpuriu pe teritoriul României, înglobând aici și perioada de tranziție spre epoca bronzului).

După alte opinii, îndeosebi ale cercetătorilor care încearcă să se racordeze mai mult la schemele de periodizare ale Europei centrale, epoca bronzului s-ar prelungi și la începutul primei perioade a epocii fierului, până pe la 800 î.Hr., deoarece tocmai atunci se constată apogeul metalurgiei bronzului, în timp ce obiectele de fier erau extrem de rare. Conform acestei concepții, epoca bronzului s-ar împărți în patru mari faze: timpurie, mijlocie, recentă și târzie (ultimele două fiind echivalente cu Bronzul târziu, respectiv Hallstatt timpuriu, din periodizarea românească: vezi tabelul alăturat).

Periodizare Reinecke	Periodizare Nestor	Periodizare central-europeană
Br. A	Br. timpuriu	Br. Vechi
Br. B		
Br. C	Br. mijlociu	Br. Mijlociu
Br. D	Br. târziu	Br. Recent
Ha A+B	Ha timpuriu	Br. Târziu

III.2. Bronzul timpuriu (c. 2200/1800 – 1700/1600 b.c.)

III.2.1. Trăsături generale. Așa cum arată cronologia acestei perioade, începuturile epocii bronzului nu se produc în același timp pe întreg teritoriul României. Regiunile sudice ale țării, în contact direct cu regiunile balcano-egeene (unde se dezvoltă *cultura helladică*), care trecuseră mult mai repede la epoca bronzului (încă de pe la începutul mileniului al III-lea), au cunoscut o evoluție mai accelerată, în timp ce în regiunile nordice și vestice aceste

impulsuri sudice au fost receptate mai greu. Aici au persistat încă numeroase reminescente ale eneoliticului final, continuând chiar evoluția târzie a unor culturi din această perioadă (îndeosebi, cultura Coțofeni). De aceea, trecerea se va face gradual, pe măsura receptării noii metalurgii a bronzului și a stabilizării din punct de vedere al evoluției culturale. În această perioadă, obiectele de bronz sunt foarte rare, iar aliajul nu a atins întotdeauna procentajul ideal (90% aramă; 10% cositor).

III.2.2 Evoluția culturală. La scara întregului teritoriu al României, în funcție de evoluția factorilor locali și de evoluția externă, au fost delimitate (de către Petre I. Roman) patru mari cercuri culturale, specifice Bronzului timpuriu:

- est-carpatic (în centrul și nordul Moldovei);
- vest-pontic (sudul Moldovei, estul Munteniei și Dobrogea);
- central-românesc (zona deluroasă și carpatică a Munteniei și Olteniei; estul și centrul Transilvaniei);
- est-central european (Banat, Crișana, Maramureș).

Desigur, limitele dintre aceste cercuri culturale nu sunt rigide, constându-se existența permanentă a unor interferențe.

În cercul est-carpatic (Moldova), începutul epocii bronzului este încă puțin cunoscut, fiind, pare-se, rezultatul unor interferențe între complexe culturale care continuă o tradiție Foltești târzie și unele pătrunderi succesive dinspre răsărit ale comunităților nord-pontice, caracterizate prin morminte tumulare cu ocră.

În cercul vest-pontic, situația pare a fi identică (tradiții Cernavoda II-Foltești și morminte tumulare cu ocră), dar, aici, trebuie luate în considerare și permanente influențe sudice, egeo-helladice și anatoliene, de tip troian, transmise mai ales prin cultura Ezero, de pe teritoriul Bulgariei sud-balcanice.

În spațiul central-românesc, s-a format cultura (sau complexul cultural, după unele opinii) *Glina III-Schneckenberg*, considerată ca fiind cea mai reprezentativă pentru începuturile epocii bronzului din România. Ea a cunoscut o extindere treptată din Muntenia spre Transilvania (aici, începuturilor culturii Glina din Muntenia îi corespunde *cultura Zăbala*, din sud-estul Transilvaniei). În faza târzie (Schneckenberg B) pătrunde, în depresiunea Ciucului, un grup cu ceramică șnurată, cunoscut sub numele de *cultura Jigodin*. Glina III-Schneckenberg a avut o însemnată contribuție la nașterea unor culturi ale Bronzului mijlociu din sudul, sud-estul și centrul țării (Tei, Verbicioara, Monteoru, Wietenberg).

În sud-vestul Transilvaniei, în bazinul mijlociu al Mureșului, s-a format *grupul cultural Șoimuș*, care va sta la baza nașterii culturii Wietenberg. În cadrul acestui grup se manifestă influențe central-europene, din partea complexului cultural al mormintelor tumulare.

În restul Transilvaniei, în nordul Olteniei și parțial în Banat a evoluat, în faza sa cea mai târzie (a IV-a), *cultura Coțofeni*, a cărei ceramică se caracterizează mai ales prin decor realizat în tehnica împunsăturilor succesive.

REGIUNEA	BRONZ TIMPURIU	BRONZ MIJLOCIU	BRONZ TÂRZIU
Moldova	Dolhești Mari-----	Costișa-----	N O U
	Târpești		A
Muntenia	Bogdănești-----	Monteoru-----	
	G		Zimnicea-Plovdiv
	L	Zimnicea-----	Tei----- Fundenii Doamnei
			----- Coslogeni-----
Oltenia	I	----- Verbicioara-----	Vlădești-----
	N	----- Gârla Mare-----	Bistreț-Ișalnița----
	A		
Transilvania		Ciomortan	W
	S		I
	C Zăbala		E
	H		T
	N Jigodin		E
	E		N
	C		B
	K Copăceni		E
	E		R
	N Grupul		G
	B tumular		
	E vest-transilvănean		
	R		
Banat	G	Șoimuș	
		----- Vatina-----	Cruceni – Belegiș----
		----- Balta Sărată-----	
		----- Periam – Pecica-----	
Crișana		----- Otomani-----	Biharea-----
			Igrița
Maramureș		----- Suciu de Sus-----	Lăpuș-----

Tabel 2. Culturile epocii bronzului de pe teritoriul României

Aspectul Glina (Muntenia, Oltenia)	Aspectul Schneckenberg (S. Transilvaniei)	
Faza 1	Cultura Zăbala	
Faza 2	Faza Schneckenberg A	
Faza 3	Schneckenberg B	Aspect Jigodin

În sud-vestul și vestul Banatului s-a extins, dinspre Serbia, *cultura Vučedol*, iar în nord-vestul României sunt atestate prezențe ale *culturii Nir*, înrudită parțial cu Vučedol (vorbindu-se chiar de un complex cultural Vučedol-Nir). Și în cadrul acestui complex se resimt influențe central-europene, mai ales prin ceramica cu un aspect scorțos (așa-numitul “decor cu mătușă”).

În bazinul Mureșului inferior, între ariile Vučedol și Nir, s-a format aspectul cultural *Periam-Mokrin*, care a stat la baza constituirii culturii Periam-Pecica, din Bronzul mijlociu.

Un aspect cultural înrudit cu fenomenele din vestul României (îndeosebi cu Periam și Nir) a fost descoperit în nord-vestul Basarabiei, în zona bazinului mijlociu al Prutului: *cultura Edineț*. Legătura dintre cele două zone, destul de îndepărtate, s-a produs, probabil, pe la nordul Carpaților (bazinele superioare ale Tisei, Nistrului și Prutului).

III.3. Bronzul mijlociu (c. 1700 - 1400/1350)

III.3.1. Trăsături generale. Reprezintă perioada principală a epocii bronzului din spațiul carpatic. Din punct de vedere istoric, se constată acum o evoluție în general calmă, cu un grad sporit de stabilitate a ariilor culturale. Așezările sunt, de cele mai multe ori, de lungă durată, adesea fortificate prin lucrări de mare amploare, reprezentând sediul unor comunități tribale sau chiar unional-tribale. În preajma așezărilor se găsesc necropole cu zeci și chiar sute de morminte, denotând, prin inventarul lor, existența unei societăți bine ierarhizate, în cadrul căreia aristocrația deținea rolul conducător.

Viața economică este armonios structurată, existând echilibru între principalele ocupații. Prosperitatea comunităților din această perioadă se evidențiază, în primul rând, printr-o dezvoltată metalurgie a bronzului, care produce numeroase arme, unelte și podoabe. Pentru aristocrație se produceau obiecte de prestigiu (arme și podoabe) din aur și argint. Comunitățile aceste perioade întrețineau relații de schimb, cu caracter de permanență și regularitate.

Pe plan spiritual, *cultul solar* se manifestă sub cele mai diverse forme (locuri de cult, decorul ceramicii și al obiectelor de metal, piese cu semnificație ritual-cultică). Caracteristica principală a ceramicii din această perioadă o reprezintă torțile supraînălțate peste buza vaselor, ca și decorul incizat, incrustat cu alb.

III.3.2. Evoluția culturală. După origine, influențe și legături culturale, considerăm că se pot distinge două grupări de culturi:

- a) sud-estice (Costișa, Monteoru, cultura ceramicii cu multe brâuuri, Tei);

b) sud-vestice (Verbicioara, Gârla Mare, Vatina, Balta Sărată, Periam-Pecica, Wietenberg, Otomani, Suciul de Sus).

În Moldova nordică se manifestă *cultura Costișa* (stațiune eponimă în jud. Neamț), componentă a unui complex cultural mai vast, care acoperă Ucraina subcarpatică și o parte a Poloniei. Decorul caracteristic al ceramicii îl reprezintă triunghiurile incizate, dispuse cu vârful în jos, având interiorul hașurat. Riturile și ritualurile funerare sunt extrem de variate, constând atât din înhumare, cât și din incinerare, cu morminte plane sau tumulare, în gropi simple sau în ciste (cutii) din leșpezi, ceea ce denotă caracterul eterogen al populației din cadrul acestui conglomerat cultural. Un aspect al acestei culturi s-a răspândit și în estul Transilvaniei, fiind cunoscut sub numele de *Ciomortan* (localitate eponimă în județul Harghita).

Nord-estul Munteniei, Moldova sudică și centrală sunt acoperite treptat de comunitățile *culturii Monteoru*, care cunosc două perioade mari de evoluție (I-II), cu mai multe faze, etape și aspecte regionale. Se remarcă marile așezări fortificate, multistratificate, cu vaste necropole în preajmă, de tipul celor de la Sărata-Monteoru (jud. Buzău) și Căndești (jud. Vrancea). Ritul funerar dominant îl constituie înhumarea, dar, în procent redus, se întâlnește și incinerarea. La Căndești s-au descoperit construcții funerare ample (cavouri și mici piramide de piatră), care își găsesc analogii în lumea miceniană. În cimitirul de la Balintești-*Cioinagi* (jud. Galați), datat în faza finală a culturii Monteoru, ceramica prezenta deja, în proporție de 50%, elemente ale culturii ulterioare, Noua, din Bronzul târziu, dovedind nașterea acesteia prin participarea bazei locale.

Spațiul de la est de Prut era ocupat de comunitățile *culturii ceramicii cu multe brâuuri*, care pătrund sporadic și la vest de Prut, în aria Monteoru. Ele se caracterizează printr-o economie accentuat pastorală, cu așezări instabile. Pe baza lor se va forma, în Bronzul târziu, cultura Noua-Sabatinovka, ce se va extinde și asupra părților răsăritene și centrale ale României.

În Muntenia, caracteristică este *cultura Tei* (stațiunea eponimă se află într-un cartier al Bucureștiului); ea derivă din cultura Bronzului timpuriu Glina III, dar prezintă și puternice influențe sudice, manifestate, în primul rând, în decorul spiralo-meandric al ceramicii (incrustat apoi cu alb). Așezările erau neîntărite, denotând un oarecare echilibru între cultivarea pământului și creșterea animalelor.

În Oltenia, s-a format *cultura Verbicioara* (localitate eponimă în jud. Dolj), de asemenea pe fond Glina III, dar cu afinități spre culturile vestice, de origine central-europeană, la care se adaugă decorul spiralo-meandric, ca influență sudică. Inițial, a ocupat tot teritoriul Olteniei, extinzându-se și la sud de Dunăre, pe teritoriul Bulgariei, până la Balcani. Comunitățile acestei culturi aveau așezări fortificate și practicau ritul înhumării; spre sfârșit, sub influența culturilor vestice, au utilizat și incinerarea. În fazele finale, se observă o accentuată tendință de unificare cu culturile Tei și Gârla Mare.

În partea sud-vestică a Olteniei, într-o etapă evoluată a Bronzului mijlociu, s-au răspândit comunitățile *culturii Gârla Mare*, care se întind, de-a lungul Dunării, pe ambele maluri, din zona Belgradului până la confluența cu Oltul. Este cunoscută mai ales prin marile necropole de incinerare, de tipul

cele de la Cârna (jud. Mehedinți). Se remarcă prin vasele cu forme zvelte, elegante, având un bogat decor, realizat prin împunsături masive și incrustații cu alb; de asemenea, în mormintele de copii erau depuse frumoase statuete feminine, reprezentate cu rochii-clopot, având același tip de decor și ornamente firetate. Această cultură își continuă evoluția în Bronzul târziu, prin orizontul final Bistreț-Ișalnița.

În Banat, zona sudică și cea vestică erau ocupate de *cultura Vatina*, iar partea estică de *grupul cultural Balta Sărată*, în timp ce în nord, în bazinul Mureșului inferior, au evoluat comunitățile culturii *Periam-Pecica* (= *cultura Mureșului*), care se remarcă prin locuiri de lungă durată, în cadrul unor așezări de tip *tell*.

Podișul Transilvaniei a cunoscut evoluția reprezentativei *culturii Wietenberg* (= *Sighișoara*), care se remarcă printr-o mare putere de expansiune, influențând evoluția culturilor învecinate. Prosperitatea acestei culturi se bazează pe o dezvoltată metalurgie a bronzului, favorizată de stăpânirea resurselor de minereuri din Munții Apuseni și din estul Transilvaniei. Ritul funerar este reprezentat mai ales prin incinerare.

Vestul țării (Crișana, Sătmarul) a fost ocupată de purtătorii *culturii Otomani*, care s-au extins și în estul Ungariei și al Slovaciei. Înflorirea acestei culturi se bazează, de asemenea, pe bogatele zone miniere din aria sa, purtătorii ei creând mai multe tipuri de arme și unelte de bronz. Caracterul războinic al acestor comunități este subliniat și de numeroasele așezări fortificate. Într-una din acestea, la Sălacea (jud. Bihor), s-a descoperit un templu de tip *megaron* (rectangular și cu pridvor), de inspirație miceniană, legat de cultul solar. Se practica îndeosebi înhumarea, dar, prin legăturile puternice cu cercul cultural al *câmpurilor de urne*, de la Dunărea mijlocie, s-a utilizat și ritul incinerării. Cultura Otomani va juca un rol deosebit în persistența tradițiilor locale în sintezele din perioada Bronzului târziu, contribuind astfel la nașterea culturii Gáva, de la începutul epocii fierului.

În zona Maramureșului, începe acum evoluția *culturii Suci de Sus*, care va atinge însă apogeul în Bronzul târziu (faza Lăpuș). Ceramica sa se individualizează prin folosirea predilectă a tehnicii exciziei, dând naștere unor frumoase motive ornamentale (îndeosebi spiralo-meandrice, cu simbolistică solară) – tradiție păstrată, în această zonă, în arta prelucrării lemnului. Aria sa de răspândire a cuprins deopotrivă Ucraina transcarpatică, nord-estul extrem al Ungariei și estul Slovaciei.

III.4. Bronzul târziu (c. 1400/1350 – 1200/1150)

III.4.1. Trăsături generale. Reprezintă începutul unei lungi perioade de mișcări de populații și de sinteze culturale, care marchează sfârșitul epocii bronzului și trecerea spre epoca propriu-zisă a fierului. Mișcările de populații s-au desfășurat inițial dinspre est, apoi (la începutul epocii fierului) în sens invers, dinspre Europa centrală spre est. În aceste condiții de instabilitate, s-a rupt iarăși echilibrul dintre agricultură și păstorit, în sensul trecerii pe prim plan a creșterii animalelor, ceea ce a provocat fenomene de nomadism și seminomadism. Mărturie sunt așezările de tip *cenușar*, în cadrul cărora

resturile locuințelor, construite mai ales din materiale lemnoase, se prezintă sub forma unor grămezi de cenușă.

Din punct de vedere etnic, se pare că acum s-a produs, în spațiul balcanic și al Europei est-centrale, delimitarea definitivă dintre illiri (în părțile vestice), traci și cimrieri (ultimii, atestați în zonele nord-pontice, cu infiltrații spre vest, fac parte din grupul nod-iranian al indo-europenilor).

III.4.2. Evoluția culturală. Părțile răsăritene și centrale ale României au fost cuprinse într-un vast proces de unificare culturală, prin formarea marelui complex cultural *Sabatinovka-Noua-Coslogeni*, întins de la Nipru până la Munții Apuseni și din sudul Poloniei până la Dunărea de Jos. În cadrul acestui complex, cultura Sabatinovka ocupă spațiile de la răsărit de Nistru, cultura Noua pe cele ale Moldovei și Podișului Transilvaniei, în timp ce cultura Coslogeni s-a răspândit în Bărăgan și Dobrogea. Respectivul complex cultural poate fi considerat, din punct de vedere etnic, o sinteză traco-cimrieriană.

Cultura Noua a unificat ariile culturale deținute anterior de culturile ceramicii cu multe brăuri, Costișa, Monteoru și Wietenberg, în condițiile unei vieți cu caracter predominant pastoral. Participarea și rolul elementelor răsăritene la această sinteză sunt evidente. Totuși, persistența tradițiilor locale e sugerată, printre altele, de faptul că ritul funerar se axează, în cultura Noua, pe înhumare în necropole plane (spre deosebire de Sabatinovka, unde sunt necropole tumulare), dar se perpetuează și ritul incinerăției, în unele cazuri.

Cultura Coslogeni (care e mai apropiată ca aspect de Sabatinovka decât de Noua, dat fiind că este o cultură adaptată la un mediu de stepă) a ocupat partea răsăriteană a ariei deținute anterior de cultura Tei în Muntenia, primind o serie de influențe de la aceasta, dar și dinspre sudul balcanic, ceea ce o diferențiază de celelalte două culturi înrudite ale complexului.

Sfârșitul culturilor Noua și Coslogeni se produce ca urmare a înaintării contracurentului vestic al grupurilor culturale hallstattiene timpurii, cu ceramică lustruită și canelată, care produc o nouă uniformizare, de esență nord-tracică.

Presiunea comunităților Noua-Coslogeni a provocat schimbări esențiale și în tabloul cultural din celelalte regiuni ale țării. Astfel, la sud de Carpați, se constată formarea unei sinteze culturale între comunitățile târzii ale culturilor Tei și Verbicioara, prin *aspectul Fundenii Doamnei* (București) – *Vlădești* (jud. Vâlcea). Pe linia Dunării s-a constituit *grupul cultural Zimnicea-Plovdiv*, de origine balcanică și care se caracterizează prin morminte plane de înhumare. Acest grup a fost înglobat de cultura Coslogeni, în ultima sa fază de evoluție.

Grupul cultural Sihleanu (localitate din jud. Brăila) este atestat în nord-estul Munteniei, sud-estul Moldovei și nord-vestul Dobrogei, unde s-a format, la sfârșitul Bronzului târziu, ca sinteză între elemente Noua-Coslogeni și tradiții Monteoru-Tei, ultimele dând nota dominantă a ceramicii, prin păstrarea incrustației cu alb. Acest grup mai este numit și *Pre-Babadag*, deoarece, pe baza sa, s-a format cultura Babadag, din Dobrogea, la începutul Hallstatt-ului.

În aria deținută anterior de comunitățile culturii Gârla Mare s-a format *grupul cultural Bistreț-Ișalnița*, în timp ce locul culturii Vatina din Banat a fost luat de cultura *Cruceni-Belegiș*. Aceste grupuri se caracterizează prin folosirea

intensă a incinerăției în urne, adeseori cu tumuli, pregătind trecerea spre Hallstatt în zona sud-vestică a României.

În general, regiunile vestice ale țării s-au aflat sub puternica influență a proceselor de sinteză ce se petreceau în bazinul Dunării mijlocii între comunitățile complexului cultural al câmpurilor de urne și cele ale mormintelor tumulare din centrul Europei, care vor contribui decisiv la formarea culturii hallstattiene. Ca urmare a acestor procese complexe de sinteză, se formează noi grupuri culturale, precum *Igrița* și *Biharea* (în aria fostei culturi Otomani) sau *Lăpuș* (continuator al culturii Suci de Sus), care folosesc cu predilecție ritul incinerăției și care vor sta la baza răspândirii spre est a culturii hallstattiene, la începutul epocii fierului.

ÎNTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. Care sunt avantajele și dezavantajele bronzului?
2. Ce legătură există între structura socială și viața spirituală a comunităților din epoca bronzului?
3. Care este caracteristica de bază a fiecăreia din cele trei mari faze ale epocii bronzului?
4. Care sunt ariile de răspândire ale culturilor epocii bronzului?
5. Există continuitate între aceste arii de la o fază la alta?
6. Prin ce se particularizează cele trei componente ale complexului cultural Sabatinovka-Noua-Coslogeni?
7. În ce constă deosebirea fundamentală a evoluției istorice din regiunile răsăritene și cele vestice ale teritoriului României în Bronzul târziu?

IV. PRIMA PERIOADĂ A EPOCII FIERULUI

(c. 1200/1150 – 450/300 î.Hr.)

IV.1. Caracterizare generală

IV.1.1. Definirea și conținutul perioadei. Prima perioadă a epocii fierului este cunoscută pe plan european și sub numele de *Hallstatt* (prescurtare uzuală: *Ha*), după decoperirile tipice făcute într-o salină din Austria. Însă, decoperirile de pe teritoriul României au caracteristici proprii față de cele din Europa Centrală, astfel că la noi denumirea de Hallstatt nu are decât o valoare convențională. În concordanță cu realitatea din spațiul carpatic este, deci, mai corectă denumirea de *primă perioadă a epocii fierului*.

În legătură cu momentul trecerii de la epoca bronzului la cea a fierului s-au exprimat opinii diverse. Astfel, în Europa centrală se consideră că epoca bronzului ar continua și cu o etapă finală, care cuprinde primele două etape ale Ha (A și B). În consens cu majoritatea cercetătorilor români, considerăm că principiul de bază pentru stabilirea începutului epocii fierului îl reprezintă apariția primelor indicii de utilizare a obiectelor din acest metal, adică chiar prima etapă a Ha (A), când, și pe plan cultural, se observă formarea unei sinteze, care cuprinde tot teritoriul României.

Introducerea fierului va marca, în perspectivă istorică, un uriaș progres în toate domeniile vieții, datorită sporirii randamentului uneltelor și armelor. Totuși, înlocuirea bronzului cu fierul nu s-a produs imediat, ci într-un timp îndelungat, deoarece, în etapa de început a metalurgiei fierului, vechea

metalurgie a bronzului, după o evoluție de secole, atinsese apogeul, ceea ce a împiedicat generalizarea rapidă a noului metal. Așa se explică de ce, la începutul epocii fierului, găsim foarte puține obiecte de fier și foarte multe de bronz. Uneltele de bază, turnate din fier, precum brăzdarul pentru plug și toporul, se vor generaliza de abia în a doua perioadă a epocii fierului. Cu timpul, însă, oamenii s-au convins de avantajele noului metal și fierul va înlocui, în cele din urmă, bronzul, dar și piatra – lucru pe care bronzul nu-l reușise.

În decursul epocii fierului centrul de greutate al civilizației s-a mutat treptat din partea răsăriteană a bazinului mediteranean (Asia Anterioară și Egipt) în zona sa centrală (Grecia și Italia). De această deplasare a profitat și teritoriul țării noastre, care va primi acum impulsurile culturale direct de la centrul cel mai avansat, iar nu prin filieră indirectă, ca până atunci.

IV.1.2. Răspândirea metalurgiei fierului. Primul popor care și-a bazat dezvoltarea pe cunoașterea fierului au fost hitiții din Asia Mică, începând din jurul anului 1400 (apogeul imperiului hittit). De la ei, noul metal s-a răspândit destul de repede în regiunile limitrofe. În țara noastră metalurgia fierului a putut pătrunde pe mai multe căi:

a) *sud-tracică*. Se știe că mai multe triburi tracice balcanice, printre care *trerii*, au întreprins expediții în Asia Mică, de unde au putut prelua metalurgia fierului, răspândind-o apoi și la tracii nord-dunăreni. De asemenea, metalurgia fierului putea să se dezvolte, la tracii sud-balcanici, și sub influența Eladei.

b) *calea nord-vest balcanică și italică* a acționat în vestul țării. Influențele au pornit de la centrele de metalurgie illirice, precum și de la cele pre-etrusce (cultura de tip *Villanova*) și, apoi, etrusce din nordul Italiei.

c) *nord-pontică* (sau *cimmeriană*). Cimmerienii (populație indo-europeană din ramura nord-iraniană, înrudită cu sciții), aveau un accentuat caracter pastoral, nomad și războinic. Localizați în nordul Mării Negre, ei atacau mereu Asiria și Urartu, în mod deosebit partea estică a Asiei Mici, preluând de aici și cunoștințele despre metalurgia fierului, pe care le-au răspândit apoi, în raidurile lor războinice, spre Europa est-centrală, deci și pe teritoriul țării noastre. Diferitele căi de pătrundere ale metalurgiei fierului au putut fi convergente și, uneori, chiar sincrone, deși se pare că prima cale le-a precedat pe celelalte.

IV.1.3. Viața economică și socială. Din punct de vedere economic, începutul primei epoci a fierului se caracterizează printr-o predominare generală a păstoritului. Treptat, între agricultură și păstorit s-a restabilit echilibrul, ca urmare a unei relative limitări a migrațiilor de populații, ceea ce a permis revenirea parțială la sedentarizare. Totuși, acest echilibru va fi destul de relativ, deoarece infiltrațiile unor grupuri de populații răsăritene, nomade, au continuat pe parcursul întregii perioade.

Pe plan social, ca urmare a sporirii produselor și a acumulărilor de averi, s-a accelerat procesul de stratificare în cadrul comunităților – proces ce începuse încă din epoca bronzului.

Prin consolidarea uniunilor de triburi, conflictele intertribale au luat forma unor adevărate războaie. Epoca fierului, a fost, din acest punct de

vedere, nu numai a plugului și a toporului de fier, dar și a sabiei de fier. Uniunile de triburi construiau centre întărite, adevărate cetăți, cu valuri uriașe de pământ (cu structură interioară de bârne și pietre), având deasupra palisade înalte și solide, iar în față șanțuri adânci și late, de felul celor de la Sântana-Arad (cu o suprafață de 78 ha), Mediaș, Teleac (în Transilvania); în Moldova: Stâncești (Botoșani), Cotnari (jud. Iași), Bunești-Averești (jud. Vaslui); Butuceni, Saharna (în Basarabia); Satu Nou (Dobrogea); Albești (Muntenia); Verbicioara (Oltenia).

Din punct de vedere social-politic, *adunarea poporului înarmat* a devenit forma curentă de conducere a uniunii tribale. Astfel, în unele necropole, precum cea de la Balta Verde (Oltenia), numărul mare de arme depuse în morminte indică existența unor luptători specializați. Din rândurile acestor luptători s-a detașat o aristocrație tribală, așa cum dovedesc unele morminte, cu un inventar deosebit de bogat. Ne aflăm, deci, într-o etapă mai avansată a *democrației militare*, care corespunde sfârșitului societății primitive.

IV.1.4. Populațiile primei perioade a epocii fierului pe teritoriul României. Se consideră că, cel mai târziu la începutul epocii fierului, s-a definitivat diferențierea etnico-lingvistică dintre traci și illiri. Pe teritoriul țării noastre elementul etnic dominant era cel tracic.

Tracii dețineau, de asemenea, un întins teritoriu balcanic, până în nordul Mării Egee, extinzându-se și în vestul Asiei Mici (unde sunt atestate triburile de frigieni, lidieni, licieni, carieni ș.a., ulterior elenizate).

Spre nord și spre est, depășeau cu mult granițele actuale ale României, extinzându-se, la început, până prin mijlocul Polonei de astăzi și până la Nipru, dar în aceste zone vor fi treptat integrați de către populațiile migratoare nord-iraniene (cimmerici, sciți, sarmați).

Spre vest și sud-vest, se interfereau cu illirii, cam prin zona Dunării mijlocii (pannonice), a Banatului și Serbiei. Drept urmare, în zonele sud-vestice ale României se constată prezența a numeroase obiecte de factură illirică, dar acestea nu trebuie puse atât pe seama unor prezențe efective ale populației illirice, ci, mai plauzibil, pe seama unor importuri, explicabile prin deosebita înflorire a metalurgiei fierului în centrele illirice din nord-vestul Balcanilor.

Unei atât de vaste răspândiri îi corespundea un popor tracic extrem de numeros, considerat de istoricul grec Herodot (sec. V î.Hr.) drept cel mai mare din lume, după indieni. Însă, cu timpul, s-au produs, în această arie uriașă, pătrunderi ale unor populații străine, având drept efect o restrângere a spațiului tracic. De asemenea, în interiorul lumii tracice s-a produs o serie de delimitări, în funcție de zonele geografice. Pe ansamblu, s-au separat două mari ramuri: *sud-tracică* și *nord-tracică*, delimitate de Munții *Haemus* (Balcanii actuali). În timp ce ramura sudică era tot mai mult influențată de civilizația elenică, lumea nord-tracică (numită ulterior și *geto-dacică*) a rămas păstrătoare a cea mai fidelă a specificului tracic.

IV.1.5. Periodizarea primei perioade a epocii fierului. Multă vreme, datorită lipsei cercetărilor proprii pentru această perioadă, s-a preluat și la noi sistemul central-european, elaborat de savantul german Paul Reinecke (cu patru faze: A-D), perfecționat, prin subdiviziuni, de către Hermann Müller-Karpe. În urma cercetărilor efectuate pe teritoriul României, îndeosebi în deceniul al șaselea, s-a elaborat o schemă proprie de periodizare, cu trei faze (Ha timpuriu,

mijlociu și târziu). În acest sistem au fost încadrate principalele serii de depozite de bronzuri, precum și fenomenele culturale specifice (vezi tabelul 4).

IV.2. Faza timpurie (1200/1150 – 800 î.Hr.)

IV.2.1. Încadrarea culturală a fazei. Între epoca bronzului și cea a fierului nu se constată o întrerupere a continuității, adică purtătorii culturilor epocii bronzului nu au fost înlocuiți de alții, care să fi pătruns din afară, aducând cu ei civilizația fierului. Această continuitate este demonstrată, în primul rând, de excepționala bogăție a obiectelor de bronz, care arată că metalurgia bronzului din aria carpato-dunăreană a atins apogeul tocmai în secolele de început ale civilizației fierului. Deci, această lungă perioadă, de circa șase secole (XIV-IX), constituie o *vreme de tranziție*, în care se petrece procesul de adaptare și de răspândire treptată a noii metalurgii a fierului.

IV.2.2. Începuturile metalurgiei fierului. În cele mai multe cazuri, primele piese prelucrate din fier nu s-au păstrat, fiind prea mărunte; au rămas uneori urme de rugină pe unele obiecte de bronz din depozite datate în Ha A. S-au descoperit însă și obiecte de fier, care imitau pe cele de bronz și se cunosc, de asemenea, obiecte lucrate din ambele metale (cuțite și pumnale cu lame de fier și mâner de bronz).

Cel mai vechi obiect integral de fier descoperit până-n prezent pe teritoriul României pare a fi un topor de tip *celt*, din necropola tumulară de la Lăpuș, datând probabil chiar de la sfârșitul secolului al XIII-lea. Obiectele de fier au început să fie lucrate local încă din Ha A, așa cum demonstrează bucățile de zgură de fier de la *Susani* (jud. Timiș), dar mai ales în Ha B, când întâlnim și ateliere de reducere a minereului de fier la *Cernatu de Sus* (jud. Covasna) și la *Dervent* (jud. Constanța).

IV.2.3. Depozite de bronzuri și tezaure de aur. Starea de neliniște din această perioadă a determinat îngroparea a numeroase depozite de obiecte de bronz, dar și de aur, remarcându-se excepționalul tezaur de la *Hinova* (lângă Turnu Severin), în greutate de 5 kg. Depozitele de bronzuri au fost încadrate în serii evolutive, denumite îndeosebi după localități din Transilvania, întrucât în interiorul arcului carpatic s-a dezvoltat acum cea mai puternică metalurgie a bronzului. În unele depozite s-au găsit mii de obiecte; astfel, depozitul de la *Uioara* (jud. Alba) conținea 5800 piese, cântărind peste o tonă.

Pentru secolul al XIII-lea este specifică seria *Uriu-Domănești*, aparținând comunităților culturilor Noua și Suci de Sus, din Bronzul târziu.

În secolele XII-XI, depozitele se încadrează în seria *Cincu-Suseni*, aparținând comunităților din Ha A.

Hallstatt-ul B este reprezentat în secolul al X-lea de seria *Moigrad-Tăuteu*, iar în secolul al IX-lea – începutul secolului al VIII-lea, de seria *Fizeșu Gherlei-Sîngeorgiu de Pădure*.

În fine, la sfârșitul secolului al VIII-lea, ultima serie este *Șomartin-Vetiș*, aceasta marcând sfârșitul ciclului major al metalurgiei bronzului în spațiul carpatic.

O activitate metalurgică atât de intensă presupune o specializare a acestei meșteșug, care s-a desprins de agricultură și păstorit. Produsele meșteșugarilor erau destinate schimbului cu regiunile lipsite de materia primă necesară.

[illegible]

Tabel 3. Cronologia, fazele, seriile de bronzuri și fenomenele culturale din prima perioadă a epocii fierului pe teritoriul României.

IV.2.4. Evoluția culturală. Mișcările demografice, începute din perioada de sfârșit a Bronzului, au continuat și în această etapă, teritoriul țării noastre fiind afectat acum mai ales dinspre vest. Implicit, s-a păstrat și caracterul predominant pastoral al economiei, reflectat, atât în modul de construire a locuințelor, cât și în suprastructură. Astfel, la Lechința, pe Mureș, s-a descoperit depozitul cunoscut sub numele de “turma de la Lechința”, constând dintr-un mare număr de figurine zoomorfe de lut, care reprezentau mai multe specii de animale domestice.

Peste aria culturii Noua s-a suprapus, extinzându-se dinspre vest, un orizont *hallstattian timpuriu*, de tip A, **orizontul ceramicii canelate**, datat în secolele XII-XI și caracterizat printr-o ceramică lustruită, neagră la exterior și roșie la interior, ornamentată cu caneluri (și uneori cu proeminente). Ritul funerar specific acestui orizont este incinerarea în urne bitronconice. Acum se formează, în Europa est-centrală, o mare unitate culturală, cunoscută sub numele de *Gáva-Holíhrady* (numită astfel după descoperirile din două localități din Ungaria și Ucraina subcarpatică); ea este reprezentată în Moldova prin grupele *Grănicești* (în Podișul Sucevei) și *Corlăteni-Chișinău-Lucașeuca* (în restul Moldovei). În Transilvania și Banat, acestui orizont îi corespund descoperirile de tip *Lăpuș-Pecica-Reci-Mediaș-Susani-Bobda*, în Oltenia descoperirile de tip *Balta Verde*, iar în Muntenia cele de tip *Chitila*.

În Ha B, părțile de sud și est ale țării au cunoscut evoluția unui alt orizont cultural, de origine balcano-carpatică, cu **ceramică decorată prin impresiuni și incizii**, care reia tradiția stilului ornamental al Bronzului mijlociu și târziu din sud-vestul României. Acest orizont s-a extins dinspre Peninsula Balcanică, de la sud spre nord, acoperind, în unele regiuni, vechiul orizont al ceramicii canelate. Este reprezentat prin culturile înrudite *Insula Banului* (Oltenia și cea mai mare parte a Munteniei), *Babadag* (îndeosebi Dobrogea), *Tămăoani* (sudul Moldovei) și *Cozia-Brad-Saharna-Soloceni* (centrul Moldovei și al Basarabiei).

Acest orizont are analogii până în stratul VII b₂ de la Troia, care urmează distrugerii cetății homerice, demonstrând așezarea unei populații tracice în nord-vestul Asiei Mici.

În marea arie de răspândire a celor două complexe (cel cu ceramică decorată prin caneluri și cel cu ceramică imprimată și incizată) au apărut, prin interferențe culturale, grupe mixte și sinteze, corespunzătoare procesului de hallstattizare a acestui spațiu tragic. Astfel, s-au pus acum bazele viitoarei populații geto-dacice, ca principală ramură nordică a tracilor.

IV.3. Faza mijlocie (800 – 650/600 î.Hr.)

După unii cercetători, de abia din acest moment ar fi început perioada propriu-zisă a Hallstatt-ului, deoarece de abia acum metalurgia fierului depășește și înlocuiește aproape complet pe cea a bronzului.

În această perioadă, după frământările etno-culturale care au marcat sfârșitul epocii bronzului și faza timpurie a Hallstatt-ului, s-a format o mare sinteză culturală nord-tragică, ce a acoperit părțile sudice și centrale ale României, extinzându-se, în sud, până la Munții Balcani. Este vorba de

complexul cultural Basarabi, numit astfel după o localitate de pe Dunăre, lângă Calafat (jud. Dolj). În Basarabia e cunoscut prin descoperirile de tip *Șoldănești*.

În părțile nordice, necuprinse de complexul cultural Basarabi-Șoldănești, par să continue, în forme târzii, grupurile culturale existente și în Ha timpuriu, dar, în sudul și centrul Moldovei, apar și grupe noi, cu evidente influențe răsăritene, nord-pontice.

Complexul cultural Basarabi-Șoldănești se individualizează printr-o ceramică decorată deosebit de variat, prin incizie, excizie, canelare și imprimare, la care se adaugă incrustația cu alb. Se pare că, în cadrul acestui complex, s-a ajuns la o reînviere a tradițiilor vechii ceramici tracice a Bronzului dezvoltat, prin intermediul grupului Insula Banului (din Ha timpuriu), ceea ce demonstrează încă o dată unitatea etno-culturală existentă între epoca bronzului și cea a fierului în spațiul carpato-dunăreano-balcanic, așa cum a presupus-o Vasile Pârvan.

Așezările erau atât fortificate, cât și deschise, uneori de tip *sălaș* (sezoniere), fiind răspândite pe toate formele de relief – trăsătură specifică ulterior și civilizației geto-dacice. E de remarcat faptul că numai o populație autohtonă, stabilă, care cunoaște foarte bine teritoriul, se poate răspândi uniform, adaptându-și economia după specificul formelor de relief.

Ritul funerar prezintă încă oscilații între incinerare și înhumare, dar incinerarea tinde să se impună din ce în ce mai mult.

În viața spirituală se remarcă în mod deosebit cultul soarelui (continuând, de asemenea, tradițiile epocii bronzului), figurat prin care solare, trase de păsări, precum cel descoperit la Bujoru (jud. Teleorman), sau prin pandantive în formă de luntre solară.

O caracteristică a complexului Basarabi-Șoldănești, având mare valoare cronologică, este lipsa totală, în inventarul său, a oricăror obiecte de factură grecească sau scitică, fapt pentru care este numit și *orizont prescitic*.

Din punct de vedere al evoluției istorice, se consideră că *orizontul cultural Basarabi* reprezintă deja individualizarea grupului *geto-dacic* în cadrul neamului tracic, deoarece la sfârșitul secolului al VI-lea geții sunt menționați clar de izvoarele scrise (Herodot: 514/513 î.H.).

IV.4. Faza târzie (650/600 – 450/300 î. Hr.)

Acum societatea carpato-dunăreano-pontică a evoluat treptat, în cadrul unei “unități în diversitate”, spre a doua perioadă a epocii fierului. Această trecere s-a făcut pe baza evoluției firești a fondului local traco-geto-dacic, de tradiție Basarabi, care a fost influențat de factori externi, cum ar fi: în special cel grecesc, în oarecare măsură cel scitic și, ulterior, cel celtic (enumerarea e făcută în ordinea importanței și după criteriul cronologic).

Momentul trecerii spre La Tène nu a fost pretutindeni același în spațiul carpatic și, de aceea, în funcție de particularitățile locale, putem delimita câteva zone caracteristice.

a) Regiunile sudice și sud-estice de la Dunărea Inferioară (de la confluența cu Tisa până la gurile fluviului) se aflau în legătură directă cu

influențele elenice, intrând într-un ritm de dezvoltare mai accelerat. Aici se includ Banatul, Oltenia, Muntenia, Dobrogea și Moldova de sud. Legăturile cu lumea Eladei se realizau fie direct, prin coloniile grecești de la Marea Neagră, recent înființate, fie indirect prin intermediul lumii sud-tracice și ilirice. Drept urmare, într-o serie de așezări și necropole din această perioadă (Tariverde, Bugeac, Canlia - în Dobrogea; Alexandria, Zimnicea – în Muntenia; Curteni-Vaslui, Brădicești-Iași – în Moldova ș.a.) se întâlnesc nu numai importuri de ceramică grecească, ci și imitații locale după astfel de piese. Aceasta ne permite să afirmăm că, în aceste zone, de pe la mijlocul secolului al V-lea î.Hr., civilizația hallstattiană s-a transformat treptat într-una de tip La Tène.

b) În schimb, în Transilvania și Moldova nordică influențele elenice erau foarte slabe în această perioadă, un rol mai important revenind pătrunderilor efective sau influențelor scitice. Se delimitează și în această arie mai multe aspecte locale, cum ar fi *grupul Ciumbrud*, din Podișul Transilvaniei, caracterizat prin necropole de inhumație, care ar putea să semnifice prezența *sciților agatârși* în mediul tracic, amintită și de Herodot, în *Istoriile* sale.

c) Un alt grup este ilustrat, în partea nordică a țării, precum și la nord de hotarele actuale ale României, prin necropole de incinerare, de tipul celor de la *Sanislău* (jud. Satu Mare) și *Strahotin* (jud. Botoșani), ca și prin cetăți de pământ, lemn și piatră, de tipul celor de la Stâncești (Botoșani), Cotnari și Moșna (Iași), Merești (Suceava), Arsura și Bunești-Averești (Vaslui) ș.a., care indică gradul avansat de organizare social-politică a populației locale geto-dacice, precum și încercările ei de a stopa invaziile scitice. Ca urmare a acestei situații istorice dificile, trecerea la Latène în regiunile nordice ale României, s-a petrecut de abia spre începutul secolului al III-lea î.Hr., deși importuri de factură grecească se întâlnesc și aici, alături de destul de numeroase obiecte de factură scitică.

d) O regiune de puternică interferență a influențelor scito-grecești asupra fondului tracic (predominant) a fost delimitată în zona subcarpatică, din Oltenia până în Ucraina subcarpatică, unde s-a format *complexul cultural Bârsești* (Vrancea) – *Ferigile* (Vâlcea), caracterizat prin necropole tumulare de incinerare, cu un bogat inventar de vase ceramice și arme de fier. Aici continuă, în mare măsură, tradițiile anterioare ale culturii Basarabi, mai ales în decorul ceramicii.

e) În sud-vestul României și în nord-vestul Bulgariei, în *zona de interferență traco-ilirică*, se constată, în continuare, o influență pregnantă a triburilor ilirice asupra celor tracice, așa cum demonstrează inventarul unor necropole de inhumație din sudul Olteniei. Tipic ilirice sunt și fibulele descoperite aici.

Din punct de vedere istoric, perioada Ha târziu reprezintă momentul în care populația locală getică începe să fie menționată și de izvoarele scrise (mențiunea lui Herodot despre geți, singurii dintre traci care s-au opus marelui rege persan Darius, în timpul expediției acestuia la gurile Dunării, împotriva sciților: 514/513 î.Hr.), făcându-se, deci trecerea spre *protoistorie*.

ÎNTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. Ce semnificație are denumirea de Hallstatt?
2. Cum s-a răspândit metalurgia fierului pe teritoriul României?
3. Care este importanța depozitelor de bronzuri pentru stabilirea cronologiei relative și absolute la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului?
4. Ce transformări au loc din punct de vedere social pe parcursul primei perioade a epocii fierului?
5. Care sunt principalele zone culturale de la sfârșitul Hallstatt-ului și prin influența căror factori s-au constituit?
6. Ce eveniment marchează trecerea convențională de la preistorie la protoistorie pe teritoriul României?

V. CARACTERIZARE GENERALĂ A CELEI DE A DOUA PERIOADE A EPOCII FIERULUI

(450/300 î.Hr. – 106/271 d.Hr.)

V.1. Denumirea perioadei. A doua perioadă a epocii fierului este caracterizată pe plan european prin civilizația de tip **La Tène**, numită astfel după o așezare fortificată celtică din Elveția. Această cultură, formată la periferia nordică a lumii mediteraneene, prin dezvoltarea elementelor locale hallstattiene, sub impulsul factorului elenic, a acoperit vaste zone din Europa vestică, centrală și central-răsăriteană. Influența elenică explică și relativa uniformitate a aspectelor culturii materiale din acest vast spațiu. Totuși, datorită fondurilor autohtone diferite, cultura La Tène celtică, formată în vestul Europei și răspândită treptat spre sud-estul continentului, o dată cu expansiunea celților (sfârșitul sec. al IV-lea – sec. al III-lea î.Hr.), se aseamănă doar parțial cu culturile altor popoare europene (germani, illiri, traci), care au venit în contact cu celții. De aceea, denumirea propriu-zisă de La Tène se acordă, în sens restrâns, doar culturii celtice, iar la celelalte popoare se vorbește doar de culturi de tip *Latène* (diferențierea se face și prin modul de scriere: La Tène și Latène).

V.2. Periodizarea Latène-ului geto-dacic. Latène-ul geto-dacic nu se încadrează decât parțial în schema cronologică a La Tène-ului celtic, elaborată de savantul german Paul Reinecke și bazată pe patru mari perioade (A-D), care acoperă aproximativ intervalul 450-50 î.Hr., deoarece istoria geto-dacilor are particularitățile ei și Latène-ul geto-dacic mai continuă încă multă vreme după sfârșitul celui celtic (cucerirea Galliei de către Caesar).

Datorită diversității de situații concrete, întâlnite pe fondul unei evoluții în general unitare a lumii geto-dacice, s-au exprimat și opinii diferite cu privire la periodizarea Latène-ului geto-dacic, mai ales în ceea ce privește începutul și sfârșitul său. Considerăm totuși că, ținând cont de această “unitate în diversitate”, ca și de unele evenimente ale istoriei politice, se pot distinge patru mari etape ale Latène-ului geto-dacic:

a) etapa de formare (c. 450–300 î.Hr.);

b) etapa de răspândire pe întreg spațiul locuit de geto-daci (300–100 î.Hr. sau secolele III-II î.Hr.);

c) etapa de înflorire (100 î.Hr.–106 d.Hr. sau sec. I î.Hr. – începutul sec. II d.Hr.), numită și etapa clasică a civilizației geto-dacice sau perioada Burebista-Decebal;

d) etapa de stingere treptată, în teritoriile rămase în afara provinciei romane Dacia (secolele II-III d.Hr.).

V.3. Trăsături economice și social-politice ale Latène-ului geto-dacic.

a) Trecerea la cultura de tip Latène se caracterizează, în primul rând, prin intensificarea folosirii obiectelor de fier, ca urmare a generalizării *metalurgiei fierului*.

b) În condițiile introducerii și generalizării *brăzdarului de fier pentru plug*, agricultura a redevenit ocupația de bază, restabilindu-se astfel echilibrul față de creșterea animalelor, care ocupase un loc mai important în perioada hallstattiană.

c) O dezvoltare remarcabilă a cunoscut și meșteșugul olăritului, introducându-se acum *roata olarului*, prin influența factorului elenic și, ulterior, celtic.

d) Dezvoltarea meșteșugurilor și a agriculturii, însoțită de o specializare a producătorilor în aceste domenii, a avut drept urmare firească, intensificarea schimburilor comerciale, determinând *utilizarea monedei* pe scară tot mai largă.

e) Toate aceste transformări în baza economico-socială, mai ales sporirea producției și a mijloacelor de subzistență, au determinat un *accentuat spor demografic*, dovedit de înmulțirea așezărilor și a necropolelor pe parcursul perioadei Latène.

f) Cele două fenomene (sporirea producției și a populației) au avut drept consecință o *restructurare esențială a societății daco-getice*. Acumularea bogățiilor a dus la creșterea ponderii proprietății private și, implicit, a poziției familiei în cadrul societății gentilice, familia devenind unitatea economică de bază, în detrimentul ginții.

g) Acumulările individuale de avere, ca și creșterea populației, în condițiile unei economii extensive, care nu putea asigura în totalitate cele necesare traiului pentru toți membrii unei comunități, au determinat înmulțirea conflictelor intercomunitare și nevoia specializării unei categorii a războinicilor de profesie. Astfel au apărut cele două categorii sociale de bază ale lumii geto-dacice: *tarabostes* (aristocrația, formată îndeosebi din războinici) și *cometai* (agricultorii).

h) Totodată, desele conflicte au impus strângerea legăturilor intertribale, fie pentru apărarea propriilor teritorii, fie pentru creșterea puterii de șoc a atacatorilor. La început cu un caracter trecător, cu timpul aceste uniuni de triburi au devenit tot mai stabile, ajungându-se la *formațiuni statale*.

i) Formarea unei *religii unitare*, axată pe cultul lui Zalmoxis, zeu suprem, simbol al credinței în nemurire. Dovada materială a acestei credințe o reprezintă *generalizarea incinerăției* în lumea geto-dacică, considerându-se că incinerarea trupului elibera sufletul nemuritor.

V.4. Știrile antice despre geto-daci și Dacia.

V.4.1. Noțiunile de geți și de daci în accepțiune antică și modernă. Geții și dacii formau principala grupare nordică a marelui neam tracic. Majoritatea istoricilor moderni îi desemnează sub numele generic, comun, de geto-daci, pornind de la mărturiile autorilor antici despre strânsa înrudire etnică și lingvistică a acestor triburi. Astfel, **Trogus Pompeius** spune: “dacii sunt o mlădiță a geților”⁷. **Dio Cassius** afirmă: “Cei de dincolo (de Dunăre – N.N.) poartă numele de daci, fie că sunt geți, fie că sunt traci din neamul dacilor”⁸. **Appian** afirmă că: “romanii stăpânesc... pe unii dintre geții de dincolo de Istru, pe care îi numesc daci”⁹. **Plinius cel Bătrân**, descriind gurile Dunării, vorbește despre “geți, numiți de romani daci”¹⁰. În această privință, cel mai clar se exprimă **Strabon**: “dacii au aceeași limbă ca și geții”¹¹, iar “geții vorbeau aceeași limbă cu tracii”¹². Semnificativ este și faptul că, referindu-se la același eveniment (războaiele dacice), Traian își intitulează opera *Dacica*, în timp ce medicul său personal, Criton, folosea numele de *Getica*.

Numele diferit le-a fost dat de greci și romani, după triburile cele mai reprezentative cu care aceștia au intrat prima dată în contact. Chiar dacă, de regulă, grecii îi numeau geți, iar romanii daci, au existat și unele excepții. Prin geți se înțelegeau în special triburile de la Dunărea de Jos și din estul Daciei, iar prin daci restul populației din spațiul carpatic. **Strabon** arată în acest sens că: “geții sunt cei care se întind spre Pont și spre răsărit, iar dacii cei care locuiesc în partea opusă, spre Germania și spre izvoarele Istrului”¹³. Ei înșiși se numeau daci, așa cum ne informează **Dio Cassius**¹⁴.

V.4.2. Etimologia numelor de dac și de get. Pentru explicarea acestor nume s-au emis diverse ipoteze. După una dintre acestea, numele dacilor ar fi provenit de la arma caracteristică, pumnalul curb (*daca* sau *sica*), dar acest cuvânt nu este atestat de izvoarele scrise, ci doar reconstituit pe cale lingvistică; după altă ipoteză, ar fi un nume totemic, făcându-se apropierea cu stindardul de luptă, care reprezenta un balaur cu cap de lup. După lexiconul lui **Hesychios**, în limba frigiană (înrudită cu traca) *daos* = lup, iar într-un dialect iranian, *dahae* = lup. **Strabon** ne spune că dacii s-ar fi numit în vechime *davi*¹⁵, ceea ce ar explica numele de *Davos* pe care îl purtau sclavii presupus originari din Dacia. Din punct de vedere lingvistic rămâne însă greu de explicat transformarea lui *v* în *c* (*dav*→*dac*), chiar dacă s-au făcut mai multe încercări de etimologie din vechi rădăcini indo-europene.

Cât despre numele de *get*, lucrurile sunt și mai neclare, făcându-se trimitere la două rădăcini indo-europene (*guet* = a vorbi; *guem* = a merge), dar ambele sunt greu de explicat.

⁷ *Istoria lui Filip*, XXXII, 3, 16.

⁸ *Istoria romană*, LXVII, 6, 2.

⁹ *Istoria romană*, IV, 15.

¹⁰ *Nat.Hist.*, IV, 80.

¹¹ *Geografia*, VII, 3, 13.

¹² *Ibidem*, VII, 3, 10.

¹³ *Ibidem*, VII, 3, 12.

¹⁴ *Istoria romană*, LXVII, 6, 2.

¹⁵ *Geografia*, VII, 3, 12.

V.4.3. Primele menționări ale geților și dacilor. Pentru prima oară teritoriile țării noastre sunt menționate în scrierile grecești. Astfel, logograful **Hecateu din Milet** (prima jumătate a sec. al V-lea î. Hr.) amintește pe teritoriul de astăzi al Dobrogei două triburi tracice: *crobizii* și *trizii*. Pe la 450 î.Hr., **Herodot** amintește de geți (pe care îi numește “cei mai viteji și mai dreپți dintre traci”), referindu-se la evenimentele petrecute cu ocazia expediției lui Darius din 514-513 împotriva sciților, când geții au fost singurii care au îndrăznit să se opună marelui rege persan. Contemporan cu Herodot, dramaturgul grec **Sofocle**, într-una din tragediile sale (*Triptolem*), jucată în 464 î.Hr., menționează primul nume de rege get: “*Charnabon*, care, în timpurile de față, domnește peste geți”, fiind vorba, probabil, de un conducător al geților de la sud de Dunăre.

În secolul al IV-lea î.Hr., în comediile lui **Menandru** din Atena sunt amintiți sclavi cu numele de *Daos*, provenind probabil din neamul dacilor. Aceeași referire, după origine, întâlnim și în comediile lui **Terentius** (sec. II î.Hr.), unde e vorba de un sclav *Davus*. Însă, după unii autori, ar fi vorba aici despre sclavi proveniți din Frigia.

Pe măsură ce lumea geto-dacică era mai bine cunoscută, devin mai dese și referirile autorilor antici. Dar, întrucât știrile provin la început doar de la scriitorii greci, locuitorii de aici sunt desemnați multă vreme doar sub numele de geți. De abia la mijlocul secolului I î.Chr., în opera lui **Caesar**¹⁶, apare prima mențiune a numelui de daci, amintiți ca vecini ai germanilor, lângă *pădurea Hercinică* (Slovacia actuală). Ca urmare a interesului pe care romanii încep să-l poarte regiunilor nord-dunărene, dacii sunt tot mai des amintiți, începând chiar cu sfârșitul secolului I. î.Hr., în operele lui **Frontinus**, **Trogus Pompeius**, **Strabon**, **Horatius**, **Vergilius** ș.a.

Numele de Dacia apare, pentru prima oară, doar în a doua jumătate a secolului I d.Hr., la **Plinius cel Bătrân** și **Tacitus**, ca urmare directă a existenței statului dac unitar, dovedind că teritoriul nord-dunărean locuit de daci era conceput acum ca o entitate statală și etnică.

V.5. Arealul de răspândire a geto-dacilor. De-a lungul istoriei lor, geto-dacii au cunoscut atât perioade de extindere teritorială, cât și perioade de regres, ca urmare a agresiunii unor populații învecinate sau aflate în migrație. În tot timpul, însă, nucleul teritorial de bază al geto-dacilor a coincis cel puțin cu actualul teritoriu locuit de români.

Vechimea traco-geto-dacilor pe aceste locuri poate fi sigur urmărită, prin rădăcinile lor, de la începutul mileniului al II-lea î.Hr., o dată cu profunda restructurare etnico-lingvistică de la sfârșitul eneoliticului și începutul bronzului.

Geto-dacii, ca reprezentanți ai ramurii nordice a tracilor, se întindeau în sud aproximativ până pe linia Munților *Haemus* (Balcani), care-i delimita parțial de rudele lor, tracii sudici. **Herodot**¹⁷ îi cunoaște pe geți ca locuind între *Haemus* și Dunăre, iar istoricul **Thucydide**¹⁸ îi numește “geții peste care dai dacă treci Munții Haemus”.

¹⁶ *De bello Gallico*, VI, 25, 2.

¹⁷ *Istoriei*, IV, 93.

¹⁸ *Răzb. pelop.*, II, 96, 1.

Hotarul vestic al dacilor îl reprezenta aproximativ linia Dunării pannonice (mijlocii), deși infiltrații ale lor se constată uneori și mai spre vest. Vecinii lor permanenți în această zonă erau triburile illirice, iar în perioada La Tène și unele neamuri celtice, care au dăinuit aici până în momentul constituirii statului lui Burebista.

La începutul secolului I d.Hr., în jurul anilor 20, situația în vest s-a modificat, deoarece romanii au colonizat, ca aliați, în șesul dintre Tisa și Dunăre pe sarmații din ramura iazigilor, pentru a stopa atacurile dacilor în recent constituita provincie Pannonia. Între aceștia și daci au avut loc dese conflicte, hotarul stabilindu-se oarecum pe Tisa.

Spre nord-vest, dacii se întindeau până la *Pădurea Hercinică*, adică până în Munții Slovaciei, învecinându-se aici cu germanii, așa cum ne informează atât **Caesar**, pe la 50 î.Hr. (*Comentarii de bello Gallico*), cât și **Strabon**, în vremea lui Augustus. Ei i-au dislocat de aici pe celți ori s-au amestecat cu aceștia, așa cum atestă așezările fortificate *oppidane* din Slovacia.

În părțile nordice și răsăritene, limita de răspândire a geto-dacilor este atestată mai mult prin date arheologice decât prin cele scrise. Spre nord, ei se întindeau probabil până în centrul Poloniei, unde s-ar putea plasa câteva *dave* menționate de Ptolemeu. În această zonă, dacii au fost supuși mereu presiunii altor popoare, mai ales din partea celților și bastarnilor. În nordul Bucovinei, în Ucraina subcarpatică și în Galiția, a existat o înfloritoare cultură traco-dacică, cunoscută sub numele de *Lipița*, care a atins apogeul în primele două secole după Christos.

Spre răsărit, triburile tracice au fost supuse permanent presiunii populațiilor scito-sarmatice. În unele momente, au fost sesizate materiale arheologice de factură tracică până în zona Niprului. Totuși, limita răsăriteană constantă de locuire a geto-dacilor s-a plasat în zona Nistrului (= Tyras, în antichitate), care multă vreme a fost sediul uniunii tribale a tyrageților. De asemenea, teritoriul de la nordul gurilor Dunării a fost numit de unii autori antici “pustiul” sau “stepa getică”, atestându-se și în acest fel apartenența acestei zone la spațiul locuit de geto-daci.

Într-o oarecare măsură, situația s-a schimbat în momentul pătrunderii în zonă a germanilor bastarni și, mai târziu, a sarmaților alani. Fără a fi înlăturați cu totul, geto-dacii au fost împinși însă, într-o oarecare măsură, spre vest.

În spațiul locuit de geto-daci, Ptolemeu menționează 15 triburi sau uniuni de triburi, a căror localizare precisă comportă încă discuții. Dintre cele mai cunoscute grupuri amintim: *dacii mari*, în vestul Transilvaniei (cu centrul la Dokidava); *apulii*, în centrul Transilvaniei (cu centrul la Apulum); *sucii*, la gura Oltului (cu centrul la Sucidava, azi Celei, jud. Olt); *burii*, în Oltenia subcarpatică (cu centrul la Buridava: azi Ocnîța, jud. Vâlcea); *geții*, la Dunărea de Jos și pe Nistru; *moesii*, amestecați parțial cu geții, în Dobrogea și la sud de Dunăre, până la Munții Balcani; *tyrageții*, *costobocii* și *carpii*, în Moldova.

V.6. Numărul geto-dacilor a constituit un obiect de supoziții pentru cercetători, neexistând informații antice ferme, care să înlesnească o determinare mai precisă. În această situație, aprecierile demografice se pot aproxima prin aplicarea unor criterii de evaluare.

a. Criteriul raportului dintre luptători și civili, considerat în medie de 1:10 (poate oscila, însă, între 1:4 și 1:12, în funcție de evenimentele politice: război sau vremuri de liniște). Luându-se drept reper oastea de 200.000 oameni, indicată de Strabon pentru perioada lui Burebista, se poate estima o populație de 2-2,5 milioane locuitori, dar trebuie să se țină cont de faptul că atât în statul, cât și în armata lui Burebista se găseau și alte etnii, în afară de daci.

b. Criteriul numărului de morminte într-o necropolă sau al numărului de locuințe într-o așezare, coroborat cu numărul de așezări și necropole dintr-un perimetru geografic. Aceasta presupune cercetarea arheologică exhaustivă a unei zone, pentru a repertoria toate monumentele de perioadă geto-dacică. Se consideră că, în medie, într-o locuință, în funcție de dimensiunile acesteia, de numărul de camere, trăiau între cinci și zece oameni.

Pornindu-se de la aceste criterii, s-au făcut diverse estimări pentru numărul populației dacice, de la 100.000 de oameni (evident, prea redusă), 500.000, 1.000.000 și ajungând la 2.500.000. Cea mai plauzibilă pare aproximarea la peste 1.000.000, propusă de Vasile Pârvan.

V.7. Aspectul exterior al geto-dacilor. Despre tipul fizic al geto-dacilor cunoaștem unele lucruri sigure, fie din descrieri contemporane, fie din reprezentările plastice ale artiștilor epocii (îndeosebi cele de pe *Columna* de la Roma și de pe *Tropaeum Traiani* de la Adamclisi), dar și din statuile de daci aflate în mari muzee ale Italiei (îndeosebi la Florența).

Dacii erau o seminție de oameni înalți, cu părul și pielea de culoare deschisă, blond-roșietice. Bărbații aveau părul și barba bogată, iar femeile purtau părul adunat pe tâmpile. Îmbrăcămintea dacilor se asemana mult cu portul tradițional al țăranilor români, mai ales al celor din zonele montane. Bărbații purtau ȋtari și cămașă largă, încinsă cu brâu, iar iarna cojoc de oaie și o glugă prinsă la gât. Femeile purtau fotă, cămașă și haină încrețită. Nobilii (*tarabostes*) ȋși acopereau capul cu o căciulă ascuțită (*pileus*), ca semn al rangului; de aici, provenea și celălalt nume sub care era cunoscută în antichitate această categorie socială: *pileaȋi*, spre deosebire de restul populației, care avea capul descoperit, lăsând la vedere părul bogat: *comaȋii*.

V.8. Limba geto-dacilor, ca și cea a tracilor, în general, este foarte puțin cunoscută, deoarece dacii nu au avut un alfabet propriu și nici nu ni s-au transmis texte ample scrise în această limbă. Pe baza resturilor păstrate, s-au propus diverse scheme de reconstituire, dar care rămân la stadiul de ipoteze, mai mult sau mai puțin plauzibile.

A fost studiată îndeosebi de cercetători români și bulgari (popoare care trăiesc în spațiul locuit odinioară de neamurile traco-geto-dacice). S-au conturat îndeosebi două păreri. Conform primei păreri (I.I. Russu), geto-dacii ar fi vorbit aceeași limbă cu tracii (după mărturia lui Strabon). După cea de a doua opinie (Vl. Georgiev, Cicerone Poghirc), care se bazează pe denumirea diferită a așezărilor (*dava*, la nord de Dunăre; *bia*, *bria*, *diza*, *para*, *apa*, *upa*, *sara*, la sudul fluviului), dacii ajunseseră la un dialect sau chiar la o limbă diferită de cea a tracilor.

Această nesiguranță se datorează faptului că limba traco-dacilor, ca și a vecinilor illiri, a rămas aproape complet necunoscută, fiind înlocuită cu limbi

vorbite ulterior: latina, greaca sau slava. Inscripțiile redactate în limba traco-geto-dacă sunt cu totul insuficiente, iar despre unele inscripții doar se bănuiește că ar fi redactate în această limbă, sensul lor rămânând total enigmatic (de ex., DECEBALVS PERSCORILO, ștampilă aplicată pe un vas de cult, descoperit la Sarmizegetusa, care a fost interpretată în diverse moduri, fie ca aparținând limbii dacice, fie celei latine). Cea mai lungă inscripție scrisă în limba tracă se află pe inelul descoperit la Ezerovo (Bulgaria), dar descifrările propuse nu au întrunit consensul specialiștilor (foarte plauzibilă pare soluția propusă de profesorul ieșean C. Cihodaru: invocație funebră).

Din limba dacilor cunoaștem în mod cert aproximativ 1150 nume de persoane și 900 de toponime, precum și 57 denumiri de plante, ultimele transmise de autorii antici Dioscorides și Pseudo-Apuleius. Aceste relicve lingvistice nu pot servi însă la reconstituirea în ansamblu a limbii geto-dacilor, ci ajută doar, în calitate de material lingvistic comparativ, la o încadrare foarte generală a acestei limbi, anume în așa-numitul grup *satem* al limbilor indo-europene, prezentând înrudiri cu sanscrita, limbile iranice, balto-slave și illira. Ea era, deci, deosebită, prin esența sa, de latină, care făcea parte din celălalt mare grup lingvistic indo-european – *kentum*. Acest fapt exclude din start opiniile neștiințifice ale unor amatori, care consideră că daca și latina ar fi fost atât de asemănătoare, încât romanizarea în spațiul traco-dacic s-ar fi făcut de la sine.

O cale prin care se poate încerca reconstituirea unor frânturi din limba traco-dacică pornește de la faptul că în limbile albaneză și română se păstrează un număr de cuvinte comune, care nu pot proveni decât din substratul comun, traco-dacic sau traco-illiric, al celor două limbi. E posibil, de asemenea, ca și alte cuvinte din limba română, care, pe baza legilor obișnuite ale etimologiei, sunt considerate împrumuturi din alte limbi, să fie, de fapt, tot supraviețuiri ale substratului dacic, datorită asemănărilor care au existat în vechime între limba tracică și grupul limbilor balto-slave; sunt elocvente, în acest sens, cuvintele asemănătoare care se găsesc în lituaniană și română. Adunând cuvintele cu etimologie necunoscută din limba română, I.I. Russu considera ca fiind cert dacice aproximativ 180 de cuvinte uzuale din limba română, dar numărul lor s-ar putea ridica chiar la o mie, reprezentând cam 10% din vocabularul obișnuit.

Oricum, reconstituirea limbii traco-dacilor rămâne un câmp de investigație pentru viitor.

ÎNTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. În ce condiții istorice s-a realizat trecerea de la prima la cea de a doua perioadă a epocii fierului pe teritoriul României?
2. Care sunt principalele progrese pe care geto-dacii le-au realizat prin trecerea la cea de a doua perioadă a epocii fierului?
3. Ce argumente există pentru folosirea termenului modern de geto-daci?
4. Cum se explică menționarea mai târzie a dacilor, față de geți, în izvoarele scrise ale antichității?
5. Care au fost populațiile învecinate care au influențat istoria geto-dacilor?
6. Pe ce argumente se bazează estimarea populației dacice la circa un milion de oameni?
7. Care sunt dovezile pe baza cărora se pot reconstitui înfățișarea și portul geto-dacilor?
8. Pe ce se bazează principalele opinii exprimate în legătură cu limba traco-geto-dacică?
9. De ce nu se poate susține că limba traco-dacică era foarte asemănătoare cu latina?

PARTEA A II - A

I. PERIOADA PREROMANĂ

POPULAȚIILE DIN REGIUNEA DUNĂRII INFERIOARE

ÎN SECOLELE III Î.H. – I D.H.

Perioada cuprinsă între ultimele trei secole ale erei vechi și primul veac al erei creștine se caracterizează, în general, prin evoluții complexe, deși insuficient de bine cunoscute pentru toate zonele regiunii Dunării de Jos, determinate de modificările rapide ale situațiilor politice, de interferența de interese a uneia sau alteia dintre puterile locale sau mai îndepărtate pentru spațiul amintit și de mișcările unor populații (migrațiile celților, bastarnilor, sciților, sarmaților). Pe de altă parte, populațiile aflate aici se găseau pe stadii de dezvoltare economică, instituțională, culturală foarte diferite.

1. Populațiile din Dobrogea

1.1. Grecii din Pontul Stâng

➤ Epoca istorică. Coloniile grecești (*apoikiai*; sg. *apoikia*) de pe țărmul vestic și nord-vestic al Pontului Euxin (*Istros* [lat. *Histria*] [Istria, jud. Constanța], *Tyras* [Akerman-Cetatea Albă, Ucraina], *Orgame* [lat. *Argamum*] [Jurilovca, jud. Tulcea], *Tomis* [Constanța] - înființate de *Miletos*; *Kallatis* [lat. *Callatis*] [Mangalia, jud. Constanța] – întemeiată de *Heracleea Pontica*) se găseau din punct de vedere al evoluției istorice în așa-numită **epocă elenistică**, respectiv intervalul cuprins între **323 î.H.** (moartea lui Alexandru Macedon) și **31/0 î.H.** (cucerirea de către romani a ultimului regat elenistic – Egiptul); pentru orașele grecești din Dobrogea, sfârșitul acestei epoci poate fi plasat ceva mai târziu, respectiv prin anii **3-2 î.H.**, când, așa cum vom vedea mai jos, ele au intrat definitiv sub control roman. În răstimpul amintit, istoria așezărilor elene, asemenea altor *poleis* din alte regiuni ale lumii mediteraneene, s-a desfășurat pe două coordonate: 1) continuitatea, datorată persistenței cetății; 2) schimbarea, determinată de apariția și afirmarea în zonă a unor noi factori politici, care au influențat evoluția structurilor interne și poziția internațională a fiecărei *polis*, respectiv: **a. statul monarhic elenistic** (macedonean, sirian, egiptean, pontic), care se definește ca un ansamblu teritorial și de comunități politice foarte eterogen din punct de vedere etno-demografic, lingvistic, cultural și religios, supus unui suveran a cărui autoritate rezidă în puterea militară (instituirea de garnizoane) și într-o administrație pragmatică; **b. asocierile politico-juridice**, mai mult sau mai puțin efemere, dintre cetăți (*symmahia* - „alianță”, *isopolitia* - „egalitatea civică”, confederații); **g. „regatele”** sau uniunile tribale „barbare” (getice, scitice, celtice, tracice); **d. Republica romană**.

➤ Dezvoltarea internă. Aceasta prezintă anumite trăsături comune tuturor coloniilor grecești: **a) persistă** instituțiile, magistraturile, triburile (*phylai*) tradiționale de origine milesiană la *Histria* și *Tomis*, respectiv cele de sorginte dorienă la *Callatis*. **b) corpul social** rămâne cel tradițional (cetățeni, străini, sclavi), dar apar elemente noi, în special în domeniul moravurilor politice și civice, cum ar fi: • manifestarea unui anumit dezinteres al cetățenilor pentru treburile publice, generat de situația politică instabilă (atacurile barbare, părăsirea orașului de către unii locuitori) și de pauperizarea multora dintre ei (de exemplu, refuzul de a-și asuma preoțiile pentru divinitățile poliadice); • vânza-

rea la licitație a preoților; ● acordarea cu mai mare generozitate a cetățeniei (*politeia*) și a calității de proxen (*prócenoß* = *proxenos* < *procenia* = *proxenia*) unor străini, însoțite, de obicei, de facilități financiare, juridice etc.; ● înrolarea unor contingente de „barbari” din teritoriu sau a unor mercenari originari din alte locuri; ● primirea de către unii greci din coloniile vest-pontice a cetățeniei sau proxeniei în alte *poleis*-uri. **c) economia** orașelor grecești este cea tradițională, bazată pe exploatarea teritoriului rural (*xyra* = *chora*), comercializarea peștelui sărat de către *Histria*, comerțul cu centrele elenistice (*Thasos*, *Rhodos*, etc.) și triburile de pe cele două maluri ale Dunării. Totodată, se constată o anumită decădere a Tyrasului și Histriei, datorată mai ales diminuării cererii de grâu pontic în favoarea celui din Egiptul lagid și a venitului de tranzit prin strâmtori pus de *Byzantion*, pe de o parte, și înflorirea economică a Callatidei, pe de alta. **d) finanțele** suferă mutații vizibile, cum ar fi dezechilibrarea repartiției veniturilor (puțini bogați, care dispun de sume mari și creditează *polis*-ul și cetățenii, numeroși săraci) și apariția periodică a unor crize financiare și alimentare generatoare de tensiuni intestinale, care determină cetatea să apeleze la dărnicia unor locuitori bogați sau să efectueze împrumuturi adeseori greu rambursabile. **e) religia** rămâne cea tradițională (de exemplu, Apollo Ietros, Afrodita Pontia, Zeus Polieus, Hermes Agoraios ș.a. la *Histria*, Apollo Pithios și Agieus, Demetra, Atena Polias, Dionysos ș.a. la *Callatis*), dar apar sensibilități spirituale noi, așa cum o demonstrează „importul” unor divinități microasiatice (de exemplu, Cybele), egiptene (Sarpis = *Qeöß Mégaß?*) ș.a.. **f) cultura** cunoaște în acest interval o dezvoltare remarcabilă: limba utilizată este greaca „comună” (*koinè*); funcționează teatrul, gimnaziul (*Histria*, *Callatis*), *Museion*-ul la *Histria*; izvoarele menționează mai mulți învățați din *Callatis* – Demetrios (sec. III î.H.) - vestit geograf, Satyros supranumit „Peripateticul” (sec. III î.H.), căruia i se atribuie o biografie a lui Euripide, Herakleides supranumit „Lembus” (sec. II î.H.), care a trăit în Egiptul lagid ca gramatic, biograf, istoric.

➤ Relațiile politice externe ale coloniilor grecești în epoca elenistică au avut un caracter mai dinamic și mai divers decât în perioadele anterioare. Ele s-au desfășurat într-un context mult mai complicat, determinat de disputele dintre statele succesoare ale imperiului macedonean (regatul elenistic al Traciei, regatul sirian, regatul Pontului etc.) și dintre acestea și diferite formațiuni locale („regate” getice de la sud și nord de fluviu, regatul celtic de la *Tylis*, „regate” scitice) pentru controlul Gurilor Dunării și al Pontului Stâng iar de la sfârșitul secolului al II-lea și pe parcursul secolului I î.H. de politica pontică a Republicii romane. În derularea raporturilor internaționale ale orașelor grecești vest- și nord-pontice în epoca elenistică pot fi stabilite mai multe etape:

1) Etapa cuprinsă între sfârșitul secolului al IV-lea și sfârșitul secolului al III-lea î.H. Evenimentele cele mai semnificative din acest interval au fost:

◆ conflictele cu Lysimachos, *strategos* al Traciei, apoi rege al Traciei (305-281) și Macedoniei (286-281), care, în contextul politicii de extindere a stăpânirii sale până la Gurile Dunării, urmărea controlul orașelor grecești; acest lucru se putea realiza cel mai eficient prin instalarea de garnizoane macedonene. Drept urmare, așa cum ne informează istoricul Diodor din Sicilia și o atestă mai multe epigrafe callatiene și histriene, între **313-311** și în **309** a avut loc războiul cetăților pontice în frunte cu *Callatis*, care, însă, în **307 î.H.** au fost definitiv înfrânte. Dominația lui Lysimachos asupra orașelor din Pontul

Stâng a luat sfârșit în **281 î.H.**, când acesta a fost învins în *Lydia* (Asia Mică) de regele Siriei și, drept consecință, regatul său s-a destrămat.

♦ În contextul raporturilor dintre orașele grecești și Lysimachos, în zonă s-a implicat și regele **Dromichaïtes**. Conform izvoarele antice, el era de origine tracică, getică sau odrisă. Hotarele stăpânirii sale nu se cunosc cu precizie. Începând cu Vasile Pârvan, cei mai mulți învățați au plasat formațiunea dinastului respectiv undeva la nord de Dunăre (Câmpia Română, centrul sau sudul Moldovei și al Basarabiei) sau, dimpotrivă, la sud de fluviu (Bulgaria sau Dobrogea). Tensiunea dintre Dromichaïtes și Lysimachos a fost cauzată de ocuparea de către cel din urmă a unui teritoriu și a unor locuri întărite „aflate mai înainte vreme în stăpânirea tracilor”, așa cum scria Diodor din Sicilia. Conflictele, desfășurate, după unii istorici, în **300** și **292 î.H.**, iar, după alții, între **293-291 î.H.**, au avut loc undeva la sud de Dunăre (nord-estul Bulgariei?), fiind urmate de o pace în urma căreia, așa cum ne informează istoricul Pausanias din veacul al II-lea d.H., Lysimachos a cedat lui Dromichaïtes „ținuturile de dincolo de Istru”. În schimb, cetățile pontice au rămas sub stăpânirea macedoneanului.

♦ Control exercitat de regatul celtic de la Tylis. În anul **278 î.H.**, o ramură a celților stabiliți la sud de Balcani a creat în Tracia, în bazinul râului *Hebros* (Marița, centrul Bulgariei), un regat, care a rezistat până în anul **216** (după unii, **212**) **î.H.** Controlul acestuia asupra coloniilor grecești nu e cert.

♦ Suzeranitatea dinaștilor (*basileis*) geți și sciți din Dobrogea sau de la nordul Gurilor Dunării e atestată exclusiv pe baze epigrafice. Astfel, într-un decret histrian este pomenit **Zalmodegikos**, foarte probabil un rege (*basileús*) al unei formațiuni getice din nord-vestul Dobrogei sau de la nordul Gurilor Dunării afirmate după dispariția monarhiei lui Lysimachos, care, în schimbul protecției acordate Histriei, solicita ostatici și o șantajă cu jefuirea veniturilor. Tot dintr-o inscripție histriană este cunoscut un alt dinast, **Rhemaxos**, scit de origine, care în jurul anului **200 î.H.** sau poate după **190 î.H.** avea sub „oblăduirea” sa „orașele grecești”, sprijinind *Histria* cu 100, apoi cu 600 de călăreți împotriva căpeteniei tracice Zoltes; „regatul” său se situa în mod cert la nord de fluviu.

2) Etapa cuprinsă între sfârșitul secolului al II-lea și prima jumătate a secolului I î.H. Spre finalul secolului al II-lea î.H., coloniile din Pontul Stâng au traversat un moment de insecuritate politică, așa cum pare s-o demonstreze distrugerile din jurul anului **100 î.H.** constatăte cel puțin la *Histria* și care se datorau, foarte probabil, barbarilor vecini (în special sciți). Pe de altă parte, în contextul vidului de putere existent în zonă, ele s-au orientat către noii factori de putere afirmați în bazinul egeano-pontic, anume **Roma**, care în a doua jumătate a secolului al II-lea avea deja posesiuni în Asia Mică, și **regele Mithridates al VI-lea Eupator, regele Pontului (112-63 î.H.)**, care în jurul anului **100 î.H.** își extinsese dominația asupra întregului litoral sud-estic, nordic- și nord-vest-pontic, neliniștind Republica romană. Astfel, în regiunea pontică a apărut o rivalitate tacită pentru atragerea de aliați. În consecință, unele orașe vest-pontice s-au orientat către Roma, așa cum o demonstrează tratatul (*foedus*) încheiat cu aceasta de către *Callatis* prin cândva între **106-101 î.H.** Această acțiune diplomatică a Romei a fost repede anulată, căci în ajunul declanșării primului război dintre Republica romană și regatul Pontului (**89-85 î.H.**), prin anul **89 î.H.**, întregul litoral occidental al Pontului Euxin intrase în

sfera de influență a lui Mithridates. Controlul mithridatic a luat sfârșit în **72/1 î.H.**, când, în contextul celui de-al treilea război dintre Roma și rege (**74-63 î.H.**), M. (Licinius Lucullus) Terentius Varro, proconsulul Macedoniei, a organizat o campanie împotriva avanposturilor lui Mithridates de pe țărmul occidental al Mării Negre, cucerind, după cum ne informează istoricii Eutropius și Festus din veacul al IV-lea d.H., orașele *Apollonia*, *Callatis*, *Parthenopolis*, *Tomis*, *Histria* și *Byzone*. Ele erau supuse autorității proconsulului Macedoniei, fără, însă, a fi integrate în provincie, ci având, foarte probabil, statutul de *civitates stipendiariae* („cetăți tributare”), fiind obligate, printre altele, să primească garnizoane romane. Astfel se instaura prima stăpânire romană asupra litoralului vest-pontic, care a durat doar până în anul **61/0 î.H.**, când, urmare a abuzurilor lui C. Antonius Hybrida, proconsulul Macedoniei, cetățile grecești s-au răsculat și, ajutate de dinaștii locali și de bastarnii de la nordul Dunării, au înlăturat controlul roman.

3) Relațiile politice externe ale coloniilor grecești în a doua jumătate a secolului I î.H. Ceea ce caracterizează contextul politic internațional din această etapă este, pe de o parte, slăbirea interesului roman pentru regiunea vest-pontică, datorită dificultăților interne prin care trecea Republica, și, pe de altă parte, inexistența vreunei puteri circumpontice capabile să refacă vidul de putere creat după cucerirea regatului Pont și moartea lui Mithridates în **63 î.H.** Pe acest fundal, asupra coloniilor grecești și-a făcut simțită autoritatea regele **Burebista**, get de la nordul Dunării sau rezidând în hinterlandul Histriei. După unii istorici, Burebista ar fi fost activ în regiune încă din **61/0 î.H.**, instigând orașele grecești împotriva stăpânirii romane; după alții (cei mai mulți), campaniile pontice ale regelui s-ar fi desfășurat pe la **cca 55 (-48) î.H.** Recent, Alexandru Avram a opinat că intervenția lui Burebista a avut loc în ajunul bătăliei de la *Pharsalos*, în Thessalia, din **9 august 48 î.H.**, deci în primăvara-vara anului respectiv, când regele get și-a oferit ajutorul lui Pompeius Magnus, aflat în conflict cu Caesar. Motivul atitudinii sale ostile rămâne în bună măsură necunoscut (foarte probabil, pentru a-și asigura prestigiul în plan intern și extern). Cert este că dinastul get și-a făcut simțită prezența pe litoralul vest-pontic într-o manieră destul de violentă, cel puțin pentru unele cetăți.

După dispariția lui Burebista prin **44 sau 35 î.H.**, situația politică exactă a orașelor grecești nu se cunoaște. Ele au continuat însă să fie în atenția Romei. De asemenea, în condițiile destrămării „stăpânirii” lui Burebista și ale războaielor civile din statul roman, bastarnii nord-dunăreni au încercat să-și afirme autoritatea în zonă; o dovadă indirectă o constituie relatările lui Dio Cassius despre trecerea lor la sud de Dunăre și supunerea „Moesiei”, care au precedat campania din **29/8 î.H.** a lui M. Licinius Crassus, proconsulul Macedoniei, la Dunărea de Jos. Scopul inițial al acestei expediții a fost ajutorarea tracilor denteleți de la sud de Balcani, aliații romanilor, care fuseseră atacați de bastarni. Ajungând în spațiul dobrogean, generalul roman a primit ajutorul regelui get **Rholes** din sud-vestul Dobrogei (**29 î.H.**), care un an mai târziu a fost răsplătit cu titlul de *amicus et socius populi Romani* sau, după opinii mai recente, cu cel de *amicus Caesaris*. Anul următor, Crassus a sprijinit pe dinastul amintit împotriva lui **Dapyx**, „regele unor geți” din partea centrală a teritoriului dobrogean (?), apoi a alungat pe **Zyraxes**, care domnea în nordul Dobrogei; aceste victorii i-au adus proconsulului roman triumful, celebrat la **2 iulie 27 î.H. ex Thraciae et Geteis**.

Campania lui Crassus a avut două consecințe majore: **1)** întregul teritoriu dobrogean a intrat sub control roman, exercitat, însă, indirect, prin intermediul lui Rhoe; **2)** s-a schimbat statutul politic internațional al orașelor grecești din Pontul Stâng, care au intrat definitiv în orbita Romei. Momentul efectiv al instaurării dominației romane asupra acestora a avut loc, după Alexandru Avram, în anii 3-2 î.H., foarte probabil în modalități diferite pentru fiecare oraș în parte. Din punct de vedere al statutului juridic, o dată intrate sub autoritate romană, orașele grecești au avut statute diferite; în mod sigur *Callatis* era *civitas foederata*.

1.2. Populațiile din interiorul și de pe malul dunărean al Dobrogei

➤ Etnicul. În interiorul Dobrogei predomina populația de origine tracică (**geți, corali, crobizi, saci** etc.), alături de ea infiltrându-se și grupuri alogene: poate **celți** din secolul al III-lea î.H., **sciți**, amintiți de la sfârșitul secolului al III-lea până în secolul I î.H., **bastarni** la Gurile Dunării (i-la *Peuke*) și pe sectorul dobrogean al fluviului din ultimul sfert al secolului al III-lea î.H., **sarmați** la Gurile Dunării din a doua jumătate a secolului I î.H. (după dispariția formațiunii lui Burebista).

➤ Stadiul de civilizație al populației getice. La cumpăna dintre ere, seminiile tractice din Dobrogea se aflau în epoca Latène. Din punct de vedere politic, în secolele III-I î.H. geții dobrogeni reușiseră să alcătuiască entități politice restrânse teritorial, conduse de regi (*basileis*) (Zalmodegikos, Rhoe, Dapyx, Zyraxes). În ultima treime a veacului I î.H., acestea au intrat sub autoritatea Romei, care o exercita prin intermediul dinastului local Rhoe, apoi al conducătorilor regatului odris de la sud de Balcani.

2. Populațiile nord-dunărene

2.1. Situația etnică și culturală

➤ Etnicul. În ultimele trei secole ale erei vechi și în primul veac al erei creștine, în stânga Dunării, între *Tisia* (Tisa), la vest, *Pontus Euxinus* (Marea Neagră) și *Tyras* (Nistru), la est, și Carpații Păduroși, la nord, locuiau mai multe neamuri:

1. Tracii (lat. *Thracēs*), respectiv seminiile nordice ale acestora, care reprezentau elementul etnic cel mai numeros.

a) Denumirile antice. În izvoarele greco-latine apar menționate mai multe triburi tractice nord-dunărene, dar denumirile cele mai frecvente utilizate de autorii antici erau: **a) geți** (gr. pl. **Gétai** (sg. **Gétaß**); lat. pl. **Getae** (sg. **Geta**), cunoscuți de greci încă din vremea colonizării, prin care era desemnată mai ales populația de la Dunărea de Jos¹⁹, și **b) daci** (gr. pl. **Dâkoi**, **Dakoí** (sg. **Dác**); lat. pl. **Daci** (sg. **Dacus**)), denumire apărută abia la mijlocul secolului I î.H., în opera lui Caesar *De bello Gallico*²⁰, în contextul afirmării politice a lui Burebista și cu referire la aria vestică și intracarpatică a României. Aceste denumiri erau interșanjabile²¹ și generalizatoare²², exprimând așadar o

¹⁹ Prima mențiune apare la Herodot, IV, 93, care se referă la geții de la sudul Dunării în contextul evenimentelor dintre **514** și **512 î.H.** Cea dintâi referire la geții nord-dunăreni apare la Arrianus (*Anabasis*, I, 3, 5), care preia o informație a lui Ptolemeu al lui Lagos, general al lui Alexandru Macedon.

²⁰ Caes., *BG*, VI, 25, 2: pădurea Hercinică se întinde spre răsărit „ad fines Dacorum et Anartorum” - „până la hotarele dacilor și anartilor”.

²¹ Vezi, de exemplu, Plin., IV, 80: „Getae, Daci Romanis dicti” („geții, numiți de romani daci”); Trog. Pomp.-Iust., XXXII, 3, 16: „Daci quoque suboles Getarum sunt” - „și

„autodefinire etnică” colectivă, respectiv un act volitiv de recunoaștere a unei origini comune și a unor tradiții proprii²³.

b) Denumirile moderne. Istoriografia recentă folosește mai multe noțiuni pentru a desemna etnicul regiunii nord-dunărene, respectiv: **a) geto-daci**, impus de tradiția istoriografică începând cu Grigore Tocilescu și Vasile Pârvan; **b) daco-geți**, utilizat, din motive regionale, de școala arheologico-istorică clujeană; **g) daco-moesi**, termen întâlnit în unele lucrări de lingvistică, prin care se delimitează populația nord-balcanică și nord-dunăreană, vorbitoare - după unii lingviști - a unei limbi aparte, numită, convențional, „daco-moesică”, de tracii sud-balcanici și microasiatici, vorbitori ai limbii tracice; izvoarele antice vorbesc însă despre înrudirea lingvistică dintre geți, traci și daci²⁴; **d) traco-geto-daci**, prin care, urmându-se sugestiiile învățaților antici²⁵, se subliniază unitatea etno-lingvistică a neamului tracic. Cei mai mulți istorici consideră că aceste creații terminologice sunt operabile, dar sunt și unii care opinează că ele sunt „construcții anistorice”, care creează un „pseudo-etnos unitar” – geto-dacii (daco-geții); evident, o asemenea apreciere este exagerată, creând artificial o disjunctie între diferitele grupări tracice nord-dunărene.

c) Denumirea țării tracilor nord-dunăreni: **a)** Noțiunea *Dacia* apare pentru prima dată pe timpul împăratului Augustus (27 î.H. – 14 d.H.), în comentariile geografice ale lui Marcus Vipsanius Agrippa, *Divisio orbis terrarum* și *Dimensuratio provinciarum*. Înainte de cucerirea romană, această denotație nu definea o realitate politică, ci una etnică, respectiv spațiul carpato-dunărean locuit de daci. **b)** Termenul *Getia* este atestat abia în prima jumătate a secolului al VI-lea d.H. în lexiconul de nume de popoare (*\$Eqnīkā*) a lui Ștefan din Bizanț și la istoricul got romanizat Iordanes, care scria despre „*Gothia*” - de fapt, „*Getia*”. *Dacia* și *Getia* erau, de asemenea, noțiuni echivalente²⁶.

2. Elemente alogene. În unele areale ale blocului tracic nord-dunărean au pătruns în ultimul mileniu al erei vechi seminiții de altă origine, care, uneori, au dislocat populația locală sau au dat naștere unor culturi mixte. Este vorba, în principal, despre:

a) Celți, care sunt atestați din veacurile IV-III î.H. în Crișana și Transilvania și la est de Carpați. **b) Bastarni** („cei amestecați”), atestați la est de Carpați încă de la sfârșitul secolului al III-lea î.H. atât literar, cât și arheologic; ei au creat aici un centru de stăpânire politică situat la nord de linia Piatra-Neamț – Crasna – Leova – Tighina și o cultură arheologică denumită în

dacii sunt o mlădiță a geților”; Sil. Ital., *Pun.*, I, 324: „întocmai ca un dac din ținuturile războinice ale pământului getic”; Crit., *Get.*, frg. 1: „Decebal, conducătorul geților”; App., *Praef.*, IV, 15: „geții de dincolo de Istru, pe care îi numesc daci”.

²² Vezi, de exemplu, Str., VII, 3, 12: „A existat și o altă împărțire a teritoriului chiar din cele mai vechi timpuri: căci pe unii îi denumesc daci iar pe alții geți. Geții sunt cei care se întind spre Pont și răsărit iar daci cei care locuiesc în partea opusă, spre Germania și spre izvoarele Istrului...”.

²³ Dio Cass., LXVII, 6,2: „Eu îi numesc daci pe oamenii pomeniți mai sus, cum își spun ei înșiși...”.

²⁴ Vezi Str., VII, 3, 10: geții sunt un „neam vorbind aceeași limbă cu tracii”; 3, 13: „dacii au aceeași limbă ca și geții”.

²⁵ Str., VII, 3, 2: „elenii i-au socotit pe geți de neam tracic”.

²⁶ Așa cum o atestă o inscripție funerară în limba greacă din provincia *Dacia* - Enqáde Xrusokóman Getikç xqōn amfikalúptei („aici pe Chrysocomas pământul getic îl acoperă---”) (IDR, III/2, 400 = CIGD, 108).

literatura de specialitate „Poienesti-Lukaševca”, după necropolele eponime de la Poienesti (jud. Vaslui) și Lukaševca (reg. Orhei). **c) Sciți** de neam iranian, ajunși în zona de stepă din sudul Basarabiei (secolele III-I î.H.). **d) Sarmati**, de asemenea de origine iraniană, care au pătruns în spațiul extracarpatic ca nomazi în grupe tribale (roxolani, aorsi, iazigi) în mai multe valuri, începând din prima jumătate a secolului I î.H. până în secolul al II-lea d.H.

➤ Civilizația populației tracice. În intervalul istoric aflat în discuție, tracii nord-dunăreni se aflau din punct de vedere istoric în cea de-a doua epocă a fierului – Latène. Conform aprecierii specialiștilor, evoluția civilizației geto-dacice în această epocă a cunoscut mai multe *etape*: **1) secolul al III-lea – mijlocul secolului al II-lea î.H. = Latène II**, când se constată un anumit reflux față de perioada anterioară: dispare arta princiară, sunt abandonate unele cetăți și așezări, încetează înmormântările fastuoase, scade procentul de ceramică lucrată la roată ș.a. Cauzele acestor fenomene au fost: creșterea puterii celților din Transilvania, invazia celților în Peninsula Balcanică (începutul secolului al III-lea) și întreruperea legăturilor cu lumea elenistică, instalarea bastarnilor în Moldova nordică și centrală. **2) mijlocul secolului al II-lea î.H. – începutul secolului al II-lea d.H. = Latène III**, care este denumită și **epoca clasică a civilizației geto-dacice**; această etapă cunoaște două momente de apogeu: între cca 80-44 î.H. - interval de maximă afirmare politică și expansiune a geto-dacilor sub Burebista -, și între mijlocul secolului I – începutul secolului al II-lea d.H. – afirmarea regatului dacic cu centrul în Munții Sebeșului. Evoluția civilizației geto-dacice va fi întreruptă brusc de cucerirea romană din primul deceniu al secolului al II-lea d.H.

2.2. Istoria politică a geto-dacilor în secolele I î.H. – I d.H.

2.2.1. Domnia lui Burebista (≈ 60 - ≈ 44 (35) î.H.)

➤ Izvoarele. Figura lui Burebista, ca a multor dinastii „barbări”, a găsit ecou în scrierile greco-latine numai în măsura în care acesta a fost implicat în evenimente care aveau legătură cu lumea elenă și romană. Evident, informațiile nu sunt foarte detaliate. Cele ajunse până la noi se găsesc în lucrarea *Geografia* a grecului Strabon (63 î.H. – 19 d.H.), eventual în *Istoriile filipice* ale lui Trogus Pompeius (primele decenii ale secolului I d.H.) și în istoria geților (*Getica*) a gotului romanizat Iordanes din veacul al VI-lea d.H. Contemporan cu suveranul și de o excepțională importanță este o inscripție descoperită la *Dionysopolis* (Balcic, Bulgaria) ce conține un decret în cinstea unui cetățean pe nume Akornion din care aflăm date deosebit de prețioase privind capitala regatului, înaintașul marelui rege, întinderea stăpânirii sale, raporturile cu orașul grecesc și cu romanii. Astfel, decretul amintește că, printre alte servicii făcute cetății, Akornion a călătorit la *Argedava*, unde a întâlnit un rege get („tatăl” lui Burebista sau alt suveran) și a obținut de la acesta „dezlegarea” poporului de anumite obligații (tribut?), iar mai târziu, „pe când regele Burebista ajungând cel dintâi și cel mai mare dintre regii din Tracia și stăpânind tot teritoriul de dincoace de fluviu /Dunărea – n.n./ și de dincolo, a ajuns de asemenea la acesta /la Burebista – n.n./ în cea dintâi și cea mai mare prietenie, a obținut cele mai bune foloase pentru patria sa, vorbindu-i și sfătuindu-l în ceea ce privește chestiunile cele mai importante, atrăgându-i bunăvoința regelui spre bine orașului... Și fiind trimis de regele Burebista ca ambasador la Cn(aeus) Pompeius, fiul lui Cnaeus, imperator al romanilor, și întâlnindu-se cu acesta în

părțile Macedoniei, lângă Heraclea Lyncestis /Bitola – n.n./, nu numai că și-a îndeplinit cu bine însărcinările de la rege, câștigând pentru acesta bunăvoința romanilor, dar și pentru patrie a purtat cele mai frumoase negocieri”.

➤ Originea. În legătură cu centrul puterii și, respectiv, originea lui Burebista, în istoriografia contemporană s-au formulat trei opinii: **1)** după unii istorici, începând cu Vasile Pârvan, Burebista ar fi fost un rege din ținuturile locuite de „geții” de la nordul Dunării de Jos, în Muntenia sau sudul Moldovei, întrucât Strabon îl numește „bărbat get”; cei care optează pentru originea sa sud-carpatică mai invocă și apropierea dintre numele *Argedava*, pomenită de decretul în cinstea lui Akornion, și cel al Argeșului, care, în antichitate, s-ar fi numit *Argesis*; pe baza acestei concordanțe nejustificate de nici o sursă, reședința inițială a lui Burebista ar fi fost *dava* de la Popești, jud. Argeș; **2)** după Alexandru Suceveanu, înaintașii dinastului amintit și el însuși ar fi rezidat în hinterlandul orașului *Histria*, așa cum pare să o sugereze atestarea în epoca romană (anul **166 d.H.**) a unui *vicus Arcidava*, continuatorul acelei reședințe *Argedava* menționată de inscripția de la *Dionysopolis*; **3)** în sfârșit, școala arheologică și istorică clujeană opinează aproape la unison pentru originea transilvăneană a lui Burebista, mai precis din regiunea muntoasă din sud-vestul teritoriului intracarpatic (Munții Orăștiei), unde s-a dezvoltat un puternic sistem de fortificații; recent, această concepție a fost aspru criticată, evidențindu-i-se carențele de cercetare și interpretare.

➤ Începutul domniei. Părerile istoricilor sunt la fel de împărțite și în ceea ce privește începutul domniei lui Burebista, fapt datorat impreciziei surselor antice. Mult timp s-a susținut, pe baza unei informații a lui Iordanes, că în anul **82 î.H.** Burebista domnea deja²⁷. Mai recent, reanalizându-se conținutul mărturiilor privitoare la regele get, în special cele ale geografului Strabon, care a scris la cumpăna dintre secolele I î.H. – I. d.H., se consideră că debutul monarhiei burebistane ar trebui plasat după anul **63 î.H.**, dar înainte de **60 î.H.**

➤ Societatea geto-dacică în timpul lui Burebista. În timpul lui Burebista a avut loc o restructurare fundamentală a instituțiilor din spațiul geto-dacic, caracterizate acum prin: • întărirea semnificativă a puterii regale în detrimentul autorității diverșilor basilei, așa cum o probează, printre altele, dispariția emisiunilor monetare locale și a înmormântărilor de tip princiar, cu care de luptă și inventar bogat; nu întâmplător, Burebista este numit în decretul în cinstea lui Akornion „cel dintâi și cel mai mare dintre regii din Tracia”; • amplificarea efectivelor și a capacităților militare atât prin subordonarea cetelor de războinici nobili (gr. *kometai* = lat. *comati* = „pletoșii”; *capillati* la Cassiodorus-Iordanes), cât și prin „democratizarea” funcției războinice o dată cu recrutarea unor soldați din mediul proprietarilor liberi; așa se explică cifrele, probabil exagerate, de 200.000 sau 40.000 de oameni ai armatei getice transmise de Strabon, expedițiile victorioase ale acestuia asupra mai multor neamuri, interesul manifestat de Pompeius pentru ajutorul militar ce l-ar fi putut oferi regele get; • transferul vechii aristocrații în preajma monarhului și reducerea ei la un rol mai degrabă aulic, orientat spre aspectul sacral, politico-diplomatic, administrativ; în acest sens, Alexandru Avram vorbea de o adevărată „uniformizare prin uniformă” a nobilimii geto-dacice, cum o dovedește echivalența termenilor tr. *tarabostes* (pl. *tarabosteseis*), gr. *pilophoros* (pl. *pilophoroi*) și

²⁷ Iord., *Get.*, XI, 67: „Pe când domnea peste goți /geți – n.n./ Burebista, a venit în Goția /Geția – n.n./ Deceneu, în timpul în care puterea la romani o avea Sylla”.

lat. *pilleatus* (pl. *pilleati*) - „purător (i) de cușmă (*pileus*)”, despre care Dio Cassius scria că erau la daci „oamenii cei mai onorați” iar Iordanes - că Deceneu „i-a sfătuit să cinstească anumite divinități și sanctuare făcându-i preoți”; în același context al „reformării” aristocrației trebuie interpretare informațiile autorilor antici despre confreriile de specialiști ai sacralului existente la geto-daci (*theosebeis* - „adoratori ai zeilor”, *kapnobatai* - „cei care umblă prin fum”, *ktistai* - „întemeietori” sau *shistai* - „cei care se abțin de la plăcerile lumești”, *polistai* (*pleistoi*) - „cei mai mulți”) și apariția spectaculoasă a sanctuarelor; în aceeași direcție a restructurării aulice a nobilimii pot fi interpretate informația din decretul dionsisopolitan despre faptul că Akornion ajunsese la curtea regelui get „în cea dintâi și cea mai mare prietenie”, cea a lui Strabon despre „slujitorii” (*therapontes*) regelui care puteau dialoga cu Deceneu în peștera de pe muntele sacru Kogaionon, cele ale lui Dio Cassius despre acțiunile diplomatice ale unor nobili daci în timpul lui Decebal sau despre „prefecții” puși în timpul războaielor dacice ale lui Traianus „dintre cei din jurul regelui” pentru a supraveghea lucrărilor agricole și fortificațiile • se produce disjuncția dintre dimensiunea politico-militară și cea sacerdotală a regalității prin transferul obligațiilor religioase ale basileului către preot (mare preot), așa cum o atestă știrile despre Burebista-Deceneu, Decebal-Vezina (?); • regalitatea devine o instituție producătoare și redistribuitoare de bunuri, cum par s-o indice marile recipiente inscripționate de la Ocnița (jud. Vâlcea) (*Basile[us] Thiamarkos epoei*) și Sarmizegetusa (*Decebalus per Scorilo*); • trecerea de la o monarhie de caracter electiv la una ereditară.

➤ Statul get sub Burebista. Burebista a creat un regat întins și puternic prin unificarea triburilor nord-dunărene, prin cucerirea populațiilor de la Dunărea Mijlocie (≈ 60 î.H.) și dintre Balcani și fluviu și prin controlul cetăților grecești de pe litoralul vest- și nord-vest-pontic (≈ 48 î.H.). Astfel, așa cum se exprima un document epigrafic contemporan din *Dionysopolis*, el ajunsese „cel dintâi și cel mai mare dintre regii din Thracia, stăpânitor al tuturor ținuturilor de dincoace și de dincolo de Dunăre”, amenințând Italia și posesiunile balcanice ale Imperiului roman. Drept urmare, pentru a îndepărta acest pericol, Caesar a plănuțit o expediție împotriva dinastului get, eveniment care n-a mai avut loc. Momentul Burebista marchează debutul raporturilor politice formalizate juridic dintre Roma și geto-daci. Astfel, amestecându-se în războaiele civile din Republica romană prin ajutorul promis lui Pompei cel Mare pentru bătălia cu Caesar de la *Pharsalos*, Burebista a obținut „bunăvoința romanilor”, așa cum ne informează inscripția în cinstea lui Akornion de la *Dionysopolis*, fapt poate conduce la ideea că suveranul get devenise *rex socius et amicus populi Romani* („aliat și prieten al poporului roman”).

➤ Burebista și-a găsit sfârșitul prin anul 44 î.H. sau, după analize mai recente, **cândva înainte de anul 35 î.H.** în urma unei conjurații a aristocrației getice.

2.2.2. De la Burebista la Decebal (≈ 44 (35) î.H. – 86 d.H.)

Așa cum ne informează Strabon, după dispariția lui Burebista, regatul său s-a destrămat în patru, apoi în cinci formațiuni iar puterea geților a decăzut în urma luptelor intestinale și a cuceririlor romane. În acest context, raporturile politico-juridice și militare dintre Roma și entitățile statele nord-dunărene au suferit modificări substanțiale.

(a) Sucesiunea lui Burebista

Sucesiunea „transilvăneană”. Conform opiniei unor savanți, bazată pe informațiile istoricului Iordanes din veacul al VI-lea, după moartea violentă a lui Burebista, pe tronul acestuia s-ar fi succedat următorii regi: **Deceneu** (≈ 44 (35) î.H. - $\approx$ cândva spre sfârșitul sec. I î.H. (după unii, începutul sec. I d.H.)), **Comosicus** (până pe la $\approx 28/9$ d.H.) și **Coryllus** ($\approx 28/9$ d.H. - $\approx 68/9$ d.H.), apoi **Diurpaneus** ($\approx 68/9 - 86$) și **Decebal (Dekibalos)** (86-106). Pentru unii dintre cercetătorii amintiți, această cronologie dinastică avea menirea de a sublinia continuitatea statală în Munții Orăștiei sau, cel puțin, unitatea spirituală a geto-dacilor nord-dunăreni, în ciuda fărâmițării lor politic

➤ Alți urmași ai lui Burebista au fost: **Cotiso (Koson?)** (în jurul anului **29 î.H.**) – probabil în zona montană și submontană a Olteniei (și Banatului ?), **Dicomes** (în jurul anului **31 î.H.**) - probabil în Câmpia Munteană, și, după unii istorici, **Thiamarcus**, menționat pe o inscripție în limba greacă de pe un vas de la Ocnița (jud. Vâlcea) (**BASILE[US] QIAMARKOS EPOEI**), unde a fost identificată localitatea getică *Buridava*²⁸

(b) Raporturile daco-romane sub împărații iulio-claudieni

(27 î.H. – 68 d.H.)

După dispariția lui Burebista, în ciuda fărâmițării politice a geto-dacilor, încurajată de intervenția Romei, și a instituirii unor raporturi de *amicitia* cu unii dintre succesorii acestuia, raidurile populațiilor transdanubiene s-au întetit în ultimii ani ai erei vechi și în prima jumătate a secolului I al erei noi. În contextul amintit mai sus, politica romană s-a concentrat, paralel cu acțiunile belicoase, pe luarea unor măsuri care să întărească frontiera danubiană, cum ar fi: • înființarea provinciei *Moesia*; • sporirea numărului de legiuni - una sub Augustus, două sub Tiberius, trei sub Claudius, patru sub Vespasianus, șase sub Domitianus – și a celui de unități auxiliare; • formarea flotelor dunărene – *classis Pannonica* și *classis Moesica* (de la Vespasianus sau, mai degrabă, Domitianus ambele au primit epitetul *Flavia*) - a căror misiune era de a supraveghea circulația pe Dunăre; • cantonarea trupelor pe frontiera fluvială a fost însoțită, în mod firesc, de ridicarea de caste; • încurajarea unor conflicte între neamurile transdanubiene conform principiului *divide et impera*; • plata unor subsidii și încheierea unor tratate favorabile Romei cu diferiții daci; • crearea unui „spațiu de siguranță” prin controlul unor teritorii din stânga Dunării, deportarea unei părți a populației nord-danubiene, diminuarea capacităților combative ale acestora, distrugerea unor așezări și crearea unei linii de demarcație, a unui „cordon sanitar”, respectiv a unei zone lipsită de populație, în proximitatea frontierei naturale, așa cum o dovedesc acțiunea lui Sex. Aelius Catus din anii **1-4 d.H.**²⁹, confirmată și arheologic prin dispariția unor așezări din zona sudică și estică a Câmpiei Române și din Câmpia din interfluviul Dunăre-Tisa, și cea a lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus, guvernatorul Moesiei (60-68), care în jurul anului **60 d.H.** a mutat în dreapta fluviului

²⁸ Cele mai acceptabile traduceri ale inscripției sunt „Thiamarkos l-a făcut (pentru) regele...” sau „(vasul este al) regelui... Thiamarkos a făcut”; „regele... a dedicat (vasul) făcut de meșterul Thiamarkos”.

²⁹ Str., VII, 3, 10: „Într-adevăr, chiar în zilele noastre Aelius Catus a strămutat din teritoriul de dincolo de Istru în Thracia cincizeci de mii de oameni luați de la geți, neam vorbind aceeași limbă cu tracii. Și acum ei locuiesc acolo iar numele lor este moesi”.

100.000 de transdanubieni (geți, sarmați-roxolani etc.), așa cum o atestă distrugerea prin incendiere sau încetarea temporară a altor așezări autohtone sud-carpătice, din sudul Moldovei.

2.2.3. Domnia lui Decebal (86-105/6)

➤ Izvoare istorice. Personalitatea. Decebal a fost o personalitate puternică a lumii „barbare”, care a intrat în atenția factorilor politici ai vremii. Cu toate acestea, informațiile despre el în operele scriitorilor greco-latini sau în sursele epigrafice antice sunt puține. Ele se concentrează, cum era și firesc, mai ales asupra evenimentelor care priveau raporturile Imperiului roman cu regatul dacic și nu oferă decât incidental elemente ce privesc personalitatea regelui. Cele mai multe date provin din *Istoria romană* a lui Dio Cassius (secolul al III-lea), care oferă și o caracterizare foarte sugestivă a conducătorului dac³⁰. În sfârșit, portretul lui Decebal este redat cu multă probabilitate pe opt scene ale Columnei lui Traianus de la Roma (scenele XXIV, LXXV, XCIII, CXXXV, CXXXIX, CXLI, CXLV, CXLVII).

➤ Regatul dac în timpul lui Decebal. Statul dac moștenit de Decebal cuprindea zona intracarpatică și, foarte probabil, teritoriile sud-carpătice ale Banatului și Olteniei, până la Dunăre; epicentrul său se afla în Munții Orăștiei. Prin urmare, și din punct de vedere etnic regatul era mai omogen. Regele Decebal a desăvârșit instituțiile statale cristalizate anterior, reușind să confere noului stat dac o mai mare omogenitate economică și centralizare politico-administrativă. Toate structurile prestatale (triburi, uniuni de triburi) au fost dizolvate în cadrul statului dac, controlul asupra teritoriului s-a întărit, cancelaria regală și-a sporit competențele, sistemul de fortificații cu misiunea de a apăra centrul politic și religios de la *Sarmizegetusa* a fost dezvoltat etc. Se poate spune, astfel, că înainte de cucerirea romană statul dac se definea ca o monarhie cu un puternic caracter centralizat.

➤ Raporturile dintre Decebal și Dimitianus. 1) Conflictele militare (85-88 d.H.). Așa cum ne informează istoricii antici, încă pe timpul când domnea Duras-Diurpaneus, cel mai probabil în luna **iunie** a anului **85 d.H.**, dacii au rupt alianța pe care o încheiaseră cu împărații anteriori și au năvălit la sud de Dunăre, în provincia *Moesia*. Motivul acestei acțiuni nu e clar, dar, pornind de la sugestiile istoricului târziu Iordanes, care scria despre teama geților față de „lăcomia (*avaritia*)” lui Domitianus, se presupune că acesta trebuie să fi fost intenția principelui de a suspenda plata subsidiilor acordate până atunci. Inva-datorii transdanubieni au distrus orașe și castre și au înfrânt legiunile moesice comandate de guvernatorul C. Oppius Sabinus, care și-a găsit sfârșitul în luptă. Vestea dezastrului a ajuns la Roma în **iulie 85**, fapt care l-a determinat pe Domitianus să vină în zona dunăreană, unde, ajutat de Cornelius Fuscus, prefectul pretoriului, să mobilizeze trupe mai numeroase și să respingă pe agresori în **octombrie 85**. O dată situația restabilită, la sfârșitul anului Domitianus s-a întors la Roma, unde în **martie** sau **aprilie 86** și-a celebrat primul triumf dacic, luându-și titlul de *Dacicus*.

Foarte probabil în același an, ca urmare a evenimentelor amintite, în regatul dac a avut loc o schimbare de domnie, Duras cedând tronul lui Decebal.

³⁰ Dio Cass., LXVII, 6, 1: „foarte priceput la planurile de război și iscusit în înfăptuirea lor, știind să aleagă prilejul pentru a-l ataca pe dușman și a se retrage la timp. Dibaci în a întinde curse, era un bun luptător și se pricepea să folosească izbânda, dar și să iasă cu bine dintr-o înfrângere”.

Primul gest de politică externă al noului suveran a fost să solicite lui Domitianus pacea, dar cererea i-a fost respinsă. Decebal a reînnoit oferta, dar supralicând condițiile, fapt ce a rănit orgoliul roman și l-a determinat pe Fuscus să organizeze în vara lui **86** un atac la nord de Dunăre, transformat însă într-un dezastru; însuși generalul roman a rămas pe câmpul de luptă. Dacii au capturat arme, mașini de război și un drapel, pe care le va recupera mai târziu Traianus. În aceste condiții, împăratul a revenit în regiunea danubiană, unde a luat o serie de măsuri menite să pregătească riposta romană și să întărească apărarea teritoriului imperial sud-dunărean: • provincia *Moesia*, prea întinsă și, deci, greu de guvernat, a fost divizată în *Moesia Superior* și *Moesia Inferior*; • numărul legiunilor afectate noilor provincii a crescut de la trei la șase – patru în *Moesia Superior* și două în *Moesia Inferior*; trupele auxiliare au fost suplimentate; • în sfârșit, a conceput o nouă strategie împotriva lui Decebal.

Astfel, în anul **87**, la comanda trupelor romane angajate pe frontul dacic a fost numit Tettius Iulianus, care mai servise în armata moesică. Acesta a trecut cu armata foarte probabil în Banat, a înaintat spre capitala din Munții Orăștiei și l-a învins pe Decebal la *Tapae* (Poarta de Fier a Transilvaniei). Astfel, o parte a regatului dac a fost ocupată. Dar dificultățile pe care le întâmpina pe plan intern (o revoltă în *Germania Superior* la sfârșitul lui **88**) și mai ales pe plan extern (invazia catilor și atacurile marcomanilor, cvazilor și sarmaților din proximitatea provinciei *Pannonia* în **88-89**) l-au împiedicat pe împărat să reglementeze situația din Dacia. Abia în vara anului **89**, sub presiunea înfrângerilor suferite în conflictele cu germanii de la Dunărea Mijlocie, a acceptat să încheie pace cu Decebal. Aceasta era binevenită și pentru regele dac, care, înfrânt și cu o parte din țară ocupată, avea, la rândul său, de înfruntat anumite disidențe separatiste.

2) Conținutul, caracterul și importanța tratatului din 89. Adevărata complexitate a tratatului din **iunie** sau **iulie 89** încheiat între Domitianus și Decebal (reprezentat de fratele său Diegis) a fost evaluată abia recent de istoriografia contemporană prin analiza minuțioasă a informațiilor antice. Astfel s-a stabilit că, din punct de vedere al conținutului, acest *foedus* (tratată de bunăcredință (*fides*)) avea următoarele clauze: **1)** Primind, prin intermediul lui Diegis, o diademă (*diadema*) din partea lui Domitianus, Decebal devenea, conform normelor juridice aplicate de romani în relațiile cu monarhii străine, un *rex datus* sau un *rex amicus et socius* al Imperiului, fiind obligat să recunoască *imperium maiestatique populi Romani* („supremația și maiestatea poporului roman”) reprezentate de împărat; **2)** Decebal trebuia să-i sprijine pe romani în acțiunilor lor împotriva unor *externae gentes*, fapt care s-a concretizat în permisiunea acordată de suveranul dac unui corp expediționar roman de a traversa regatul său, pentru a ajunge pe frontul quado-marcomanic de la Dunărea Mijlocie și, eventual, cel sarmatic de la Dunărea Inferioară; **3)** Regele nu trebuia să permită tranzitarea regatului său de către adversarii Romei³¹; **4)** Decebal se obliga să restituie materialul militar și prizonierii capturați în timpul conflictelor; **5)** Ca o garanție a fidelității față de Imperiu, suveranul nord-dunărean trebuia să predea ostatici și alte „prăzi dacice”; **6)** Sub controlul imperial rămânea o parte a teritoriului dac, așa cum o sugerează informațiile literare și o confirmă descoperirile arheologice, care demonstrează extinderea „spațiului de siguranță” roman la nord de Dunăre până la Carpați și dincolo de aceștia, în

³¹ Clauză care rezultă, indirect, din cea precedentă.

sud-estul Transilvaniei, prin ridicarea unor castre de pământ; 7) Domitianus oferea lui Decebal subsidii și asistență tehnică, cu scopul de a fortifica regatul dac aliat în vederea asigurării securității frontierei dunărene a Imperiului.

În ciuda atitudinii ostile a istoriografiei ulterioare, din vremea lui Traianus, la adresa lui Domitianus și a tratatului respectiv, considerat oneros pentru Imperiu, actul diplomatic din 89 a slujit ambelor părți. El a permis împăratului să rezolve problemele externe iar Decebal a putut să anihileze eventualele contestații interne iar pe termen lung, respectând întocmai pacea încheiată, să asigure regatului său, până la izbucnirea conflictelor cu Traianus, o stabilitate politică incontestabilă și o dezvoltare economică și militară care l-au făcut apreciat de alți barbari și temut de romani.

II. PERIOADA ROMANĂ

A. CUCERIREA REGIUNII DUNĂRII INFERIOARE DE CĂTRE ROMANI

1. Formarea provinciei *Moesia*

1.1. Etapele cuceririi teritoriului dintre Balcani, Dunăre și Marea Neagră

Primele acțiuni militare ale romanilor la nord de Balcani au avut loc împotriva populațiilor din zona vestică a teritoriului respectiv și s-au desfășurat în contextul incursiunilor acestora în provincia *Macedonia*. Astfel, în 109-106 î.H., guvernatorul M. Minucius Rufus a respins pe dacii și scordiscii care trecuseră la sud de munți. În anul 74 î.H., C. Scribonius Curio, guvernatorul Macedoniei, urmărindu-i pe aceiași năvălitori, „a ajuns primul dintre generalii romani până la Dunăre”, dar, așa cum ne informează scriitorul antic Florus (secolul al II-lea d.H.), n-a îndrăznit s-o treacă, deoarece „s-a înspăimântat de bezna pădurilor de acolo”.

O dată cu afirmarea regatului lui Burebista la mijlocul veacului I î.H., neamurile din regiunea Dunării Mijlocii (celții taurisci, boii și scordisci, tracii și ilirii) au fost cucerite de regele get, care amenința, astfel, provinciile sud-balkanice ale Romei și Italia. Dacă la aceasta se adaugă și faptul că, în calitatea sa de *amicus et socius populi Romani*, Burebista s-a amestecat în războaiele civile din Republica romană, ajutându-l pe Pompei, atunci se înțelege noua orientare politică a Romei pentru teritoriul nord-vest-balcanic. Astfel, conform mai multor autori antici, Caesar intenționa să organizeze o expediție împotriva dacilor, scopul său fiind așezarea frontierei pe Dunăre, pentru a proteja, astfel, posesiunile romane din Europa centrală și balcanică și, în ultimă instanță, Italia. Planul lui Caesar a fost reluat de Octavianus Augustus, care, după mai multe expediții purtate împotriva neamurilor danubiene în ultima treime a secolului I î.H., a stabilit granița romană pe Dunăre și a înființat provincia *Moesia*.

➤ Data înființării provinciei. Momentul înființării provinciei *Moesia* nu se cunoaște, cercetătorii propunând mai multe date. Conform informațiilor istoricului Appian (secolul al II-lea d.H.), provincia a fost creată în anul 15 d.H., pe vremea împăratului Tiberius. Totuși, după aprecierile lui Ronald Syme, crearea Moesiei trebuie să se fi produs mai devreme, în primii ani ai erei creștine, prin 1-4 d.H., atunci când au avut loc acțiunile conjugate ale lui Cn. Cornelius Lentulus, guvernatorul Illyricumului, și Sex. Aelius Catus, guvernatorul Macedoniei, împotriva dacilor, geților și sarmaților, care fie au fost alungați peste Dunăre, fie au fost strămutați la sud de fluviu, ceea ce

înseamnă că teritoriul sud-dunărean se afla sub autoritate romană. Cert este că primul guvernator cunoscut al provinciei *Moesia* (*legatus Augusti pro praetore*) este Aelius Caecina Severus, amintit de istoricul Dio Cassius cu prilejul luptelor din anii **6-7 d.H.** împotriva panonilor, dacilor și sarmaților. În acest context, anul **15** menționat de Appian marchează organizarea fiscal-administrativă a provinciei, operație care nu putea avea loc decât la câțiva ani după întemeierea propriu-zisă.

➤ Întinderea provinciei. Inițial, *Moesia* cuprindea zona dintre râurile *Margus* (Morava) și *Timacus* (Timoc) (Serbia actuală). Spre est, până la râul *Oescus* (Isker), romanii au organizat un organism preprovincial numit *praefectura civitatum Moesiae et Treballiae*. În ceea ce privește regiunea de la est de râul *Dimum* (Belen, Bulgaria) până la vărsarea Dunării în mare și întregul teritoriu dobrogean, aceasta forma, încă de la Octavianus Augustus, un alt organism preprovincial, numit *praefectura ripae Histri* (*Danuvii*) sau, după unii istorici, *praefectura ripae Thraciae*, condus de un *praefectus*. După desființarea statului odris și crearea provinciei *Thracia* în **46 d.H.**, *praefecti* depindeau de *legati-i moesici*.

➤ Numele provinciei. Denumirea de *Moesia* provine de la **moesi** (gr. **Μοισοί** [*Moisoí*] sau **Musoí** [*Mysoí*]; lat. **Moesi** sau **Moesae**) – grup de triburi tracice nord-balcanice care ocupau spațiul dintre *Timacus* (Timoc) și *Ciabrus* (Cibrica). Cu timpul, s-au amestecat cu geții, mult mai activi din punct de vedere politic, dar numele lor s-a extins asupra acestora și al altor seminții nord-balcanice, care în epoca romană erau desemnate cu sintagma *Moesicae gentes*.

1.2. Integrarea Dobrogei în provincia *Moesia*

Nu există nici un izvor istoric explicit cu privire la acest eveniment, fapt care a generat controverse printre istorici în legătura cu data când spațiul dintre Dunăre și mare a fost inclus în provincia *Moesia*. După cei mai mulți cercetători, data cea mai plauzibilă este anul **46 d.H.**, o dată cu desființarea regatului tracilor odrisi și formarea provinciei *Thracia*, eveniment relatat de istoricul târziu Eusebius din *Caesarea*. Această dată de anexare a Dobrogei a fost contestată de istoricul Alexandru Suceveanu, care consideră că ținutul respectiv a fost încorporat provinciei la începutul domniei împăratului Vespasianus (69-79), foarte probabil în jurul anului **74 d.H.** În sprijinul opiniei sale, el aduce mai multe argumente: **1)** o informație a istoricului Suetonius din biografia întemeietorului dinastiei Flaviilor, reluată și de alți istorici antici, conform căreia *Thracia* și alte teritorii au fost transformate în provincii; or, denumirea respectivă nu se referă la regatul trac, ci la *Thracia* nordică (*ripa Thraciae*), respectiv porțiunea de la *Dimum* la Gurile Dunării; **2)** instalarea pe linia Dunării abia o dată cu domnia împăraților Flavieni, între 69/70 și 90, a primelor trupe auxiliare romane; **3)** reorganizarea sigură a flotei dunărene, denumită acum *classis Flavia Moesica*, al cărei sediu principal a fost stabilit la *Noviodunum* (Isaccea, jud. Tulcea); **4)** încheierea acum a unor noi acorduri cu dacii nord-dunăreni, așa cum ne informează istoricul târziu Iordanes. Din acest moment, autoritatea guvernatorilor Moesiei se va extinde asupra întregului teritoriu dintre Balcani, Dunăre și Marea Neagră.

1.3. Statutul administrativ-juridic al Moesiei și al orașelor grecești vest-pontice

În anul **86 d.H.**, după invazia dacilor din anul precedent, când și-a găsit sfârșitul însuși guvernatorul provinciei C. Oppius Sabinus, împăratul Domitianus a procedat la divizarea Moesiei în *Moesia Superior* și *Moesia Inferior*, despărțite prin râul *Ciabrus* (Tibrița).

Moesia Superior cuprindea *Dardania* și ținuturile dunărene ale moesilor și tribalilor; ea se învecina la vest cu *Dalmatia* și *Pannonia*, la sud cu *Macedonia*, la răsărit cu o parte a Thraciei și cu *Moesia Inferior*. Capitala se găsea la *Viminacium*. Fiind o provincie de graniță, ea era o provincie imperială de rang consular, adică era condusă de un guvernator cu titlul de *legatus Augusti pro praetore* provenit dintre senatorii care îndepliniseră funcția de consul. Acest statut era determinat de faptul că aici în provincie staționau două legiuni; lor li se adăugau mai multe trupe auxiliare.

Moesia Inferior se întindea de la *Ciabrus* la mare; la sud, se învecina cu *Thracia* undeva la jumătatea distanței dintre Balcani și Dunăre. Capitala se găsea la *Tomis*. Ca și *Moesia Superior*, ea era o provincie imperială de rang consular. Inițial, aici au staționat două legiuni – *V Macedonica* la *Oescus* și *I Italica* la *Novae*; se adăugau trupe auxiliare și *Classis Flavia Moesica*.

În ceea ce privește orașele grecești, acestea aveau statute juridice diferite față de Roma: *Callatis* era o *civitas foederata* („cetate aliată”)³², statut păstrat pe tot parcursul stăpânirii romane; *Tomis* a fost o *civitas libera* („cetate liberă”)³³, întrucât aici se găsea sediul guvernatorului; *Histria* a fost o *civitas stipendiaria* („cetate tributară”)³⁴, de vreme ce hotarele sale fuseseră fixate de legatul moesic. Cândva în a doua jumătate a secolului I d.H. sau, după unii istorici, pe vremea împăratului Traianus, orașele grecești au format o adunare federală – *koinón tōn Ἑλλένων* („Comunitatea grecilor”). Inițial, din ea făceau parte șase orașe (*Hexapolis*), respectiv *Histria*, *Tomis*, *Callatis*, *Dionysopolis*, *Odessos* și *Messambria*, dar în anul **202 d.H.**, o dată cu trecerea celei din urmă localități la provincia *Thracia*, adunarea a devenit *Pentapolis*.

2. Formarea provinciei Dacia

2.1. Războaiele daco-romane din 101-102, 105-106

Așa cum s-a apreciat în istoriografie, o dată cu urcare pe tron a lui Marcus Ulpius Traianus (98-117), politica externă a Imperiului a suferit modificări substanțiale. Este vorba de trecerea de la politica defensivă, prudentă, dusă de împărații din dinastia Flaviilor (69-98), la o politică ofensivă,

³² În virtutea tratatului existent din **106-101 î.H.** O *civitas foederata* (pl. *civitates foederatae*) era cetatea aliată, a cărei autonomie era garantată printr-un tratat (*foedus*) încheiat, de regulă, pe picior de egalitate cu Roma. Ea avea folosință deplină asupra propriului teritoriu, era scutită de impozite, avea drepturi juridice asupra tuturor locuitorilor (inclusiv cei romani), putea bate monedă proprie, nu găzduia trupe romane, se găsea înafara jurisdicției guvernatorului. În cazul *Callatis*-ului, nu se știe însă dacă ea posedea, în ansamblul ei, imunitate funciară, fiind mult mai probabil că cetățenii orașului posedau *agri privati ex iure peregrino* pentru care plăteau statului roman impozitul funciar (*stipendium* sau *tributum*).

³³ *Civitas libera* (pl. *civitates liberae*) avea un statut asemănător cu cel al cetăților aliate, cu deosebirea că acesta îi fusese conferit în mod unilateral de către Senatul roman sau de către împărat, care puteau oricând să-l revoce.

³⁴ *Civitas stipendiaria* (pl. *civitates stipendiariae*) era categoria cea mai răspândită în Imperiu. Ea era impusă la plata unui impozit (*stipendium*) în schimbul posesiei teritoriului propriu. Printre alte obligații pe care le avea, ea trebuia să adăpostească garnizoane romane stabile. De asemenea, ea se găsea sub jurisdicția guvernatorului.

expansionistă, îndelung pregătită pe plan ideologic. În acest context, unul dintre obiectivele noii acțiuni externe era „provincializarea” teritoriilor aflate dincolo de Dunăre și Eufrat, așadar includerea în cadrul Imperiului a regatelor clientelare dac și part. Cucerirea statului dac se încadrează în această nouă concepție politică.

➤ Izvoarele războaielor daco-romane. Pentru reconstituirea confruntărilor dintre daci și romani pot fi utilizate mai multe categorii de surse:

1) Izvoare literare. Deși în Antichitate s-a scris destul de mult despre campaniile dacice ale lui Traianus, multe dintre lucrările sau capitolele din acestea care relatau aceste evenimente s-au pierdut (de exemplu, din opera lui Appianus, Arrianus, Florus sau Ammianus Marcellinus) sau au ajuns până la noi doar fragmentar (de exemplu, *Dacica* [*Dacicele*] scrise de însuși Traianus, *Getika* [*Geticele*] ale medicului militar Criton, participant la expediția dacică, lucrarea de topografie a gromaticului roman Balbus, care, de asemenea, l-a însoțit pe suveran în războaie, *Istoria romană* a lui Dio Cassius). Alte surse, precum *Panegiricul* sau scrisorile lui Plinius cel Tânăr sau operele unor autori târzii, nu conțin decât aluzii sau informații restrânse.

2) Izvoare epigrafice. Din această categorie fac parte diplomele militare, inscripțiile onorifice sau votive, epitafurile ș.a., care au o importanță deosebită mai ales pentru cunoașterea trupelor care au participat la campaniile dacice.

3) Izvoarele numismatice. Sunt incluse aici monedele de aur, argint și bronz emise în Imperiu, care, prin reprezentări și legende, evocă momentele cuceririi statului dac, glorifică *VIC(toria) DAC(ica)* și *DAC(ia) CAP(ta)* sau atestă înființarea provinciei *Dacia (DACIA AVGUST(i) PROVINCIA)*.

4) Izvoare papirologice. Există un singur document de acest fel, respectiv un fragment de papirus provenind din Egipt și achiziționat în 1925 de A.S. Hunt pentru British Museum (de aceea este numit, convențional, „papirusul Hunt”) și care reprezintă un *pridianum*, adică un registru cu răspândirea soldaților dintr-o unitate, respectiv *cohors I Hispanorum veterana*. Datând de la sfârșitul anului **105** și începutul anului **106**, așadar între cele două războaie, el atestă prezența unor detașamente romane în așezările de la *Piroboridava* (Poiana, Galați) și *Buridava* (Stolniceni, jud. Vâlcea).

5) Izvoarele arheologice. Acestea sunt numeroase și diferite (cetăți dacice din Munții Orăștiei, castre, arme, obiecte mărunte etc.) și permit să se cunoască mai bine situația concretă de pe frontul daco-roman.

6) Lucrări de artă. Cele mai importante monumente care evocă războaiele daco-romane sunt, indiscutabil, Columna din forul lui Traianus de la Roma, și *Tropaeum Traiani* de la Adamclisi, jud. Constanța. Așa cum au remarcat analiștii, în ciuda caracterului preponderent ideologico-propagandistic și estetic, Columna, inaugurată la **12 mai 113**, are și o valoare documentară, întrucât scenele sale „narează” desfășurarea generală a evenimentelor din 101-106, paralel cu prezentarea realistă a unor personalități (Traianus, Decebal), tipuri etnice (daci, sarmați, mauri, asturi, baleari, palmireni etc.), aspecte de civilizație, tehnică de luptă etc. Cât privește Trofeul de la Adamclisi ridicat în anul **109**, deși mai puțin realizat din punct de vedere artistic, importanța sa constă în faptul că, pe de o parte, prin inscripția dedicatorie și prin cele două hemicicluri ale metopelor, comemorează diversiunea moesică organizată de Decebal în iarna lui 101-102 și cel de-al doilea război daco-roman din 105-

106 și, pe de alta, pe merloanele de pe acoperișul crenelat, înfățișează figuri de barbari implicați în confruntare.

➤ Pretextul și cauzele războaielor daco-romane. Propaganda din vremea lui Traianus a invocat drept cauză imediată a conflictului jignirea amorului propriu roman prin condițiile tratatului din 89 dintre Domitianus și Decebal, considerat oneros pentru Imperiu. Nu întâmplător, monedele îl proclamau pe Traianus un *ultor* („răzbunător”) protejat de însăși Nemesis - zeita răzbunării. Acesta era, de fapt, pretextul ofensivei traianice. Cauzele erau mult mai profunde. În primul rând, războiul a avut o motivație politico-militară. Respectând întocmai condițiile păcii încheiate cu ultimul împărat din dinastia Flaviilor, Decebal și-a întărit capacitatea economică și de apărare a statului, astfel că acesta se profila ca un potențial adversar puternic și incomod pentru Imperiu la granița dunăreană. La această realitate trebuie să se fi referit Plinius cel Tânăr, care scria despre „nerușinarea și nebunia” „regelui barbar /Decebal – n.n./”, ce stârniseră „mânia și indignarea” suveranului roman, și Dio Cassius, care menționa creșterea continuă a „puterii” și „îngâmfării” dacilor. Mai mult, așa cum aveau s-o dovedească evenimentele ulterioare, regele dac se dovedea capabil să creeze o *confederatio barbarica* antiromană prin mobilizarea altor neamuri, precum burii de neam germanic sau sarmații-roxolani. În consecință, cucerirea regatului dac și formarea unei provincii în stânga Dunării aveau rolul strategic de a separa mai eficient semințiile barbare transdanubiene, anulându-le posibilitățile de concentrare și infiltrare spre sud, și de a supraveghea mai atent pe sarmații-iazigi din pusta panonică. Pe de altă parte, realizarea obiectivului oriental – cucerirea regatului part – nu putea fi dusă la îndeplinire fără ca împăratul să-și asigure spatele, respectiv liniștea la frontiera danubiană.

Istoricii moderni apreciază că războiul a putut avea și cauze economice, anume intenția autorităților romane de a folosi resursele aurifere și umane ale statului dac pentru depășirea dificultăților financiare prin care trecea Imperiul, pentru subvenționarea campaniei partice și pentru sporirea efectivelor militare, pe de o parte, și, pe de alta, interesul de a înlătura asperitățile unei crize sociale prin posibilitatea de a trimite coloniști în noul teritoriu cucerit.

S-a avansat și opinia că intervenția romană a avut și cauze ideologice. Conform fundamentelor ideologice ale expansionismului roman, statul dac devenise, prin nivelul înalt de dezvoltare, de tip elenistic, care-i îngăduia să întrețină raporturi complexe cu Imperiul, prin gradul ridicat de „romanizare preromană”, o parte componentă a lumii civilizate (gr. *oikumene*)³⁵, ce trebuia inclus în cadrele lumii romane, considerată echivalentă cu însăși spațiul civilizat. Acest lucru i-ar fi îngăduit lui Traianus să creeze în regiunea dunăreană un pandant al Galliei, care avea menirea să contracareze influența elenismului oriental. Totodată, propaganda oficială a exaltat în diferite moduri binefacerile cuceririi.

În sfârșit, anumite motivații sunt tangente cu imaginea noului suveran în cercurile senatoriale și militare romane și cu personalitatea sa. Traianus, lipsit de legitimitate dinastică și fără performanțe deosebite până în momentul

³⁵ Iată o apreciere a lui Strabon de la începutul veacului I d.H., căreia regatul dac îi corespundea întocmai: „Interesele noastre /ale romanilor – n.n./ ne împing mereu spre alte țări cu care tragem nădejde să putem încheia acorduri comerciale și alianțe. Acestea sunt centrele populate, mai bine zis, civilizat populate” (Str., II, 5, 18).

alegerii ca împărat, avea nevoie de o acțiune de politică externă și militară care să-i legitimeze și să-i consolideze tronul.

➤ Desfășurarea războaielor daco-romane. Cucerirea regatului dac s-a realizat pe parcursul a două războaie, desfășurate în mai multe etape și faze.

1) Primul război daco-roman (101-102). Conflictul cu Decebal a fost declanșat oficial la **25 martie 101**, dar pregătirile începuseră mai demult. După ce întărise frontiera renană și apoi pe cea de la Dunărea Superioară și Mijlocie, Traianus a efectuat lucrări în zona cataractelor (pragurilor) Dunării de la Porțile de Fier și a concentrat în provinciile danubiene (*Pannonia*, *Moesia Superior*, *Moesia Inferior*) cohorte pretoriene, 18 legiuni sau corpuri de legiuni, numeroase trupe auxiliare (*alae* – unități de cavaleri, *cohortes* – unități de infanterie) și formațiuni neregulate, „etnice”, recrutate dintre populațiile neromanizate sau barbare (mauri, asturi, palmireni etc.). Așa cum se poate desprinde din informațiile literare păstrate, din succesiunea scenelor de pe Columnă și din descoperirile arheologice și epigrafice, războiul s-a desfășurat în trei faze. Prima fază a început o dată cu trecerea forțelor romane peste Dunăre și pătrunderea lor pe teritoriul regatului nordic pe mai multe coloane; una dintre acestea era condusă de Traianus și a înaintat prin Banat. Înfruntând oastea dacă la *Tapae* (Poarta de Fier a Transilvaniei), Traianus a învins. Decebal s-a retras spre munți, propunerile de pace eșuând. Cu acest episod se încheie prima campanie, mai ales că forțele combatanților fuseseră epuizate și, totodată, se apropia iarna.

A doua fază a primului război s-a derulat în iarna anilor **101-102** și este cunoscută în literatura de specialitate ca „diversiunea moesică”. Mobilizând mai mulți aliați barbari (în primul rând sarmați-roxolani de la nordul Gurilor Dunării), Decebal și-a trimis contingente la sud de Dunăre, în provincia *Moesia Inferior*, încercând să-l determine pe Traianus să disloce o parte din trupe și să slăbească astfel presiunea din zona carpatică. Împăratul a coborât pe fluviu în fruntea unor unități de auxiliari și în urma mai multor lupte, dintre care unele extrem de violente, a respins pe invadatori.

A treia fază s-a desfășurat în primăvara și vara anului **102**. Reîntors de pe frontul moesic, Traianus a reluat ofensiva asupra cetăților dacice din munți, apropiindu-se de capitala regatului, *Sarmizegetusa Regia* (gr. *to basileion*) (Grădiștea Muncelului). Confruntat cu o asemenea situație, Decebal s-a văzut nevoit să ceară pace. Așa cum ne informează Dio Cassius, „el era gata să primească orice condiții ce i s-ar fi impus, nu fiindcă ar fi avut de gând să le respecte, ci ca să mai prindă putere, după pierderile suferite atunci”. Un epitomator bizantin al istoriei lui Dio Cassius, Xiphilinus, scria, la rândul său, că „Decebal a trimis 20 soli pe cei mai buni pileți și se ruga de împărat, prin mijlocirea lor”. Capitulând, regele a fost nevoit să accepte condiții foarte dure impuse de împărat, care astfel urmărea să slăbească și mai mult statul dac.

Conform informațiilor lui Dio Cassius, prevederile tratatului din 102 dintre Traianus și Decebal erau: **1)** regele trebuia să restituie armele, mașinile de război și pe constructorii acestora; **2)** dezertorii trebuiau predați; **3)** fortificațiile dacice trebuiau dărâmate, fapt confirmat de o scenă de pe Columnă și de cercetările arheologice; **4)** Decebal trebuia „să se retragă din teritoriul cucerit”; **5)** politica externă a statului dac urma să fie în acord cu cea a Romei, întrucât regele trebuia „să-i socotească dușmani sau prieteni ai săi pe cei ai romanilor”; **6)** nu mai trebuiau primiți fugari sau dezertori romani.

O dată condițiile acceptate de către Decebal, Traianus a trimis tratatul, spre ratificare, Senatului, a organizat trupele care urmau să staționeze în teritoriul cucerit, inclusiv la Sarmizegetusa, și s-a întors la Roma, unde și-a sărbătorit triumful și a primit titlul de *Dacicus*.

2) Imperiul roman și regatul dac în perioada interbelică (102-105)

a) Posesiunile romane nord-dunărene. Primul război s-a încheiat pentru Imperiu cu un evident avantaj strategic și moral și un substanțial câștig teritorial. Din acest ultim punct de vedere se poate spune că la nord de Dunăre existau două unități administrative romane. Prima cuprindea Banatul, Țara Hațegului, zona cetăților din Munții Orăștiei, Transilvania până la sud de Mureșul Mijlociu și vestul Olteniei, care, după unii învățați, au fost atașate provinciei *Moesia Superior* sau, după alții, au format un district militar roman separat. Această unitate administrativă reprezintă nucleul viitoarei provincii *Dacia*. Cea de-a doua unitate administrativă romană constituia o prelungire în stânga fluviului a teritoriului provinciei *Moesia Inferior*, cuprinzând estul Olteniei, Muntenia, sudul Moldovei și sud-estul Transilvaniei.

Că intenția împăratului era de a se înstăpâni durabil în teritoriul din stânga Dunării rezultă și din construirea unui pod peste fluviu, străjuit de castrele de la *Pontes* (Kostol, Iugoslavia) și *Drobeta* (Drobeta-Turnu-Severin).

b) Situația statului dac. Așa cum s-a arătat mai sus, condițiilor impuse de tratatul din 102 erau deosebit de grele pentru Decebal, care, făcând act de supunere (*deditio*), continua să fie pentru Imperiu un *rex socius et amicus populi Romani*. Acceptând să cedeze romanilor teritoriile ocupate de aceștia în timpul operațiunilor, rezultă fără echivoc că întinderea statului controlată de rege în perioada interbelică era substanțial redusă. Istoricii contemporani au ajuns la concluzia că stăpânirea lui Decebal se exercita acum asupra regiunilor de la nordul Mureșului Mijlociu și al Oltului transilvănean; el rezida, foarte probabil, în cetatea de la Piatra Craivii.

În ciuda înfrângerii și a constrângerilor la care era supus prin clauzele angajamentului față de romani, Decebal nu intenționa să le dea curs, fiind conștient că, mai devreme sau mai târziu, Traianus va proceda la o acțiune decisivă. Acest lucru reiese foarte clar din mărturiile lui Dio Cassius, conform cărora „Decebal, în multe privințe, nu respectă tratatul”, ci își pregătea arme, primea fugari, refăcea întăriturile, trimitea soli la vecini sau provoca neplăceri celor ostili, printre care sarmaților-iazigi din Câmpia Pannonică, aliați ai Romei, cărora „le-a smuls un ținut”, foarte probabil din zona de câmpie a Banatului sau, după opinii mai recente, din Crișana. Toate acestea determinară Senatul să considere acțiunile lui drept un *casus belli* și să-i declare război. Traianus hotărî să conducă el însuși războiul și la **4 iunie 105** părăsea Roma.

3) Al doilea război daco-roman (105-106). Responsabilitatea declanșării celui de-al doilea război daco-roman revine, cum s-a văzut, regelui dac. Dar ruperea păcii trebuie să fi părut periculoasă unei părți a nobilimii dacice, căci, așa cum ne informează Dio Cassius, „mulți daci trecuseră de partea lui Traianus”. Din această cauză „și încă din alte pricini” (poate insuficienta pregătire a armatei sau lipsa sprijinului extern), continuă Dio Cassius, „Decebal ceru iarăși pace”. Împăratul, care încă se afla la sud de Dunăre, trebuie să fi pus condiții inacceptabile, căci, tot după mărturisirea lui Dio Cassius, „Decebal nu înțelegea să depună armele și să se predea”. Mai mult, regele dac s-a adresat vecinilor (poate sarmați-roxolani, germanici sau

triburi geto-dacice extracarpatic), cerându-le ajutorul, dar apelul său a rămas fără rezultat. Pentru a evita războiul, Decebal a recurs la măsuri extreme. Mai întâi, a încercat să-l asasineze pe împărat, dar cum acțiunea a dat greș, l-a capturat pe comandantul armatei de ocupație de la nord de Dunăre, Cn. Longinus, încercând apoi să-l șantajeze pe Traianus, căruia i-a cerut, în schimbul eliberării generalului roman, „să-i cedeze țara până la Istru și să-i plătească banii pe care i-a cheltuit cu războiul”; dar sinuciderea lui Longinus i-a spulberat gândul că pacea va putea fi menținută. După acest episod Decebal a trecut deschis la luptă, atacând trupele staționate în regiunile cucerite de romani în urma primului război, mai ales că Traianus se afla încă în *Moesia Superior*.

Între timp, terminând de concentrat forțele proaspete aduse în special din *Pannonia*, Traianus trece podul de peste Dunăre construit de Apollodor din Damasc și, asigurându-și neutralitatea neamurilor transdanubiene și nord-pontice, înaintază spre frontul dacic împreună cu alte trupe intrate pe alte direcții. După aprecierea multor istorici, perioada rămasă până la sfârșitul anului **105** a fost folosită de împărat pentru pregătirea minuțioasă a campaniei, abia în primăvara lui **106** declanșând operațiunile de cucerire. Așa cum ne informează Dio Cassius, Traianus „a purtat război mai mult cu chibzuială decât cu înfocare, biruindu-i pe daci după lungi și grele strădanii”. Mai multe scene de pe Columnă înfățișează, la rândul-le, asediul înverșunat al unei cetăți – foarte probabil, *Sarmizegetusa* - și rezistența dramatică și epuizantă a apărătorilor, încheiate cu capitularea acestora, apoi continuarea marșului roman în urmărirea resturilor armatei dacice, care, conduse de Decebal, scăpat din asediul capitalei, are încă puterea de a ataca fortificațiile romane. Romanii rezistă, regele dac și însoțitorii săi fiind nevoiți să se retragă; soarta lor era pecetluită. Urmăriți de romani, care, între timp, datorită trădării lui Bicilis, un apropiat al lui Decebal, au descoperit fabulosul tezaur regal în apele râului *Sargetia*, unii nobili daci se sinucid sau sunt uciși de tovarășii lor, alții fac acte de supunere. Decebal însuși, urmărit de un detașament din *ala II Pannoniorum* comandat de Tiberius Claudius Maximus³⁶, „își curmă zilele”. Capul i-a fost tăiat și prezentat armatei în castrul de la *Ranisstorum*. El va fi dus la Roma, expus pe „Scările Gemonii” de pe râpa Capitoliului și apoi aruncat în Tiber. Dacă prinderea regelui a eșuat, au fost capturați, în schimb, doi fii regali și mai mulți pileați de rang înalt. În sfârșit, au fost lichidate și ultimele rezistențe dacice, sprijinite de ajutor barbar. Astfel, în vara anului **106 d.H.**, statul dac înceta să mai existe pe harta politică a lumii antice. O inscripție de la *Corinthos* care înfățișează cariera unui ofițer participant la război menționa că, după cel de-al doilea război, întreaga Dacie era înfrântă (*secunda expeditione, qua universa Dacia devicta est*). La rândul ei, o diplomă militară provenind de la *Porolissum* (Moigrad, jud. Sălaj) atestă existența provinciei *Dacia* la **11 august 106**.

Rămas în teritoriul cucerit până anul următor, Traianus s-a preocupat de organizarea noului teritoriu achiziționat. După întoarcerea la Roma, se vor organiza spectacole timp de 123 de zile, Senatul va decreta ridicarea în *forum Traiani* a unei coloane care să înfățișeze războaiele iar mai multe serii monetare vor proclama *DAC(ia) CAP(ta) și VIC(toria) DAC(ica)*.

³⁶ Numele trupe și al comandantului ne sunt cunoscute după piatra sa funerară descoperită la Grammeni, în teritoriul fostei provincii *Macedonia*.

2.2. Consecințele imediate ale cuceririi regatului dac

Privită din perspectiva celor înfrânți, cucerirea romană a marcat o cezură în multe compartimente ale societății și civilizației dacice. Așa cum a arătat Mircea Babeș, aspectele frapante ale acestei rupturi sunt: **1)** „dispariția cetăților”, centre ale rezistenței autohtone, atât din interiorul, cât și din exteriorul teritoriului roman; **2)** „dispariția locurilor și construcțiilor de cult” (temple, sanctuare), în perioada ulterioară, a stăpânirii romane, nefiind atestate – arheologic sau epigrafic – nici o construcție sacră dacică și nici o divinitate indigenă; **3)** „dispariția sacrificiilor umane”, utilizate în ceremoniile funebre dacice; **4)** „transformarea obiceiurilor funerare”, respectiv trecerea de la așa-numitele „ritualuri funerare «discrete»”, adică greu sesizabile arheologic, la practici funerare de veche tradiție – incinerarea în urne sau gropi, în cadrul unor necropole, a adulților și înhumarea copiilor. În egală măsură, războaiele, sinuciderile, exodul peste granițe, înrolările operate de romani, transformarea multora captivi daci în sclavi au produs perturbări ale fondului demografic și social dacic, așa cum o demonstrează: **1)** nesiguranța existenței în provincia *Dacia* a unor comunități autohtone autonome (*civitates peregrinae*) formate pe structurile tribale anterioare, faptul gasindu-și explicația atât în politica de centralizare dusă de regalitatea dacică înainte de cucerire, cât și dislocării populației cucerite din locurile originare fie în mod forțat, de către romani, fie deliberat, prin emigrare în teritoriile rămase în afara granițelor, și schimbării radicale a statutului juridic al autohtonilor, respectiv aducerea celor mai mulți dintre ei în condiția juridică inferioară de *peregrini dediticii* („străini *dediticii*”); **2)** lipsa de dovezi în *Dacia* romană a metodei larg uzitate în alte spații de folosire a aristocrației indigene ca intermediar între autoritățile imperiale și populația locală (*principes locorum*), fapt aflat în directă legătură cu pierderile masive suferite de clasa politică dacică în timpul conflictelor; desigur, supraviețuirea unor nobili daci prin acte de supunere față de împărat și care fuseseră gratificați cu cetățenia romană este o realitate, dar rolul lor în administrația provincială trebuie să fi fost nul; **3)** absența oricărei informații despre vreun sacerdot dac care să fi continuat oficierea unui cult autohton; **4)** lipsa de certitudine în ceea ce privește proveniența dintre urmașii dacilor cucerți a unor cavaleri și senatori ajunși în timpul crizei Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea chiar pe tronul imperial³⁷; explicația se poate găsi în același traumatism suferit de elita autohtonă ca urmare a conflictelor; **5)** numărul extrem de redus de nume traco-dacice (3%) din inscripțiile provinciei.

Privită din perspectivă romană, înfrângerea lui Decebal a avut în planul istoriei imediate cel puțin trei consecințe majore: **1)** un transfer de autoritate politică romană asupra teritoriului din stânga Dunării, concretizat în formarea provinciei *Dacia*³⁸. Aceasta s-a constituit printr-un decret imperial (*lex provinciae*) promulgat de Traianus – din nefericire, nepăstrat -, care conținea principiile de organizare și conducere a provinciei. Ea este atestată pentru prima dată într-o diplomă militară din **11 august 106** de la *Porolissum*, dar procesul de implantare a structurilor administrative și de organizare a teritoriului și populației (sistem defensiv, drumuri, *centuriatio* a pământului,

³⁷ Se presupune că din *Dacia* s-au ridicat uzurpatorii Aureolus (anul **268**) și Regalianus (anul **260**).

³⁸ Momentul constituirii provinciei rămâne încă necunoscut, unii istorici apreciind că și intervalul dintre **102-105** ar trebui avut în vedere.

colonizare etc.) trebuie să se fi prelungit câțiva ani, eventual până prin **112-4**³⁹. Teritorial, noua achiziție imperială corespundea, foarte probabil, întinderii fostului regat; alte părți ale spațiului locuit de daci au fost anexate, cum am văzut, Moesiei Inferior. *Dacia* cuprindea Oltenia până la Jiu, Transilvania (fără colțul de sud-est) și Banatul (până la Tisa și Mureșul Inferior sau, după unii, doar partea estică). Ea se învecina la sud cu *Moesia Superior*, la sud-est cu *Moesia Inferior*, iar la est, nord și vest cu neamurile barbare. Din acest motiv se poate spune că *Dacia* era un avanpost înaintat al Imperiului în *Barbaricum*. Fiind o provincie de graniță în care staționau în mod sigur două legiuni (*legio IIII Flavia Felix* la *Berzobis* [Berzovia, jud. Caraș-Severin], în Banat și *legio XIII Gemina* la *Apulum* [Alba Iulia – platoul „Cetate”]), *Dacia* avea statutul de provincie imperială (*provincia Caesaris*). În fruntea sa se afla un guvernator de rang senatorial (*vir clarissimus*) provenit din rândurile foștilor consuli (*vir consularis*); titlul său era *legatus Augusti pro praetore* („delegat, locțiitor al împăratului”). El era investit cu autoritate și competențe prevăzute de dreptul de conducere supremă (*imperium*), comandând toate trupele și având jurisdicție civilă și militară, inclusiv dreptul de a pronunța pedeapsa capitală (*ius gladii*) (erau exceptați cetățenii romani). În problemele financiare (perceperea impozitelor, plata soldelor, evidența cheltuielilor necesare administrației) era sprijinit, fără a-i fi subordonat, de un *procurator Augusti* provenit din rândurile ordinului equestru (*vir egregius*). Cel dintâi legat al provinciei *Dacia* a fost generalul de rang consular Iulius Sabinus (cca 106–107/109), așa cum o demonstrează o diplomă militară din **14 octombrie 109** descoperită la Ranovač (Iugoslavia), în fosta provincie *Moesia Superior*.

2) Printre consecințele imediate ale cuceririi se numără și transferul de populație civilă. În acest sens, breviatorul târziu Eutropius scria că „*Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas*” („Traianus, după ce Dacia fusese învinsă, adusese aici din toată lumea romană nesfârșite mulțimi de oameni pentru cultivarea ogoarelor și administrarea orașelor”). La rândul lui, Dio Cassius ne informează că, o dată Dacia ajunsă sub ascultarea romanilor, „Traianus stabili în ea orașe de coloniști”. În sfârșit, Aurelius Victor (secolul al IV-lea) consemna, de asemenea, că sub Traianus „au fost întemeiate foarte multe colonii”. Într-adevăr, studiul materialelor epigrafice și arheologice documentează o colonizare masivă și dirijată sub Traianus, formată din grupe de coloniști, cărora li se adaugă soldați demobilizați, de origine italică (chiar dacă nu veneau direct din peninsulă), din provinciile danubiene (*Pannonia*, *Noricum*, *Moesia*), din *Dalmatia* (comunități compacte de mineri), dar și palmireni, mauri, celto-germanici, microasiatici etc. Cât privește așezările urbane, sub principele întemeitor al provinciei a fost fondat de către guvernatorul D. Terentius Scaurianus (?/109-110/?) un singur oraș, o *colonia deducta*, respectiv *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* (Sarmizegetusa, jud. Hunedoara), situată la aprox. 100 km sud-vest de fosta capitală a lui Decebal.

3) Cucerirea a adus cu sine și un transfer de proprietate. Conform normelor juridice romane, solul noii provincii a intrat în *ager publicus* („ogorul, pământul public”), devenind proprietatea poporului roman (*dominium populi Romani*), administrată însă de împărat (*dominum Caesaris*); provincialii nu aveau proprietate absolută, ci doar una precară (revocabilă) (*possessio*) și u-

³⁹ Atunci apare moneda cu legenda *DACIA AVGVST(i) PROVINCIA*.

sufructus, în schimbul cărora plăteau impozit (*vectigal*). Pământul provinciei a fost măsurat (*centuriatio*) și împărțit (*adsignatio*) coloniștilor, veteranilor, unităților militare. Unele terenuri (zona auriferă a Apusenilor, minele de fier, pășunile, salinele), aflate în perioada independenței în proprietatea monarhilor daci, au intrat în *patrimonium Caesaris*, fiind valorificate prin arendare în beneficiul fiscului imperial.

3. Consecințele de lungă durată ale cuceririi romane

Cucerirea regatului dac a reprezentat ultima achiziție teritorială a Imperiului în sud-estul Europei; astfel s-au pus bazele unei vaste arii latinofone în această parte a continentului, numită în istoriografia modernă și contemporană **romanitatea orientală**. Procesul fundamental prin care aceasta s-a format este **romanizarea**. Punctul final al acestui proces l-a constituit **formarea poporului român și a limbii române**.

B. PROVINCIIILE *MOESIA INFERIOR* ȘI *DACIA* ÎN SECOLELE II-III

1. Provinciile *Moesia Inferior* și *Dacia* în timpul dinastiei Antoninilor (96-192 d.H.)

Epoca Antoninilor a fost caracterizată de contemporanii înșiși ca un „secol foarte fericit” („*beatissimum saeculum*”). Ea s-a derulat sub semnul păcii (*pax Romana*), al echilibrului politic dintre instituțiile Imperiului, al prosperității economice, al securității interne și externe, al respectului pentru valorile tradiționale ale romanității.

1.1. Provinciile *Moesia Inferior* și *Dacia* în timpul lui Traianus (98-117)

Marcus Ulpius Traianus, urmașul lui M. Cocceius Nerva (96-98), întemeietorul dinastiei Antoninilor, a fost unul dintre cei mai mari și mai buni împărați ai Romei. A fost un soldat și un administrator, principatul său marcând apogeul întinderii teritoriale a Imperiului.

Moesia Inferior. Domnia lui Traianus reprezintă momentul adevăratei consolidări a stăpânirii romane în *Moesia Inferior* în general, în partea dobrogeană a acesteia în special, mai ales că teritoriile respective fuseseră afectate de incursiunea dacilor și a aliaților lor din iarna anilor **101-102**. Astfel, din punct de vedere teritorial și administrativ, imediat după primul război cu dacii, provincia sud-dunăreană și-a extins granițele în stânga Dunării, încorporând sudul Basarabiei și al Moldovei, Muntenia, Oltenia estică și sud-estul Transilvaniei. Prin constituirea acestei *regio translimitans*, împăratul urmărea ca, împreună cu punctele controlate de Imperiu încă din veacul I pe litoralul nord-pontic, să supravegheze și să blocheze mișcările triburilor libere din spațiul extracarpatic și din stepa euro-asiatică, pe de o parte, și, pe de alta, să asigure protecția frontierei sud-estice a Daciei de curând înființate. În plan militar, Traianus a întărit apărarea *limes*-ului Moesiei Inferior, inclusiv a sectorului său obrogean, mutând legiunea *V Macedonica* de la *Oescus* la *Troesmis*, aducând *legio XI Claudia* la *Durostorum* și stabilind noi unități auxiliare (*alae*, *cohortes* și *vexillationes*). În planul vieții urbane, împăratul Traianus a promovat *canabae*-le legiunii *V Macedonica* formate în proximitatea castrului de la *Oescus* la statutul de *colonia* (*Colonia Oescus*) și, după opinii mai recente, a întemeiat un *municipium* la *Tropaeum Traiani*, unde în **109** a și ridicat monumentul triumfal ce comemora războaiele dacice.

Dacia. Pentru implantarea cât mai rapidă a structurilor romane în ținutul transdanubian, Traianus a rămas în nouă provincie încă un an de la întemeiere, promovând, așa cum am văzut, o politică dură față de autohtoni (distrugerii ale centrelor de rezistență și ale simbolurilor puterii regale și sacerdotale dacice, luarea în captivitate, dislocări de comunități, înrolări în armata imperială etc.) și procedând la instituirea administrației provinciale specifice statului roman, la transferul masiv de populație, la demobilizarea veteranilor, la crearea primelor elemente ale infrastructurii militare și rutiere etc. Monedele din **112-114** proclamau *Dacia Augusti provincia* - semn că stăpânirea romană se definitivase.

1.2. Provinciile *Moesia Inferior* și *Dacia* în timpul lui Hadrianus (117-138)

➤ Contextul politico-militar de la Dunărea Inferioară. Situația de aici era critică. În **116** sau în iarna lui **116/7**, sarmații-iazigi din pusta panonică au atacat provincia *Dacia*, distrugând unele castre și așezările civile învecinate din zona vestică. Cauzele acestei atitudini belicoase erau refuzul autorităților imperiale de a le ceda ținutul confiscat de Traianus după cel de-al doilea război dacic și întreruperea legăturilor cu rudele lor din stepa nord-pontică – roxolanii. Pe de altă parte, în **117**, aceștia din urmă s-au arătat clamorosi datorită faptului că Traianus le micșorase subsidiile, suveranul având nevoie de fonduri pentru campania orientală. Nu știm sigur dacă aceste lovituri externe s-au conjugat cu vreo revoltă a populației dacice din provincie, de curând supusă.

➤ Măsurile luate de Hadrianus la Dunărea de Jos în **118**. „Războiul dacic” despre care amintește un papirus egiptean a pus la încercare calitățile de diplomat, militar și administrator ale împăratului Hadrianus. Conform biografului său din Antichitatea târzie, el a dus tratative cu regele roxolanilor, finalizate cu încheierea păcii. Aceasta trebuie să se fi bazat pe reluarea plății tributului – neîndoielnic, mărit -, includerea dinastului sarmat printre *reges amici* ai Imperiului, paralel cu acordarea cetățeniei romane. Împăratul a întărit climatul de liniște și stabilitate obținut prin capacitatea roxolanilor decizând abandonarea unora dintre teritoriile nord-dunărene încorporate de Traianus la *Moesia Inferior*, respectiv Muntenia și sudul Moldovei, dar continuând să le supravegheze prin intermediul trupelor din castrele de pe linia Dunării și din punctele deținute la nord de fluviului (Barboși, Orlovka) și pe litoralul septentrional al Mării Negre, precum și al celor dislocate în fortificațiile de pe așa-numitul *limes transalutanus* (de peste Olt) din vestul Munteniei. Totodată, împăratul a procedat la deportarea unui grup de populație daco-sarmată din Moldova în sud-estul Daciei.

În ceea ce privește *Dacia*, provincie situată dincolo de frontiera naturală a Imperiului, primul gând al împăratului a fost - așa cum ne informează istoricul antic târziu Eutropius - să o părăsească, dar inițiativa imperială a fost oprită de sfatul consilierilor săi, care l-au îndemnat să nu lase pe mâna barbarilor un număr atât de mare de cetățeni.

Dar până să se ajungă aici, trebuia găsită soluția militară. În acest scop, Hadrianus a creat o comandă excepțională, numind temporar în **118** în fruntea provinciilor *Dacia* și *Pannonia Inferior* pe generalul de rang ecvestru Quintus Marcius Turbo, fost participant la războaiele dacice, un „excelent comandant de oști”, cum scria Dio Cassius. Coordonând trupele celor două provincii, acesta a învins pe sarmații-iazigi în vara aceluiași an; aceștia au trimis delegați la Roma „pentru a cere un tratat de pace”. După încheierea ostilităților, Turbo a

trebuit să pună în aplicare planul de reorganizare administrativă a teritoriului nord-dunărean realizat din inițiativa și în prezența împăratului, plecat, între timp, la Roma. Astfel, până în 119, în stânga fluviului au fost create trei provincii – *Dacia Superior*, *Dacia Inferior* și *Dacia Porolissensis*.

1) *Dacia Superior* prelua cea mai mare parte a întinderii Daciei lui Traianus, respectiv Banatul, vestul Olteniei și Transilvania, fără colțurile de sud-est și de nord-vest. În fruntea ei se găsea un *legatus Augusti pro praetore* provenit din rândurile membrilor ordinului senatorial care îndepliniseră magistratura de *praetor*. Trecerea de la un guvernator de rang consular la unul de rang pretorian (*vir praetorius*) se datora faptului că, acum, în provincie staționa doar o singură legiune – *XIII Gemina* de la *Apulum* -, *legio IIII Flavia Felix* fiind retrasă la *Singidunum* (Belgrad), în *Moesia Superior*. El rezida la *Apulum*, fiind și comandantul legiunii (*legatus legionis*). Finanțele provinciei erau de competența unui procurator financiar de rang ecvestru numit *procurator Augusti*, care își avea sediul la *Ulpia Traiana*.

2) *Dacia Inferior* nu s-a format prelevându-se regiuni din *Dacia* traiană, ci dintr-o parte a fostelor teritorii nord-dunărene ale Moesiei Inferior, respectiv Oltenia estică (dintre Jiu și Olt) și sud-estul Transilvaniei de la *Caput Stenarum* (Boița, jud. Sibiu) la *Angustia* (Brețcu, jud. Covasna) și, cu probabilitate, un mic colț din nord-vestul și altul din sud-estul Munteniei. În această provincie nu staționau legiuni, ci doar trupe auxiliare care aparținuseră armatei Moesiei Inferior, de aceea guvernatorul ei provenea dintre membrii ordinului ecvestru și se numea *procurator Augusti* sau *praeses*; prin urmare, *Dacia Inferior* era o provincie procuratoriană. Guvernatorul dispunea de atribuții administrative, juridice și militare, nefiind în vreun fel subordonat legatului pretorian al Daciei Superior, ci direct împăratului.

3) *Dacia Porolissensis* a fost desprinsă din *Dacia* traiană și cuprindea teritoriul de la nord de râurile Mureș și Arieș, până la Munții Meseșului. Ca și *Dacia Inferior*, această provincie nu posedea legiuni, ci doar trupe auxiliare; prin urmare, ea avea în frunte tot un guvernator de rang ecvestru numit *procurator Augusti*; el rezida la *Porolissum*.

Alte măsuri hadrianeice în Moesia Inferior și Dacia. În *Moesia Inferior*, împăratul Hadrianus a arătat o atenție specială orașelor grecești de pe litoralul vest-pontic, iar în interiorul și pe malul dunărean al provinciei epigrafele atestă întreținerea drumurilor, refacerea incintelor, lăsări la vatră și încetățeniri. Prezența trupelor a generat apariția de așezări civile pe lângă castru, în care rezidau veterani și cetățeni romani (*veterani et cives Romani consistentes*). În *Dacia*, împăratul a continuat politica de colonizare începută de înaintașul său. Totodată, în provinciile nord-danubiene s-a promovat un nou model de urbanizare, ridicându-se la rangul de *municipium* așezările aflate într-un avansat grad de romanizare de la *Drobeta*, *Napoca* și *Romula*. În strânsă legătură cu politica de colonizare și municipalizare este acordarea cetățeniei romane. Din acest punct de vedere, inscripțiile din *Dacia* atestă un mare număr de locuitori purtând *praenomen*-ul și *nomen*-ul sau doar *nomen*-ul lui Hadrianus (P. Aelius, Aelius), dovadă elocventă a încetățenirii lor de către acesta. Din punct de vedere militar, sub Hadrianus, adept al unei politici defensive, s-a pus în practică adevăratul sistem de apărare a celor trei Dacii, care, așa cum au arătat specialiștii, era centrat pe două fronturi – cel nord-vestic, înspre iazigi, și cel sud-estic, orientat către roxolani.

1.3. Provinciile *Moesia Inferior* și *Dacia* în timpul lui Antoninus Pius (138-161)

Urcarea pe tron a lui Titus Aelius Hadrianus Antoninus Pius nu a adus schimbări fundamentale în viața politică a Imperiului. Astfel, pentru *Moesia Inferior*, anii domniei lui Antoninus Pius au reprezentat – așa cum arată specialiștii – o perioadă de „masivă înflorire”. Orașele grecești de pe litoral, între care *Tomis* are poziția preeminentă, așa cum o sugerează asumarea titlului de *Mhtrópolis* („Metropolă”) sau *Mhtrópolis Póntou* („Metropolă a Pontului”), au cunoscut un puternic avânt urbanistic, economic și cultural. În ceea ce privește cetățile romane (*civitates*), fenomenul cel mai important care se observă pe vremea lui Antoninus Pius este evoluția lor către un statut cvasiurban. *Dacia* s-a bucurat de aceeași atmosferă de liniște specifică Imperiului, care a contribuit la consolidarea stăpânirii romane. Cu toate acestea, fiind o provincie de margine, momentele de tensiune pricinuite de triburile libere n-au lipsit. Mișcările lor trebuie să fi fost în legătură cu tulburările care începeau să se petreacă în spațiul nord-european ca urmare a deplasării unor seminții germanice spre sudul continentului și care vor genera în scurt timp așa-numitele războaie marcomanice. Astfel, prin anii 143/4 și 156/7-158 au avut loc conflicte în spațiul controlat de romani în stânga Dunării. Responsabili de aceste incidente au fost „geții” și „dacii mari” din vecinătate. De fiecare dată, liniștea a fost restabilită, ținuturile romane nord-dunărene parcurgând apoi momente de înfloritoare.

1.4. Provinciile *Moesia Inferior* și *Dacia* în timpul lui Marcus Aurelius (161-180) și Commodus (180-192)

Așa cum scria biograful său din veacul al IV-lea, Marcus Aurelius „a guvernat provinciile cu mare moderație și bunătate”, astfel încât, în ciuda necazurilor de tot felul, ele s-au putut redresa cu ușurință. *Moesia Inferior* și *Dacia* au urmat, în linii generale, aceleași coordonate de evoluție ca și alte provincii europene ale Imperiului. Din acest punct de vedere, domnia lui Marcus Aurelius a cunoscut două perioade, jalonate de anul 166, când au izbucnit așa-numitele „războaie marcomanice”. Prima dintre ele, cuprinsă între 161-166, când a guvernat împreună cu fratele său vitreg Lucius Aurelius Verus (161-169), reprezintă o continuare a epocii liniștite din vremea principelui anterior. Începând din 166, statul roman va fi confruntat cu acțiunile războinice ale neamurilor aflate în afara granițelor, acțiuni cunoscute îndeobște ca războaiele marcomanice. De fapt, este vorba de o avalanșă de *gentes*, pe care biograful târziu al împăratului o consemnează întocmai: „toate populațiile, de la hotarele Illyricului până în Gallia, nutriseră împreună sentimente dușmănoase poporului roman: marcomanii, variștii, hermundurii și cvazii, suevii, sarmații, lacringii și bureii, aceștia și împreună cu victualii, apoi sosibii, sicoboții, roxolanii, bastarnii, halanii, peucinii, costobocii”. Așadar, o conjunctură dramatică, ce va afecta în primul rând provinciile de la Dunărea Mijlocie și Inferioară. Puseul acestor neamuri avea drept cauză principală modificărilor etno-demografice care începeau să se contureze în Europa Centrală și Estică o dată cu avansul goților de pe țărmul sudic al Mării Baltice și din regiunea Vistulei Inferioare (Pomerania, Prusia occidentală) pe Vistula Mijlocie, spre Mazovia și Volynia, care a determinat „coborârea” vandalilor către sud-vest și sud și împingerea altor triburi libere (marcomani, cvazi, buri, daci, sarmați, bastarni etc.) către frontierele Imperiului roman.

Conflictele s-au desfășurat în mai multe faze, prelungindu-se, cu intermitențe, până la sfârșitul domniei lui Marcus Aurelius. A fost nevoie de întregul geniu politic și militar al împăratului pentru a face față situație. Printre măsurile luate de împărat se înscrie și reorganizarea Daciei, care a avut loc în **168**. „Reforma” administrativă a lui Marcus Aurelius a constat în următoarele aspecte: • aducerea unei noi legiuni – *V Macedonica*, la *Potaissa* (Turda); • ridicarea rangului guvernatorului, numit, din nou, din rândul foștilor consuli (*vir consularis*); • unirea celor trei Dacii într-un organism militar și administrativ unitar, având în frunte un *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum* numit și *praeses* sau *consularis III (trium) Daciarum*; • legiunile *XIII Gemina* și *V Macedonica* aveau în frunte proprii *legati Augusti*; • cele trei Dacii (*Daciae tres*), numite *Dacia Porolissensis*, *Dacia Apulensis* (fosta *Dacia Superior*) și *Dacia Malvensis* (fosta *Dacia Inferior*), își păstrau, se pare, identitatea în plan militar, iar în plan economic erau conduse fiecare, ca circumscripții financiare, de un *procurator Augusti* de rang ecvestru. În contextul acelorași remanieri în plan administrativ sau într-un interval foarte apropiat de acestea, Marcus Aurelius a procedat și la schimbarea statutului unor așezări romane, respectiv ridicarea municipiului de la *Napoca* la rangul de *colonia* (*colonia Aurelia Napoca*) și promovarea *pagus*-ului de la Partoș (jud. Alba), aflat în teritoriul Sarmizegetusei romane, la gradul de *municipium* (*municipium Aurelium Apulense*). De altfel, Marcus Aurelius procedase la un amplu proces de municipalizare și în *Moesia Inferior*, ridicând la rangul municipal așezărilor de la *Novae*, *Durostorum*, *Troesmis* și *Noviodunum*, fenomen care, pentru unele dintre ele, nu este exclus să se fi petrecut și mai târziu, sub împărații Severi.

Bilanțul domniei lui Marcus Aurelius pentru provinciile *Moesia Inferior* și *Dacia* este pozitiv. În ciuda situației excepționale, Imperiul a rezistat cu bine la Dunărea de Jos, consolidându-și structurile administrative, militare, economice, juridice.

Rămas singur împărat, Commodus (180-192) a renunțat la politica de expansiune în *Barbaricum* promovată de tatăl său și, drept urmare, deși un timp a continuat războiul, în cele din urmă a încheiat pace cu marcomanii, cvazii și burii. Printre condițiile impuse acestora din urmă se număra și una care viza în mod special *Dacia*: „populația bură – scria Dio Cassius - a fost obligată să jure că nu se va stabili niciodată și nu-și va aduce la pășunat turmele dincolo de o linie care marca patruzeci de stadii /7,4 km – n.n./ distanță de Dacia și teritoriile ce le ocupa”. În contextul acelorași evenimente, Dio Cassius scria că guvernatorul Daciei, Sabinianus, a adus sub ascultarea sa 12.000 de „daci alungați din țara lor de baștină și care se pregăteau să dea ajutor altora, făgăduindu-le loturi de pământ în Dacia”.

Astfel se încheiau, în **180**, războaiele cu barbarii, dar reverberații generate de perturbările survenite printre neamurile libere și de conflictul abia încheiat s-au produs încă în anii următori în provinciile de graniță, printre care și *Dacia*.

2. Provinciile *Moesia Inferior* și *Dacia* în timpul dinastiei Severilor (193-235)

După asasinarea lui Commodus la **31 decembrie 192**, a fost ales împărat Publius Helvius Pertinax, praefectul Romei, care a domnit până la **28 martie 193**. Uciderea lui Pertinax de către soldații pretorienți, scoaterea la licitație a tronului și cumpărarea lui de către un bogat senator, Marcus Didius

Severus Iulianus (28 martie – 2 iunie 193), au și nemulțumit legiunile din provincii, care în **aprilie 193** și-au proclamat proprii împărați – cele din *Pannonia Superior* pe Lucius Septimius Severus, cele din *Syria* pe Caius Pescennius Niger Iustus iar cele din *Britannia* pe Decimus Clodius Albinus. Astfel s-a declanșat o competiție pentru putere între candidații armatelor provinciale, care va dura până în **197** și se va încheia cu victoria lui Severus.

După stabilizarea și consolidarea tronului, cele două provincii au traversat sub Septimius Severus (193-211) și urmașii săi cea mai strălucită perioadă de prosperitate din întreaga istorie a stăpânirii romane. Dintre particularitățile domniei Severilor în *Moesia Inferior* și *Dacia* pot fi amintite: ● preocuparea constantă a suveranilor pentru întărirea capacității defensive a provinciilor, în special a Daciei, fapt demonstrat de numeroase inscripții de pe toate frontierele, care atestă refaceri de castre, drumuri, cladiri; în Dobrogea, a început fortificarea litoralului pontic; ● promovarea unei vaste politici de urbanizare la nord de Dunăre, așa cum o atestă ridicarea mai multor așezări la rangul de *municipium* (*Dierna*, *Tibiscum*, *Ampelum*, *Porolissum* și *canabae*-le legiunii a XIII *Gemina*) sau *colonia* (*Drobeta* și *vicus*-ul de la *Potaissa*, care mai întâi a fost *municipium*, apoi a devenit *colonia*); ● încetățenirea mai multor locuitori, mai ales în urma edictului din **212** al împăratului Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) (211-217) numit în istoriografia contemporană *Constitutio Antoniniana*, prin care s-a acordat cetățenia romană aproape tuturor locuitorilor liberi ai Imperiului (*peregrini*); așa lasă să se înțeleagă cei aproape 300 de locuitori ai Daciei care poartă numele *Aurelus*, provenit de la *nomen*-ul suveranului; ● sporirea controlului și al intervenționismului statului în viața orașelor, care au fost obligate să verse un impozit extraordinar, destinat întreținerii armatei, numit *annona militaris* ● începutul răspândirii pe scară largă a religiilor de mistere de origine orientală (culte egipte – Isis, Osiris, Sarapis; culte microasiatice – Cybele, Attis, Sabazios; culte siro-palmirene – Sol, Deus Aeternus, Iupiter Dolichenus etc.; culte iraniene – Mithras), care propăvăduiau teologii înnoitoare, bazate pe ideea de divinitate universală și mântuire.

3. Moesia Inferior și Dacia în timpul crizei Imperiului roman (235-284 d.H.)

3.1. Situația Imperiului și noul context geopolitic în Europa Centrală și Estică

După asasinarea ultimului reprezentant al dinastiei Severilor, Severus Alexander (222-235), Imperiul a fost afectat de evenimente dramatice, care vor duce, în cele din urmă, la importante modificări în aspectul său teritorial și instituțional. Pe plan intern, s-a declanșat ceea ce istoricii numesc „anarhia militară”, respectiv o criză fără precedent a factorilor politici tradiționali (împărat, Senat), o creștere nelimitată a rolului armatei, schimbări dese de împărați, uzurpări și tendințe centrifuge în numeroase părți ale statului, revolte ale unor categorii sociale sau profesionale ș.a. Pe plan extern, Imperiul s-a confruntat cu asalturile permanente și concomitente ale populațiilor barbare, desfășurate mai ales zona dunăreană, fapt care va determina reorientarea politică a statului roman în Europa Centrală și Estică.

3.2. *Moesia Inferior* și *Dacia* în contextul crizei

Cele două provincii dunărene s-au situat în mijlocul evenimentelor dramatice prin care a trecut Imperiul după anul **235**. Astfel, în timpul împăratului Maximinus Thrax (235-238), *Dacia* a fost atacată de iazigi din vest și de dacii din vecinătate, dar împăratul a reușit să-i respingă. Sub urmașul său, Gordianus al III-lea (238-244), a suferit mai ales *Moesia Inferior*, asupra căreia s-a abătut invazia carpilor de neam tracic, a goților de neam germanic și a sarmaților de neam iranien. În același context a fost afectată și *Dacia* sud-estică. Incursiunile carpilor au continuat și sub împăratul Filip Arabul (244-249), până în **247**, când aceștia au fost învinși definitiv. Un an mai târziu, o coalitie formată din 30.000 de carpi, goți, taifali, bastarni și vandali-hasdingi s-a năpustit asupra Moesiei Inferior; paralel, *Dacia* a fost atacată de iazigi, daci și hasdingi. Invadatorii au fost respinși. Sub Traianus Decius (249-251), energicul rege got Cniva (250-253) a realizat o puternică coalitie și a invadat *Moesia Inferior*, reușind să înfrângă catastrofal armata romană la *Abrittus* (Razgrad, Bulgaria); împăratul și-a găsit sfârșitul pe câmpul de luptă. Barbarii au devastat provinciile balcanice, multe așezări rurale și urbane fiind distruse. Noul suveran, Trebonianus Gallus (251-253), a fost nevoit să încheie o pace umilitoare, plătind subsidii enorme pentru retragerea năvălitorilor la nord de Dunăre. Momentul de apogeu al crizei a fost atins în timpul domniei comune a lui Valerianus și a fiului său Gallienus (253-260) și pe timpul principatului lui Gallienus (260-268) – uzurpările au devenit endemice, ținuturi întregi au ieșit de sub autoritatea centrală, fiind controlate de „tirani” proclamați de trupele infidele, iar atacurile neamurilor transdanubiene erau cotidiane. Cele mai afectate au fost provinciile sud-dunărene, în special Moesiile și Pannoniile; în *Dacia*, după Filip Arabul, nu se mai constată evenimente majore. Acest fapt probează o situație nouă pentru *Dacia*, anume izolarea sa tot mai accentuată și ineficiența trupelor de aici în oprirea invaziei barbarilor. În acest context, s-a schițat treptat un nou program politic al Imperiului, axat pe două componente – revenirea pe apărarea liniei Dunării și, în consecință, abandonarea Daciei.

3.3. Retragera autorităților romane din *Dacia*. Caracterul său

Conform unor istorici antici târzi, situația politico-militară cu totul critică de la Dunărea Mijlocie și Inferioară din timpul lui Gallienus (253-268) a dus la pierderea Daciei de către romani. Era vorba, de fapt, doar de o ieșire temporară a provinciei nord-dunărene de sub autoritatea principelui de la Roma în condițiile numeroaselor uzurpări din regiune. Părăsirea Daciei a avut loc în timpul împăratului Aurelianus (270-275), foarte probabil spre finalul acesteia (**274-5**). Cauza principală a acestui gest curajos, absolut necesar statului roman îl constituie faptul că *Dacia* își pierduse importanța strategică pe care o avusese în momentul cuceririi; în condițiile modificării echilibrului politic la nordul Gurilor Dunării, ale mișcărilor necontrolate de neamuri barbare și ale confruntărilor repetate și concomitente cu acestea în special pe solul provinciilor sud-dunărene, păstrarea Daciei devenea foarte dificilă, cu atât mai mult cu cât ea a jucat un rol insignifiant în oprirea invaziilor. Părăsirea Daciei s-a făcut într-un moment de liniște, fără ca provincia să fie cedată vreunei populații vecine.

Data târzie a izvoarelor literare care relatează retragerea și natura contradictorie a informațiilor au generat în istoriografia modernă și contemporană discuții aprinse privitoare la caracterul evacuării ordonate de

Aurelianus. Împăratul a retras în primul rând cele două legiuni și trupele auxiliare, pe care le-a plasat pe malul drept al Dunării, întărind astfel apărarea provinciilor sudice. O dată cu trupele, au plecat de la nord de fluviu întreaga administrație imperială, precum și o parte a populației urbane, proprietari și alte categorii socio-economice legate de autoritățile romane. Numeroase date arheologice, numismatice și chiar epigrafice arată fără nici un dubiu că în fosta provincie a rămas o populație latinofonă destul de numeroasă, care continua să desfășoare o parte a activităților tradiționale.

III. PERIOADA ROMANO-BIZANTINĂ

PROVINCIA *SCYTHIA* (*SCYTHIA MINOR*) ÎN PERIOADA

DOMINATULUI (ROMANO-BIZANTINĂ) (284-641)

1. Caracterizare generală a perioadei Dominatului (romano-bizantină)

La 20 noiembrie 284, Diocles, un „ilir” de condiție modestă, era proclamat *Augustus* la *Nicomedia*. O dată cu noul împărat, care s-a numit imediat Diocletianus (284-305), se încheia o teribilă jumătate de veac de uzurpări, tulburări interne și asalturi ale populațiilor libere, care au bulversat profund instituțiile republicano-monarhice ale întinsului imperiu roman și au pus în pericol însăși existența lui, și se deschidea o etapă nouă, în care lumea stăpânită de Roma a luat treptat o altă înfățișare. Reformele inițiate de el în plan instituțional, administrativ, financiar, social etc., completate cu alte inovații de către Constantin I (306-337) și urmașii săi au modificat structural caracterul statului roman și au pus bazele unei noi perioade din istoria acestuia – Dominatul (< *dominatus* < *dominatio* - „stăpânire, putere absolută”).

Diocletianus inaugura un alt tip de monarhie - cea de drept divin. În acest sens, istoricul bisericesc Eusebius de *Caesarea* (cca 260-340) arată că monarhul roman era un „hierofant” iubit de Dumnezeu, întruchipând „forma arhetipală a Împăratului suprem”, și domnea peste o împărăție al cărei „model” era „împărăția cerească”. Prin urmare, *princeps*, care în secolele I-III exprima o anumită „paritate” între conduși și conducător, căci era *primus / princeps inter pares* („primul / fruntașul între egali”), ceda locul lui *dominus* („stăpân”), a cărui maiestate era subliniată de vestimentația strălucitoare și ceremonialul fastuos; ca o consecință firească, locuitorii Imperiului deveneau, din *ciues* („cetățeni”), niște *subiecti, subditi, @pëkooi* („supuși”).

Pentru a eficientiza administrarea Imperiului și a-l apăra mai bine, Diocletianus a instituit un „colegiu cvadripartit de suverani” (G. Ostrogorsky), format din doi *Augusti* și doi *Caesares*. Fiecare dintre membrii Tetrarhiei controla o parte din imperiu, având capitală, armată, administrație proprii; cu toate acestea, stăpânirea (*dominatio*) Imperiului rămânea indivizibilă, întrucât ea nu se împărțea în patru, ci se multiplica cu patru; tetrarhii formau o „familie divină” (*domus diuina*) ierarhizată și reprezentau o epifanie a divinităților tutelare ale Imperiului. Succesiunea la tron se baza pe principiul electiv, auguștilor care renunțau la tron sau decedau urmându-le cezarii, tetrarhia fiind restabilită prin crearea de noi cezari. Acest sistem s-a dovedit o construcție fragilă, sfârșind sângeros în 313 prin instituirea diarhiei Constantin - Licinius, pentru ca din 324, după înlăturarea celui din urmă, să se revină la monarhie (324-337). La moartea lui Constantin, Imperiul a fost partajat din nou

între fiii săi, fapt care a generat sângeroase lupte fratricide. În **364**, statul roman a fost divizat între frații coîmpărați Valentinianus I (364-375), care guverna Occidentul, și Valens (364-378), care administra Orientul. Această partajare a devenit definitivă în anul **395**, la moartea împăratului Theodosius I (379-395), fapt care va duce, treptat, la evoluția divergentă a celor două ramuri ale romanității.

Dominatul mai este cunoscut și ca perioada romano-bizantină, întrucât în acest interval s-a făcut trecerea de la structurile Imperiului roman clasic (Principatul) la cele ale Imperiului bizantin medieval. Didactic vorbind, istoricii admit că Dominatul a sfârșit în Occident în anul **476**, când a avut loc așa-zisa „cădere” a Imperiului roman de Apus, iar în Orient o dată cu domnia împăratului Heraclius (610-641), când Imperiul roman de Răsărit a suferit importante mutații în plan instituțional, teritorial, administrativ, cultural și lingvistic.

În toată această perioadă, Dobrogea, care, așa cum vom vedea, a format o provincie aparte, numită *Scythia* (sau *Scythia Minor*), a cunoscut transformările generale prin care a trecut statul roman în perioada Dominatului, particularitățile fiind determinate de poziția geografică și strategică, de specificul etno-demografic și cultural și de evoluțiile politice din zona Gurilor Dunării. Din această perspectivă, istoria ținutului dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră în perioada romano-bizantină a parcurs următoarele etape.

2. Provincia *Scythia* de la Diocletianus (284-305) la Valens (364-378)

➤ Statutul administrativ. Una dintre cele mai importante reforme inițiate de Diocletianus și continuate de Constantin I a fost reorganizarea administrativă a Imperiului; acesta a fost împărțit în 101 provincii (lat. *provinciae*, gr. *eparhiai*) grupate în 12 dioceze (*dioeceses*) conduse de un vicar (*vicarius*), reunite, la rândul lor, în patru prefecturi ale pretoriului – *Praefectura praetorio per Orientem*, *Praefectura praetorio per Illyricum*, *Praefectura praetorio per Italiae et Africae* și *Praefectura praetorio Galliarum* – având în frunte un prefect al pretoriului (*praefectus praetorio*). În acest context, provinciile de la Dunărea Inferioară *Moesia Superior* și *Moesia Inferior* au fost partajate, cândva între **286-293**, în – de la V la E - *Moesia Prima*, *Dacia Ripensis*, *Dacia Mediterranea*, *Dardania*, *Moesia Secunda* și *Scythia* (*Scythia Minor*). Aceasta din urmă cuprindea Dobrogea și nord-estul Bulgariei. Ea făcea parte, alături de *Moesia Secunda*, *Europa*, *Rhodope*, *Thracia* și *Haemimontus*, din dioceza *Thracia* inclusă în prefectura pretoriului Orientului și avea capitala la *Tomis*.

O dată cu noua împărțire administrativă a Imperiului, Diocletianus a procedat și la separarea definitivă a puterilor civilă și militară, pentru a evita acumularea de către funcționari imperiali provinciali a unor competențe care să îngăduie uzurpările, așa cum se întâmplase la mijlocul veacului al III-lea. Prin urmare, provincia *Scythia* era condusă de un guvernator numit *praeses*, care îl înlocuia pe vechiul *legatus Augusti pro praetore*. El purta titlul *vir perfectissimus*, sarcinile sale reducându-se doar la afacerile civile ale provinciei; era subordonat vicarului diocezei *Thracia* (*vicarius Thraciae*).

➤ Organizarea militară. Conform reformei dioclețiene, comanda militară a provinciei era exercitată de un *dux* („duce”), care purta titlul de *vir perfectissimus*, *vir clarissimus* („bărbat preastrălucit”) sau *vir spectabilis* („bărbat onorabil”).

În secolul al IV-lea, până la dezastrul de la *Hadrianopolis* (Edirne, Turcia) din **378**, armata provinciei a fost formată în general din unități fixe de graniță (*ripenses* (*riparienses*) < *ripa* - „mal”) - două legiuni (*legio II Herculia* la *Troesmis* și *legio I Iovia* (*Scythica*) la *Noviodunum*), trupe de cavalerie, infanterie și corăbieri. Uneori, cu prilejul manevrelor sau al luptelor de la frontiere, în *Scythia* au fost dislocate formațiuni de rezervă, mobile. De la mijlocul veacului al IV-lea izvoarele consemnează existența unor unități de *limitanei*, formate din țărani agricultori (autohtoni sau barbari colonizați) care, în schimbul lotului de pământ, aveau obligația de a asigura paza frontierei (*limes*).

Apărarea provinciei *Scythia* s-a realizat și cu ajutorul unui sistem defensiv foarte bine organizat, refăcut și consolidat constant de împărații din veacul al IV-lea. Acesta era format dintr-un mare număr de *castra*, *castella*, *quadriburgia* și *burgi* construite pe *limes*-ul dunărean, în interiorul provinciei sau pe litoralul pontic, precum și din orașele propriu-zise, a căror funcție defensivă a prevalat în toată Antichitatea târzie.

Grija împăraților pentru întărirea capacității de apărare a *Scythiei* se explică prin faptul că aceasta era o provincie de graniță, aflată în proximitatea spațiului barbar, constituind un bastion al apărării noii capitale a Imperiului – *Constantinopolis*. Istoricul bisericesc Sozomenos din veacul al V-lea nota în acest sens: „Sciții /locuitorii *Scythiei* – n.n./... sunt, prin poziția locurilor, necesari lumii romane, fiind așezați ca un zid în fața presiunii barbarilor”.

➤ Urbanismul. Așa cum s-a remarcat adesea în istoriografie, civilizația romană clasică a fost, esențialmente, o civilizație urbană. Cât privește perioada Antichității târzii, cercetările din ultimele decenii au ajuns la concluzia că, în ciuda impactului „universal” al crizei veacului al III-lea asupra aglomerărilor citadine, a disoluției unor elemente specifice și a noilor valori pe care acestea le promovau în condițiile ascensiunii creștinismului, structurile instituționale, sociale, culturale și topografice ale orașului, deși vizibil modificate, au supraviețuit crizei. Și despre *Scythia* unii cercetători au afirmat că Dominatul a însemnat „colapsul complet al orașelor”, în special al celor de pe frontiera dunăreană, dispariția administrației urbane, încetarea oricărei forme de urbanism și viață civică. Documentația literară, epigrafică și arheologică nu sprijină asemenea opinii, care, pe drept cuvânt, sunt respinse, analize recente evidențiind supraviețuirea și, totodată, transformările suferite de așezările citadine din provincia aflată între Dunăre și Mare în perioada romano-bizantină. Astfel, inscripțiile și informațiile literare confirmă menținerea instituțiilor tradiționale, dar, totodată, ca elemente de noutate, atestă ingerința accentuată a administrației imperiale și a factorului militar în viața citadină. Printre explicațiile transformărilor amintite trebuie menționate dispariția vechii discriminări juridice bazate pe disjunția dintre *civitates peregrinae* (*foederatae*, *liberae* și *stipendiariae*) și comunități urbane de cetățeni romani (*coloniae*, *municipia*, *conventus*), pierderea importanței politice a cetățeniei romane (*civitas Romana*) și deplasarea accentului pe statutul de *subiectus*, *subditus*, ©пёкоѢ („supus”) al locuitorilor și pe elementul spațial (*domicilium*, *incolatus*, *provincialis*), atât de necesare administrației pentru stabilirea obligațiilor fiscale (*munera*), și, nu în ultimul rând, transformarea curialilor (*curiales*) într-o castă ereditată, care avea scopul de a asigura securitatea taxelor comunităților locale. Alte inovații se observă în domeniul topografic. Ca

în multe părți ale lumii mediteraneene, de la mijlocul secolului al III-lea are loc restrângerea drastică a suprafeței urbane, fortificațiile închizând un spațiu locuibil mult redus față de cel din perioadă anterioară.

➤ Evoluția culturală și religioasă. Primul veac al Dominatului a fost în întreg Imperiul un interval de graniță, situat între spiritualitatea clasică, de factură greco-romană, și cea de esență creștină. *Scythia* parcurge aceleași coordonate, diferențele fiind create de specificul etno-demografic al regiunii, de moștenirea spirituală anterioară, de legăturile cu alte spații culturale etc.

Astfel, din punct de vedere lingvistic, în primul secol al perioadei romano-bizantine, ca, de altfel, pe tot parcursul acesteia, provincia dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră prezintă, în linii generale, următoarele caracteristici: ● singurele limbi scrise erau greaca și latina, eventualele idiomuri autohtone supraviețuitoare sau ale unor grupuri alogene (carpi, sarmați, bastarni, goți etc.) aparținând unor societăți iliterate; ● greaca domina litoralul pontic, în timp ce latina precumpănea în interiorul provinciei și pe malul dunărean al acesteia; ● exista un bilingvism greco-latin, explicabil prin necesitatea grecilor de a cunoaște limba oficială a statului, și unul latino-grec, generat de nevoia latinofonilor de a se înțelege cu populația majoritară din vechile centre grecești; ● prezența unor alofoni autohtoni sau așezați recent, pentru care însușirea limbii latine sau grecești era singurul mijloc de integrare în ierarhia și administrația Imperiului și de acces la civilizația greco-romană; ● manifestarea unor fenomene specifice latinei vulgare, perpetuate mai târziu în română.

Din punct de vedere religios, studiul diverselor categorii de izvoare istorice arată că începutul Dominatului nu a adus modificări esențiale în viața religioasă a locuitorilor provinciei *Scythia*, păgânismul dovedindu-se încă viabil. Fenomenul religios cel mai spectaculos manifestat în prima etapă a perioadei romano-bizantine a fost, neîndoielnic, ascensiunea creștinismului. Simpatizanți sau adepți ai noii religii în ținutul dintre Dunăre și Marea Neagră apar încă din veacul al III-lea. La începutul Dominatului numărul creștinilor trebuie să fi fost destul de semnificativ, așa cum o atestă martirii căzuți pradă persecuțiilor la *Halmyris*, *Tomis*, *Noviodunum*, *Axiopolis*, *Dinogetia*. Mai mult, la aceeași dată, exista deja un episcop care rezida la *Tomis* și care avea sub oblăduire toate comunitățile din provincie; primul întâistătător cunoscut este Evangelicus (≈ 290). După eliminarea lui Licinius și instaurarea monarhiei constantiniene în 324, creștinismul a făcut progrese rapide în *Scythia*. Astfel, izvoarele consemnează succesiunea mai multor episcopi de *Tomis*, prezența unor eretici, construirea de biserici – unele descoperite prin investigații arheologice - în capitala eparhiei, în centrele citadine sau cvasiurbane, dar și în mediul rural, dezvoltarea cultului martirilor și al sfinților, venerarea moaștelor, afirmarea unei ideologii, a unor simboluri și practici funerare specifice etc.

➤ Istoria politică. Urcarea pe tron a lui Diocletianus nu a adus imediat liniștea la frontiera dunăreană. Izvoarele literare și epigrafice consemnează mai multe lupte purtate prin 295-297 iar apoi prin 306-311 împotriva carpilor, bastarnilor și sarmaților nord-dunăreni, finalizate cu strămutarea unei mari părți a lor pe solul imperial. Victoriile asupra barbarilor transdanubieni, diminuarea capacităților lor combative prin strămutarea în Imperiu și acțiunile de fortificare a *limes*-ului scitic au avut darul de a crea o stare de siguranță și o atmosferă de liniște la Gurile Dunării. Politica lui Constantin I de continuare

a întăririi frontierei danubiene, înfrângerea goților și a taifalilor de dincolo de Dunăre în **331/2** și pacea impusă acestora în **332**, în urmă căreia germanicii deveneau aliați (*foederati*) ai Imperiului, încredințându-li-se spre pază teritoriile nord-fluviale, au adus liniștea la Dunărea Inferioară pentru mai bine de trei decenii. Ea a fost consolidată prin acțiunile urmașilor lui. Stingerea dinastiei constantiniene o dată cu Iulianus (361-363) a produs agitații printre goții nord-dunăreni, care au dus la campanii împotriva lor de către împăratul Valens. Conflictul s-a încheiat cu semnarea în **iulie 369** a unui nou tratat cu goții.

O dată cu apariția hunilor în regiunea nord-pontică în **375**, o parte a vizigoților a cerut împăratului Valens permisiunea de a se așeza în Imperiu. Ca urmare a acceptului imperial, în primăvara sau toamna anului **376**, aproape 200.000 de germanici, în afară de bărbații războinici, au trecut Dunărea în dioceza *Thracia*. Dar, datorită abuzurilor funcționarilor romani, în **377** vizigoții s-au revoltat și, împreună cu ostrogoții care, între timp, pătrunseseră în Imperiu, au început devastarea teritoriului diocezei. După o bătălie indecisă dată de comandanții trimiși de Valens, confruntarea decisivă dintre armata romană, condusă chiar de împărat, și cea gotică a avut loc la **9 august 378** la *Hadrianopolis*. Trupele imperiale au fost spulberate, Valens însuși pierzându-și viața. *Scythia*, ca și alte provincii balcanice, a suferit cumplit. Astfel se încheia prima etapă a perioadei romano-bizantine în Dobrogea.

3. Provincia *Scythia* de la Theodosius I (379-395) la Zenon (474-491)

➤ Evenimentele politico-militare. Intervalul respectiv a fost unul dintre cele mai dificile din istoria Imperiului de Răsărit. Pe plan intern, statul roman a suferit devastările germanicilor așezați în Peninsula Balcanică și a fost zguduit de disputele de natură religioasă iar pe plan extern a trebuit să facă față primejdiile provocate de huni și alte triburi nord-danubiene. Această prelungită conjunctură nefavorabilă a avut consecințe serioase pentru provinciile dunărene, inclusiv în *Scythia*. Într-adevăr, se constată un puternic regres: frontiera trece printr-o adevărată criză, ritmul constructiv slăbește sau încetează, orașele și așezările rurale decad, *villae*-le rustice dispar, viața economică se dezorganizează, procesul de ruralizare se accentuează, apar zone locuite de federați barbari pe lângă vechile centre sau chiar așezări noi, purtând nume barbare (*Stilibrugu*, *Halicaniburgu*).

La dificultățile create de germanicii federați s-au adăugat cele ale barbarilor nord-dunăreni, consecințele cele mai nefaste pentru provincia *Scythia* avându-le atacurile hunice, începute în ultimii ani ai veacului al IV-lea și continuate pe tot parcursul primei jumătăți a secolului al V-lea. Investigațiile de teren au surprins, într-adevăr, în multe locuri distrugerii și incendii, o reducere semnificativă a materialului arheologic, abandonarea unor cartiere și afectarea lor unor necropole, încetarea funcționării unor utilități edilitare, o circulație monetară anemică sau constituirea unor acumulări monetare.

4. Provincia *Scythia* de la Anastasius I (491-518) la Iustinianus I (527-565)

Etapă respectivă reprezintă, după intervalul 284-378, cel de-al doilea interstițiu de relativă liniște politică, prosperitate economică și înflorire culturală din istoria Dobrogei romano-bizantine.

Împăratul Anastasius I (491-518) a inițiat o serie de reforme prin care a continuat politica de redresare a statului începută de predecesorii săi, cu efecte benefice și pentru ținutul dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră., unde economia monetară a înflorit, schimburile s-au intensificat, meșteșugurile s-au revigorat, viața urbană a cunoscut un reviriment semnificativ. Pe plan cultural și religios, domnia lui Anastasius marchează debutul unei etape de puternică afirmare a spiritualității creștine în *Scythia*. Să amintim doar că dintre numeroasele bazine și anexe ale lor care au funcționat în veacul al VI-lea în diferitele așezări, unele au fost ridicate sau au început să fie construite sub acest împărat.

Domnia lui Iustinus I (518-527) a stat sub semnul continuării politicii de consolidare a statului romano-bizantin începute de predecesorul său.

Opera lui Anastasius I și a lui Iustinus I va fi continuată de către Iustinianus I (527-565). În timpul acestuia, *Scythia*, ca și alte provincii ale Imperiului, a cunoscut o reală înflorire, deși, spre deosebire de înaintașii săi, în timpul domniei lui incursiunile neamurilor barbare ajunse în stânga fluviului au fost mai intense și mai numeroase. În această situație, ca și faptul că majoritatea forțelor imperiale era concentrată pentru războiul de recucerire a Italiei declanșat în **535**, împăratul a luat o serie de măsuri menite să fortifice frontiera dunăreană. Astfel, pe plan administrativ, a desființat vicariatul Thraciei, căruia îi era subordonată și provincia *Scythia*, și printr-o *Novella* din **18 mai 536** a creat o unitate administrativ-militară, economică și financiară aparte, numită *quaestura Iustiniana exercitus*, unind provinciile *Moesia Secunda* și *Scythia* din regiunea dunăreană, *Caria* din Asia Mică, *Cypros* și insulele Ciclade; în fruntea ei se găsea un *quaestor Iustinianus exercitus* care avea reședința la *Odessos*. De asemenea, așa cum ne informează Procopius din Caesarea, Iustinianus a inițiat o amplă activitate edilitară cu rosturi defensive pe *limes*-ul danubian, dar și în interiorul provinciilor. Împăratul, scria istoricul amintit, „a întărit țărmul fluviului Istru, care se mai numește și Dunăre, cu fortificații și garnizoane de soldați... a zidit din nou întăriturile dărâmate, nu cum fuseseră mai înainte, ci cu mult mai puternice, și pe foarte multe le-a dres și le-a înnoit tot el. În felul acesta a redat complet Imperiului roman siguranța pe care o pierduse”.

Siguranța și stabilitatea generate de măsurile amintite, ca și premisele favorabile create anterior de politica lui Anastasius I și Iustinus I au stimulat dezvoltarea instituțiilor urbane. Nu întâmplător, în ghidul de călătorie (*Synekdemos*) al lui Hierocles redactat prin **527-528** în *Scythia* sunt menționate 15 orașe (*poleis*), anume: *Tomis*, *Dionysopolis*, *Akrai* (Cap Caliacra, Bulgaria), *Callatis*, *Istros*, *Constantiana*, *Zeldepa* (*Zaldapa*), *Tropaeum*, *Axiopolis*, *Capidava*, *Carsium*, *Troesmis*, *Noviodunum*, *Aegyssos*, *Halmyris*.

În sfârșit, în plan religios, *Scythia* a fost în vremea lui Iustinianus o provincie pe deplin integrată spiritualității creștine. Informațiile scrise și descoperirile arheologice probează efervescența vieții creștine de aici. Un loc aparte ocupă în istoria creștinismului din *Scythia* în această perioadă implicarea prelaților și monahilor de aici în controversele teologice care au frământat Imperiul în acea vreme.

În ciuda măsurilor de ordin administrativ și defensiv luate de Iustinianus în *Scythia*, aceasta a fost supusă, mai ales în ultima parte a domniei, unor puternice presiuni ale triburilor din stânga Dunării, prilej cu care au fost

distruse sau ocupate mai multe așezări și au fost luați numeroși prizonieri. Contraofensivele romane n-au fost întotdeauna eficiente, barbarii reușind uneori să ierneze în teritoriile imperiale „ca în țara lor de baștină, fără să se teamă de dușmani”, cum scria istoricul Procopius din *Caesarea*. Izvoarele consemnează incursiuni ale huno-bulgarilor, sclavinilor și așilor în **540**, **544**, **550**, **551**, din **552** devenind aproape continui; ele au culminat cu invazia dezastruoasă din **559** a kutrigurilor conduși de Zabergan, amplu documentată arheologic la *Sacidava*, *Capidava*, *Ulmetum*, *Dinogetia*, *Noviodunum*, *Aegyssus*, *Histria*, *Tropaeum Traiani*, *Halmyris*. Împăratul a fost nevoit să apeleze la vechiul principiu al diplomației romane *divide et impera*, învrăjbind pe kutrigurii lui Zabergan și pe utrigurii lui Sandilch, care, astfel, s-au anihilat reciproc. Pentru aproape un deceniu, pericolul a fost îndepărtat de granița dunăreană. Între timp, în **555**, și-a făcut apariția la nordul Gurilor Dunării avarii de neam tūrcic, care a solicitat împăratului să-i colonizeze în *Scythia*, dar au fost refuzați; în schimb, au devenit federați ai Imperiului, fiind instigați să lupte împotriva utrigurilor, zalilor și sabirilor. În ultimii ani de domnie a lui Iustinianus, instabilitatea a revenit în provinciile balcanice, care în **561-562** au fost atacate de bulgari. Astfel se încheia această etapă din istoria Dobrogei romano-bizantine.

5. Provincia *Scythia* de la Iustinus II (565-578) la Heraclius (610-641)

➤ Evenimentele politico-militare. Istoria Imperiului romano-bizantin în acest interval istoric s-a caracterizat, în plan intern, printr-o accentuată ruină economică și printr-o deosebită slăbiciune militară iar pe plan extern a fost dominată de atacurile simultane la toate frontierele Imperiului - longobarzi și vizigoți în vest, perși în est, berberi în Africa, sclavini și avari în regiunea dunăreană. Toate acestea au afectat profund stăpânirea imperială și civilizația romano-bizantină, care, la nord de Balcani, se vor solda în cele din urmă cu un dezastru. Astfel, împăratul Iustinus II (565-578) a renunțat la politica înaintașului său față de barbari, încetând plata subsidiilor, fapt care a atras invaziile avarilor conduși de Baian în **568**, **570**, **571** și **574**. Situația a rămas neschimbată până când Tiberius II Constantinus (578-582) a încheiat un nou tratat cu khaganul avar, prin care suveranul se obliga să plătească avarilor 80.000 de *solidi* (aprox. 364 kg aur), avarii urmând să apere frontiera dunăreană a Imperiului de atacurile sclavinilor. De altfel, în **577-578**, sclavinii, în număr de 100.000, au trecut fluviul, devastând *Thracia* și Grecia. Expediția avară din stânga Dunării n-a avut efectele scontate de Imperiu, avarii denunțând tratatul, atacând teritoriile sud-danubiene (**578-579**) și ocupând orașul *Sirmium* (**582**). Doi ani mai târziu, împăratul Mauricius Tiberius (582-602) a încheiat un nou *foedus*, rămas însă fără urmări, căci în **586-587** avarii au devastat regiunea dintre Balcani, Dunăre și Marea Neagră, iar sclavinii au invadat ținuturile balcanice, staționând nestingheriți pe solul imperial și formând primele centre de stăpânire (în sursele bizantine sunt numite „Sclavinii”) în regiunile macedonene și grecești. În ultimul deceniu al secolului al VI-lea, confruntările bizantino-avaro-slave s-au derulat în special în zona nord-vestică a Peninsulei Balcanice și la nord de Dunăre, afectând mai puțin provincia *Scythia*. Cu toate acestea, apărarea teritoriului era din ce în ce mai inefficientă, fiind mult slăbită de răscoala trupelor dunărene din anul **602**. Phocas (602-610) a încheiat în **604** un tratat cu avarii și sclavinii, rămas valabil până în primii ani

ai domniei lui Heraclius (610-641), când cei dintâi au trecut în masă la sud de fluviu prin punctul Popina-Silistra. Din acest moment, stăpânirea romano-bizantină la nord de Balcani a fost total compromisă.

➤ Consecințele pentru Scythia. Contextul dramatic evocat a avut urmări grave pentru provincia dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră: multe așezări au fost distruse și, treptat, părăsite, locuirea lor încetând pentru multe secole, populația s-a dispersat și s-a diminuat, activitățile edilitare au încetinit până la abandonare, urbanismul a cedat locul ruralizării, activitățile agricole, meșteșugărești și comerciale au decăzut, au apărut forme de locuire mai modeste, a încetat practica de a pune inscripții și a ridica monumente, rețeaua episcopală și organizarea ecleziastică au fost compromise, cultura orală s-a impus în fața celei scrise. Desigur, aceste fenomene n-au avut același ritm pe întreg teritoriul provinciei. Investigațiile arheologice și descoperirile numismatice și sigilografice au evidențiat faptul că, după refacerile, deși timide, din timpul domniei lui Mauricius Tiberius, așezările de pe *limes*-ul dunărean au încetat să mai fie locuite după 613/4, în unele dintre ele mai aparând sporadic materiale din veacul al VII-lea. În interiorul teritoriului dobrogean, *Ulmetum*, reconstruit sub Mauricius Tiberius, dăinuie până sub Heraclius (anul 613/ 4), pe când la *Tropaeum Traiani* și *Vicus Novus* locuirea încetează sub Phocas (anul 608/9, respectiv 609/10). În sfârșit, dintre orașele de pe litoral, *Argamum* prezintă urme de viață până sub Heraclius, pe când *Tomis*, *Callatis* și, poate, *Histria* își prelungesc existența, deși în limite foarte modeste, rurale, până cel puțin la Constantinus IV (660-685). În orice caz, după așezarea în masă a sclavinilor la sud de Dunărea iar apoi trecerea bulgarilor în Imperiu și recunoașterea de către Curtea bizantină a formațiunii bulgaro-slave în 680/1, nu se poate spune cu certitudine dacă teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră a continuat să se afle sub autoritatea Imperiului și sub ce formulă juridică și administrativă; oricum, prezența bizantină este atestată. Abia în secolul al X-lea este menționată *thema* (gr. *qéma*)⁴⁰ *Paristrion* (*Paradunavon*), care cuprindea însă doar o fâșie îngustă situată de-a lungul litoralului pontic, care se întindea spre nord până la *Mesembria*.

Încetarea centrelor urbane și numărul relativ redus de descoperiri nu înseamnă dispariția comunităților autohtone din Dobrogea, așa cum susțin unii cercetători. Perpetuarea numelor antice ale unor așezări⁴¹ și a formelor specifice de organizare și conducere probează fără echivoc acest fapt. De asemenea, descoperiri arheologice, monede și sigilii dau seama despre dimensiunile modeste ale traiului din aceste locuri. În sfârșit, elementele culturii materiale (sistem de locuire, ceramică, decoruri etc.) atestă filiația lor cu formele culturale din perioada anterioară și, totodată, participarea acestora la geneza celor caracteristice veacurilor VII-X; astfel, s-a stabilit originea și evoluția locală, de factură romano-bizantină, a culturii medievale timpurii în spațiul dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră. Prin toate acestea, Dobrogea s-a integrat ariei de etnogeneză românească.

⁴⁰ O *thema* era o circumscripție teritorială în care întreaga putere civilă și militară era deținută de un *strategos*; sistemul *themae*-lor a fost creat de Heraclius, răspunzând situației dificile prin care trecea Imperiul la începutul secolului al VII-lea.

⁴¹ De exemplu, Constanța < *Constantia*, Băroii < *Beroe*, Oltina < *Altina*, Camena < *Petra*, Cernavoda < *Axiopolis*, Hârșova < *Carsium*, Mangalia < *Pangalia*, Enisala = *Novo Vicus*.

IV. PERIOADA POSTROMANĂ

ISTORIA ROMANITĂȚII NORD-DUNĂRENE ÎNTRE SFÂRȘITUL SECOLULUI AL III-LEA ȘI SECOLUL AL VIII-LEA.

ÎNCHEIEREA ETNOGENEZEI ROMÂNILOR

1. Factorii care au condiționat istoria romanității nord-dunărene

De la sfârșitul secolului al III-lea, romanitatea nord-dunăreană rămasă în afara Imperiului a urmat unele evoluții particulare în comparație cu ansamblul *României*, acest fapt datorându-se acțiunii mai multor factori, respectiv: • modificările din configurația politică a Europei Centrale și Orientale, anume revenirea Imperiului roman pe *limes*-ul natural (Dunăre), abandonarea treptată a unor teritorii și apariția centrelor de stăpânire barbară mai mult sau mai puțin efemere; • schimbarea rutelor de comunicație, a curenților de schimb și a sensului de deplasare a populațiilor în regiunea estică, sud-estică și central-europeană, respectiv, în loc de V-E și S-N („căile civilizației și influențelor specifice”), ca în vremurile antichității clasice, pe axele N-E, N-S și E-V („căile barbarilor și invaziilor”), care au avut ca efecte, printre altele, bulversări etno-demografice; • transformarea mai rapidă a regiunii balcano-carpatică comparativ cu restul lumii mediteraneene dintr-o civilizație bazată pe economie monetară, oraș și *civitas* („cetățenie”) într-una caracterizată prin economie naturală, ruralizare și autonomie a comunităților; • evoluțiile din sfera religioasă, culturală și lingvistică a Europei sud-estice, în special ascensiunea creștinismului, afirmarea elementelor caracteristice ale culturii antichității târzii (oralitatea, „democratizarea” comunicării prin „rusticitatea” mesajului evanghelist) și prefacerile tipologice și regionale ale latinei, care vor avea ca rezultat schimbarea identității limbii și emergența unor entități lingvistice distincte unele de altele.

2. Evoluția romanității nord-dunărene între sfârșitul secolului al III-lea și secolul al VIII-lea

În istoria postclasică a romanității nord-dunărene se pot distinge două mari perioade: 1. de la sfârșitul secolului al III-lea până la sfârșitul secolului al VI-lea / începutul secolului al VII-lea; 2. secolele VII-VIII; evenimentul care le separă este migrația și așezarea slavilor în Balcani.

2.1. Evoluția romanității nord-dunărene de la sfârșitul secolului al III-lea până la sfârșitul secolului al VI-lea / începutul secolului al VII-lea

Retragerea Imperiului pe linia Dunării s-a soldat cu o reducere a cuantumului demografic daco-roman iar în plan politico-instituțional a echivalat cu dispariția ordinii politice și încetarea funcționării mecanismelor statale centralizate. Prin urmare, istoria romanității dacice (din fosta provincie *Dacia*) între sfârșitul secolului al III-lea și sfârșitul secolului al VI-lea / începutul secolului al VII-lea s-a desfășurat *în afara unui cadru politic roman*; excepție fac nucleele de pe malul stâng al Dunării și din zonele sudice ale fostei provincii *Dacia* („*Dacia restituta*”), reintrate în anumite momente în posesie imperială. Supusă controlului temporar și parțial al unor neamuri aflate în deplasare către sud sau vest, romanitatea nordică a fost *integrată unui cadru politic barbar*. Astfel s-a născut un caz tipic de fetiș istoric. Implicarea populației daco-romane în istoria politică a vremii a fost nesemnificativă,

marile acțiuni, evenimentele zgomotoase fiind realizate de alții – Imperiul implicat în acțiuni dincolo de fluviu sau stăpânitorii barbari mai mult sau mai puțin efemeri, care, singuri, au preocupat istoriografia vremii - carpicii (sfârșitul secolului al III-lea – începutul secolului al IV-lea), goții (tervingii) (aprox. 300-380), hunii (aprox. 380-454), gepizii (454-568), avarii și slavii (de la mijlocul secolului al VI-lea). Nu întâmplător, teritoriul nord-dunărean apare în izvoarele vremii sub denumirea „*Carpia*”, „*Sarmatia*”, „*Gothia*”, „*Scythia* (= *Hunia*)”, „*Gepidia*”, după cei care s-au succedat la controlul politico-militar al uneia sau alteia dintre regiunile componente, sau, pur și simplu, este caracterizat ca un pământ „barbar”, adică stăpânit de etnia nonromane. Populația stabilă - „oamenii pământului”, cum îi numea Nicolae Iorga -, care a format masa permanentă a diverselor entități politice, n-a intrat în sfera de interes a istoricilor decât ocazional, acțiunile sale cotidiene, obișnuite nefiind consemnate; puținele informații literare confirmă statutul său politic inferior.

Cadrul politic nonroman, barbar în care a evoluat romanitatea nord-dunăreană n-a viciat conștiința identității sale romane, respectiv autodenunțarea etnică *Romanus* și latinitatea limbii. Cu alte cuvinte, populația latinofonă din afara Imperiului n-a fost antrenată în procesele etnogenetice care au afectat diferitele *gentes* de neam germanic, sarmatic, mongoloid ajunse în regiunea Dunării de Jos și care se fundamentau pe criterii de afiliație nonetnice și nonlingvistice, ci politice (raporturi complexe cu Imperiul, alianțe intertribale, hegemonii de clanuri, succese militare, conducători harismatici), ideologice (genealogii prestigioase, stil de viață „imperial” și marțial), economice (moduri de viață complementare – nomadism-agricultură) etc. Faptul își găsește explicația, printre altele, în patru elemente care au „salvat” identitatea romană (latinofonă) a autohtonilor nord-dunăreni:

1) legăturile – uneori mai strânse, alteori mai diluate, dar neîntrerupte – cu romanitatea imperială prin reintegrarea temporară a unor zone din stânga fluviului în statul sud-danubian, prin schimburile economice cu acesta și, după creștinarea Imperiului, prin relațiile diverse (jurisdicții, pelerinaje, misionarism etc.), cu centrele bisericești din provinciile frontaliere;

2) stăpânirile barbare limitate în timp și spațiu și care, în ciuda creării unor centre de putere politică (*regna*), au fost lipsite de coerența instituțională necesară formării unui „stat succesor” clasic pe teritoriul fostei *Dacii*, așa cum s-a întâmplat în zonele apusene ale *Romaniei*; astfel, nu s-a putut impune denumirea etnică a unui stat barbar;

3) „forme de viață” specifice. Din acest punct de vedere se poate spune că evoluția romanității nord-dunărene este un exemplu tipic de „colaps” al unei „societăți complexe”, întrucât abandonarea ei de către Imperiu a generat, printre altele, reducerea nivelelor instituționale și administrative, trecându-se la structuri de organizare de tradiție provincială mai simple (nuclee urbane restrânse, comunități rurale), cu o ierarhie minimă, observabilă doar pe parcursul secolului al IV-lea prin descoperiri de tipul *ornamenta* sau *insignia dignitatum*, apoi încetarea preocupării pentru urbanistică, părăsirea sau schimbarea funcțiilor monumentelor publice cu semnificație politico-religioasă (*fora*, „palate”, temple, terme etc.), scăderea interesului pentru obiectele de lux, apariția unor practici contrare ideologiei citadine clasice (înmormântări în aria vechilor orașe), dispariția dedicațiilor epigrafice, reducerea producției meșteșugărești etc. Prin urmare, modul de viață citadin („*city life*”) specific

antichității clasice a luat forma unei viețuiri modeste în orașe („*life in town*”), dar și aceasta se va diminua la sfârșitul secolului al IV-lea, în condițiile invaziei hunilor, dispărând complet în veacurile următoare⁴². Astfel, un amplu proces de ruralizare începe să se contureze treptat, devenind generalizat în secolele V-VI. „*Căderea în situația modestă de sat*”, cum scria Nicolae Iorga, a fost șansa supraviețuirii romanității fără imperiu în condițiile invaziilor barbare. Structurile rurale diseminate, lipsite de o instituție centrală și de o elită războinică care să le coaguleze, relativ închise prin tradiția originii comune, prin limbă și prin credință creștină, dar cu „potențial integrativ” al comunităților străine – așa-numitele „*romanii populare*”, cum le-a numit N. Iorga -, au reprezentat modelul agregării etnice care a dus la geneza poporului român.

4) credința creștină („*«legea» românească*”). Început să se răspândească încă pe vremea stăpânirii romane în *Dacia*, creștinismul latinofon a cunoscut o ascensiune însemnată în veacul al IV-lea, generalizându-se în secolele V-VI. Este vorba despre un creștinism celular, iliterat, răspândit prin misionari anonimi, prin prizonieri și transfugi veniți din Imperiu, aflat în contacte permanente cu creștinătatea sud-dunăreană, cu o organizare ierarhică minoră și conservând numeroase elemente din credințele ancestrale. Creștinismul a fost, alături de conștiința originii comune și de limba latină, factorul cel mai important al individualizării și personalizării *Romani*-lor din afara Imperiului roman de barbarii păgâni și, la fel ca și în cazul altor populații neoromanice, unul dintre elementele constitutive ale procesului etnogenetic românesc.

Cuvintele de origine latină moștenite în română dau seama, la rândul lor, de maniera în care s-au autodefinit romanii nord-dunăreni, de realitatea politică și instituțională la care s-au raportat constant (Imperiul), de formele modeste de trai și autoconducere, de specificul lor spiritual: etnonimul *rumân* (arh., reg.), *român* (< *Romanus*), devenit echivalent cu *creștin* (< *christianus*), lexeme precum *împărat* (< *imperator*), *domn* (< *dominus*), *judec(e)*, *jude*, *judece* (< *iudex*, -*icem*), **giudeacare* (< *iudicare*), **giudeacată* (< *iudicata*) și *drege* (arh.) (< *dirigere* - „a pune în linie dreaptă, a ordona, a conduce”), *cuvânt* (< *conventus* - „adunare, întrunire, comunitate”), noțiunile cu înțeles diferit decât în limba originară, ca *cetate* (< *civitas* - „oraș” < *civis* - „cetățean”), *pământ* (< *pavimentum*), *sat* (< *fossatum*) sau *me(a)ser* (arh.) („sărac”) (< *miser* - „nefericit, nenorocit, jalnic”), elementele din sfera activităților agricole (*ager*, *agrum* - „câmp” > **agru*, *aratrum* > **aratru* > *arat* etc.), termenul rustic *lingură*, moștenit numai în română din diminutivul lat. *lingula* - „lingură de lemn”, bogata terminologie creștină (*altar* < *altarium*, *creștin* < *christianus*, *biserică* < *basilica*, *Dumnezeu* < *Domine Deus*, *înger* < *angelus*, *cruce* < *crux*, *crucem*, *a boteza* < *baptizare*, *lege* < *lex*, *legem*, *credință* < **credentia*, *sânt*, *sâmt* < *sanctus* etc.).

Această realitate indubitabilă explică absorbția elementelor nonlatine stabilite temporar sau definitiv în interiorul sau în proximitatea grupurilor romanice, trecându-se treptat, prin romanizare și creștinare⁴³, de la un cadru

⁴² Acest fapt explică dispariția numelui vechilor orașe romane și dispariția din română a unor cuvinte ca *civis* („cetățean”), *ius* („drept”) sau *libo* („a aduce ca ofrandă/ a închina zeilor”), întrucât dispăruseră înseși realitățile pe care le denumeau.

⁴³ Creștinismul ca factor de romanizare (latinizare) e clar atestat de surse – Soz., *HE*, II, 6, 1: „Căci se creștinau... și goții și cei care erau mai înainte vecini cu ei în jurul țărmurilor

polietnic, plurilingvistic și multicultural, cum era, de exemplu, spațiul nord-dunărean în veacul al IV-lea, spre o unitate romanică; procesul s-a încheiat, în linii generale, până la sfârșitul secolului al VI-lea / începutul secolului al VII-lea, fără a putea postula, însă, că întreg spațiul carpato-dunărean era câștigat pentru romanitate (latinătate)⁴⁴. În această perioadă a istoriei romanității dacice, influența alogenilor (sarmați, germanici, huni) asupra culturii materiale și a latinei romanicilor dacici a fost minoră. O contribuție mai substanțială a avut doar elementul traco-dacic din teritoriile exterioare fostei provincii *Dacia*, integrat în romanitate abia după încetarea stăpânirii Imperiului. În veacul al V-lea, ca urmare a generalizării modului de viață rural și a uniformizării culturale sub impactul hunic, aspectele de tradiție traco-dacică au dispărut, ceea ce înseamnă că, în linii generale, bilingvismul latino-tracic se încheiase, substratul fiind asimilat. Conviețuirea cu slavii va avea consecințe mai importante.

2.2. Evoluția romanității nord-dunărene de la sfârșitul secolului al VI-lea / începutul secolului al VII-lea până în secolul al VIII-lea

Spre finele veacului al VI-lea și debutul celui următor, romanitatea dacică a cunoscut două noi perturbări etno-demografice, ale căror intensitate și consecințe au fost însă diferite. Astfel, pe la **525** au început să pătrundă în Transilvania grupe de gepizi de neam germanic, numărul lor sporind după destrămarea regatului lor din Câmpia Panonică în **568**. Economia agrară și creștinismul au reprezentat factori de apropiere de nucleele romanice, formându-se comunități mixte. În prima jumătate a veacului al VII-lea, elementele de individualizare culturală specifice germanicilor au dispărut, ceea ce înseamnă că aceștia fuseseră asimilați. Conviețuirea germano-romanică n-a avut urmări prea însemnate în procesul etnogenetic românesc, însă cercetările recente au depistat mai multe lexeme vechi germanice intrate în idiomul neoromanic în formare - *nasture*, *ciuf*, *tufă*, *targă*, *a zgudui*, *scrânciob*, *stinghie* ș.a.

Dar repercusiunile cele mai importante asupra destinului romanității dacice le-a avut migrația *Sclavini*-lor (slavilor). Prezența acestora în spațiul carpatic este atestată încă din secolul al V-lea, dar instalarea efectivă în diferitele regiuni nord-fluviale s-a făcut după mijlocul veacului al VI-lea și a continuat pe parcursul celui următor. Analizele recente ale puținelor izvoare literare, dar mai ales ale materialului arheologic demonstrează fără putință de tăgadă că slavii au accelerat fenomenele de discontinuitate culturală manifestate în spațiul romanității dunărene după dispariția civilizației urbane și compromiterea stăpânirii Imperiului în Balcani, „îmbogățindu-le” cu noi aspecte: încetarea locuirii în unele zone, dispariția unor tehnici, barbarizarea culturii materiale, reapariția ceramicii lucrate la roată, diminuarea circulației monetare, scăderea numărului de importuri, trecerea la o producție modestă de ceramică, apariția pe scară largă a ritului incinerăției și a unor artefacte legate de credințele păgâne etc. Cu toate acestea, aproape pretutindeni se observă o mixtură culturală slavo-romanică, datorată continuității componentei latinofone aflată sub obediența slavilor; acest fapt contrazice opiniile despre slavizarea completă a unor zone ale teritoriului carpato-dunărean - Bucovina, Basarabia și

fluviului Istru; împărtășind de mai înainte credința în Hristos, ei s-au adaptat la o viață mai civilizată și mai bună”.

⁴⁴ Este cazul, de exemplu, al spațiului pruto-nistean, unde pentru secolele V-VII arheologia documentează încă o populație eterogenă.

Transilvania. De altfel, continuitatea, chiar prin intermediar slav, a toponimiei și a hidronimiei majore, precum și a unor nume de așezări și ape de mai mică importanță de origine tracică, latină sau chiar preindoeuropeană (*Dunăre* < tr. *Donare*, *Donaris* < i.-d. *dan-* - „râu”; *Tisa* < *Tisas*, *Tisia*; *Timiș* < *Tibisis*, *Tibissia*; *Nistru* < *Danaster*, *Danastris* < i.-e. *isro* - „a curge, a năvali”; *Pрут* < *Pyretos*, *Porota* < tr. **proth-* - „pârâu, râu”; *Tălpia* < *Tăpia* < *Tapae*; *Turda* < *Turidava*; *Ampoi* < *Ampee*; *Criș* < *Crisia*, *Grisia*; *Bârzava* < *Berzovis*; *Abrud* < *Abruttum*, *Abrittum*; *Olt* < *Aluta*, *Alutus*; *Mureș*, *Moriș* < *Maris*, *Marisia*; *Buzău* < *Mousaios*; *Motru* < *Admutrium*, *Amutria*; *Siret* < *Seretos*; *Aranca* < **Ad Drinca(m)*; *Gălpăia* < *Gilpil*; *Păcura*, *Valea Păcurii*, *Păcurele*, *Păcuricea*, *Păcureni* < *păcură* < lat. *picula* etc.), existența unor denumiri duble (româno-slave) de locuri (*Repedele-Bistrița*, *Câmpul-Lung-Dolgopol*), atestarea unor toponime slave formate după cele daco-romane (*Cerna* < *Tsierna*, *Berzava* < *Berzovis*), supraviețuirea unei bogate game de antroponime paleobalcanice (*Bitu*, *Brad*, *Moș*, *Murg*, *Bendea*/ *Bendu* < tr. *Bendi* / *Bendo*; *Bizu* < tr. *Bizias* / *Bizo*; *Bala*/ *Bălă* < tr. *Bálła*, *Balas* etc.) și toponimele *Vlăhița* (în Transilvania), *Vlașca* (în Muntenia; *vlașcă* în Moldova), codrii *Vlăsiei* (în Muntenia), derivate din sl. *vlah* (< v.sl. *vlahъ* < v.germ. *Walh*) - traducerea lui *romanus*, *rumân* (*român*), probează persistența autohtonilor romanizați și coabitarea slavo-romană. În sfârșit, conservarea în părțile de vest și nord-vest ale Transilvaniei a unor termeni de origine latină care lipsesc în alte regiuni (*nea*, *pedestru*, *aiu*, *june*, *rărunchi*) demonstrează că aici s-a aflat una dintre vetrele de geneză românească. Desigur, anumite dislocări ale comunităților romanice au fost inerente, mai ales pe văile râurilor de șes, ocupate de slavi, care au impus denuminația proprie a cursurilor de apă respective – *Putna* (râul cu drum), *Dâmbovița* (râul cu păduri de stejari), *Topologul* (râul cu păduri de plop), *Râmnicul* (râul cu pești), *Ialomița* (râul din pământurile sterpe, nelucrate), *Bistrița* (*Repedele*), *Slatina* (apă sărată), *Zlatna* (locul aurului) etc. Dar nici aceste regiuni n-au fost complet golite de populația romană, cercetările arheologice și studiile de lingvistică arătând că șesul dintre Dâmbovița și vărsarea Oltului constituie unul dintre ținuturile-matră românești. De altfel, Petre P. Panaitescu a observat că în dialectul dacoromân, alături de slavul *a trăi*, există termenul arhaic și regional *a custa* („a trăi, a exista, a fi, a lăsa în viață”) provenit din lat. *constare* - „a sta locului, a rezista, a se menține etc.”; așadar, „*a trăi înseamnă a rămâne*”, conchidea istoricul.

Trecerea în masă a slavilor la sud de Dunăre la începutul secolului al VII-lea a însemnat „eliberarea” romanității dacice de sub o puternică presiune demografică, dar coabitarea cu enclavele slave rămase pe loc s-a prelungit încă aproximativ trei veacuri, interval în care a avut loc romanizarea acestora. Slavii au jucat în *Romania* carpato-dunăreană rolul neamurilor germanice din spațiul *Romaniei* occidentale, fiind *adstratul* procesului etnogenetic românesc. Integrarea treptată a lor în acest proces a fost posibilă datorită următoarelor cauze: **1)** unele pârghii ale mecanismului de asociere etnică a acestora erau similare cu cele ale romanilor (comunități agrare restrânse și diseminate, absența unei elite puternice, instituții simple, drept cutumiar, patrimoniu spiritual comun); **2)** numărul redus; **3)** definitivarea relativ recentă (cu puțin timp înainte de migrație) a elementelor culturale proprii și absența punctului de

referință roman în geneza și dezvoltarea acestora; 4) creștinismul latinofon al romanicilor, opus păgânismului politeist al slavilor⁴⁵.

Dominația slavă a avut anumite urmări în dezvoltarea instituțională, economică și culturală a romanicilor. Faptul se reflectă cel mai bine în limba română, unde se pot distinge două straturi lexicale din sfera aceleiași realități – unul arhaic, de origine latină (eventual prelatină), și altul mai recent, de factură slavă. Această asociere lexicală s-a creat, însă, în timp, respectiv prin secolele IX-XI, reprezentând finalizarea îndelungatelor procese de coabitare și integrare etno-demografică, lingvistică și culturală dintre romanici și slavi. Astfel, alături de *împărat*, *domn*, *jude*, *judec*, *gint* (< *gens*, *gentis* - „neam, familie”), *popor* (< *populus*) etc. – toate de origine latină, stau sl. *crai*, *jupân* (?), *voievod*, *cneaz*, *boier*, *norod*, *obșt(i)e*, *rudă* etc. Românii, ca toate popoarele neoromanice, au conservat lat. *pax*, *-cis*, *pacem* > *pace* și unii termeni din sfera militară (*armă* < *arma*, *săgeată* < *sagitta*, *săgeta* < *sagittare*, *arc* < *arcus*, *oaste* < *hostis*, *-em* etc.), dar, întrucât nu mai participau la acțiuni belicoase de anvergură, l-au pierdut pe *bellum*, care a fost înlocuit cu v. sl. *razboj* („ucidere”) - *război*, așa precum în limbile romanice occidentale vocabula latină a cedat locul francului **Werra* - „răscoală, frământare”. În domeniul agrar, românii au împrumutat pe *plug*, dar verbul corespunzător folosirii acestui instrument a rămas latin – *a ara* < *arare*; totodată, l-au păstrat pe lat. **aratu*; de asemenea, lui *câmp* < lat. *campus* i s-a asociat sl. *ogor*. La fel, în vocabuarul din domeniul superstițiilor, credințelor, demonologiei se întâlnesc dublete și triplete lexicale, cum ar fi: *duh*, *diavol*, *vârcolac*, *moroi*, *zmeu* provenite din slavă, *bală*, *balaur*, *dulf* (*dolf*), *zgriptor*, *zgripturoaică* moștenite din substratul tracic și *drac* derivat din lat. *draco*, *dracus*; semidivinități cu nume slave *drăgaicele*, *milostivele*, *sfințele* (< *sfânt* < *svetŭ*), dar și *iele* < tr. **elle* sau poate preindo-europeanul **ellai* și personificări cu nume latinești ca *zânele*, *sânzienele*, *frumoasele*, *dânsele*, *măestrelle*, *vântoasele* etc. În sfârșit, după unii istorici și lingviști, supremația politică și socială a *Sclavini*-lor a făcut ca însuși numele etnic *Romani-rumâni* să desemneze o stare socio-economică inferioară, respectiv *rumân* – țăran supus, șerb. Același fenomen a fost depistat în textele juridice france, unde *Romanus*, adică vorbitorul de *lingua Romana*, ar semnifica *homo rusticus*, *homo vulgaris*, adică țăran, om de condiție socială inferioară, pe când *Francus* este persoana de rang social superior (*potens vir*).

În concluzie, romanizarea slavilor încheie sinteza etnică românească sau, mai precis, aspectul glotogenetic al acesteia. Deși finalizat în veacurile X-XI, procesul a debutat în momentul când descendenții din ținutul dacic al romanității orientale își definitivaseră specificul etnic, respectiv autodenunțarea *rumân* (*român*) < *Romanus*, structura latină a limbii și caracterul creștin al spiritualității.

3. Românii – popor romanic

3.1. *Etnos* și *etnie*. Criteriile identității etnice a românilor

Încă din Antichitate, s-a pus problema criteriilor de departajare a diferitelor populații – obiceiurile, religia, limba, formele organizării militare, modul de a lupta, tipurile de arme, culorile hainelor, diversitatea numelor.

⁴⁵ Obiectele creștine descoperite atât în interiorul cât și în exteriorul arcului carpatic atestă existența nucleelor creștine latinofone, opuse comunităților slave închinătoare la *bozi* (sg. *boz*) - „idoli” < v. sl. *bozi* < pl. *bogŭ* - „zeu”.

Cercetarea modernă s-a întrebat, de asemenea, ce este un *etnos* (< gr. ἔθνος) și care sunt componentele ce definesc o *etnie* (fr. *ethnie*). S-a putut stabili că există anumite constante care conferă unui grup uman constituit intenționat (*etnos*) (trib, popor, națiune) o identitate colectivă (*etnie*): ● o ideologie sau o tradiție a originii comune; ● un nume colectiv; ● o cultură și o limbă comune; ● „asocierea cu un teritoriu specific”; ● „un sens al solidarității”.

În istoriografia românească recentă rolul fundamental în clarificarea problemei etnogenezei românilor l-a jucat arheologia. Ei i se alătură cercetările din domeniul istoriei limbii și al lingvisticii. Pe baza lor s-a stabilit că în veacul al VIII-lea, deși procesul de asimilare a slavilor continua, se poate considera că românii constituiau un etnos distinct de alte popoare neoromanice și din sud-estul Europei. Criteriile care stau la baza identificării și individualizării poporului român sunt:

1. Criteriul arheologic. Arheologia perioadei postromane a identificat cu succes cultura materială și viața spirituală a romanității dacice; criteriile specifice pe baza cărora a fost definită sunt *ceramica de tradiție provincial-romană sau dacică, obiectele creștine sau creștinate, unele tipuri de așezări și locuințe, uneltele agricole, obiectele de producție locală*, anumite caracteristici ale *ritul funerar*. Ele nu au o valoare absolută, întrucât, de la o etapă istorică la alta, din variate cauze, au suferit evoluții ascendente sau regresive. *Dar continuitatea cronologică, nu neaparat topografică, a unora dintre ele, fie și în forme alterate, mai ales a celor cu o specificitate clară* (obiectele creștine, de exemplu, nu puteau aparține barbarilor păgâni) *poate fi conexată cu o continuitate etnică*. Din acest punct de vedere, s-a stabilit că în secolul al VIII-lea, în cea mai mare parte a spațiului balcano-carpatic, până în zona lacului Balaton, în vest, ținutul Cernăuților, în nord, și Nistru, în est, este atestată o cultură arheologică relativ unitară, cunoscută în literatura de specialitate sub numele de cultura *Dridu*. Studiul atent pe baza criteriilor amintite mai sus a condus la concluzia că aceasta s-a format pe bazele culturii romanice din secolele V-VII, născută, la rândul ei, pe fondul provincial roman îmbogățit de aporturi traco-dacice și cunoscută în literatura de specialitate prin variantele regionale *Costișa-Botoșana-Hansca* în Moldova, *Ipotești-Cândești-Ciurel* în Muntenia, *Bratei-Țaga-Biharea* în Transilvania și *Crișana*. Prin urmare, cultura *Dridu* poate fi considerată un criteriu de identitate a unei formațiuni etnice păstrătoare a tradițiilor culturale provincial-romane și romanice, respectiv poporul român.

Teritoriul de formare și răspândire a culturii *Dridu* reflectă situația *din acel moment* a întinderii românilor. Existența ei atât la nord, cât și la sud de Dunăre poate fi explicată prin ceea ce Petre P. Panaitescu numea „teoria pânzelor suprapuse de populație”, respectiv coexistența dintre români și slavi în ambele regiuni, cu diferența că în stânga fluviului primii erau elementul dominant iar în dreapta acestuia – elementul dominat. Restrângerea treptată a culturii *Dridu*, începând cu ariile periferice, unde a creat mixturi cu formate culturale ale altor etnii, până la dispariția sa în secolele X-XI, se explică, printre altele, prin finalizarea proceselor de „cristalizare etnică”, respectiv romanizarea (asimilarea) definitivă a slavilor nord-dunăreni și începutul slavizării românilor sud-dunăreni.

2. Criteriul denominativ. Numele unui popor este o dovadă a felului în care acesta s-a format, s-a autodenumit și a fost cunoscut de alții.

Autodefinirea reflectă o identitate de grup bazată pe tradiția originii comune iar denumirea externă – percepția obiectivă sau subiectivă a altei formațiuni etnice. Latinofonii din zona carpato-dunăreană s-au autoidentificat ca *Romani*, apoi ca *rumâni*, *români*, care corespundea tradiției asumate despre originea lor romană și despre caracterul propriei limbi - *Romana lingua* (latina). Ei nu și-au spus *Daci*, *Moesi*, *Getae* etc., deoarece, după cucerirea romană, etnonimele respective nu mai acopereau o realitate politică, iar o dată cu generalizarea cetățeniei romane, populația latină sau latinizată din *Dacia* și *Moesia* se califica drept *Romani*. După retragerea romană, autodenunirea *Romanus* a subzistat, întrucât, conform noii paradigme de autodefinire a *Romaniei* în raport cu barbarii în urma creștinării (*Romanus-christianus* se opune lui *barbarus-paganus*), romanitatea daco-moesică a conservat echivalența *Romanus* = *rumân* - *christianus* = *creștin*. În sfârșit, *Romani*-i dunăreni nu au preluat numele unuia dintre neamurile sau triburile care au stăpânit în zonă, întrucât acestea n-au creat state durabile, criteriile lor de afiliere etnică erau de altă natură iar formele de viață, de cultură și de credință erau diferite de cele ale romanilor.

Ca și altor vorbitori de limbă romană, slavii au dat acestor *Romani* din Carpați numele de *vlah*, cu un sens similar celui utilizat de triburile germanice (*Walh*), de unde l-au preluat. Deși prima atestare a etnonimului respectiv în lumea slavă datează de la începutul secolului al X-lea, formele lui diferite în limba slavă – v.sl. *vlahъ*, bg. *vlah*, rus. *voloch*, ucr. *voloch*, sb.-cr. *vloska* etc. – arată o vechime mult mai mare, respectiv în secolul al VII-lea, când începuse diferențierea dialectală a slavei comune. Denumirea respectivă n-a fost niciodată folosită de românii înșiși; prin urmare, ea nu este un etnicon propriu, unificator, ci un mod specific și obiectiv de atribuire etnică externă; ea este o simplă traducere a numelui *Romanus*, pe care-l și-l dădeau cei alături de care slavii au conviețuit. Din slava comună, cuvântul *vlahъ* a trecut în greaca bizantină (*bláxoß* - român de la Dunăre și din Pind) și în maghiară (*oláh* – român).

3. Criteriul lingvistic. Stăpânirea romană s-a soldat în plan lingvistic cu formarea unei „comunități latinofone”, de la mijlocul secolului al III-lea începând procesul de transformare treptată a acesteia într-o „pluralitate romanofonă”. În secolele IV-VI, „unitatea lingvistică dunăreană”, care avea la bază o variantă locală a latinei (latina dunăreană), subzista încă, dar, exceptând spațiul Scythiei Minor, unde inscripțiile, antroponimele, numele de locuri, scrierile ecleziastice, legendele monedelor, unele acte juridice etc. documentează existența unei numeroase populații vorbitoare de limbă latină, la nordul Dunării, unde evoluția istorică se derula pe coordonate specifice, dovezile sunt, de la o etapă la alta, tot mai reduse. Un rol major în difuziunea rapidă și generală, mai ales pe orizontală, a latinei l-a jucat în acest interval creștinismul, care a câștigat pentru latinitate masa *illiterati*-lor danubieni. De asemenea, mobilitatea populației în spațiul romanității dacice (roiri de sate, transhumanță, retrageri și reveniri pe aceleași vetre de sat) a avut un anumit rol în difuziunea latinei printre tracii neromanizați și alogeni.

Până când s-a vorbit latina în zona dunăreană? Latina n-a încetat să se vorbească niciodată, putându-se afirma, extrapolând o definiție a lui Alexandru Rosetti, că limbile romanice nu sunt altceva decât variante ale limbii latine vorbite neîntrerupt în Italia, *Gallia*, *Hispania* etc. Cert este că, treptat, latina a

suferit transformări, s-a dialectizat, apărând astfel „entități lingvistice distincte unele de alte”, adică limbile romanice. Se consideră că până în secolul al VIII-lea româna se diferențiasse de latina din care pornise. E vorba de o latină populară, care, datorită evoluției izolate de la un anumit moment și caracterului rustic și iliterat al culturii romanice, a îmbrăcat un aspect mai conservator (de exemplu, din terminologia culturală, româna a păstrat numai pe *charta* > *carte*, *scribere* > *scri(ere)* și arh. *scio* > *a ști*, dispărând *littera*, *opera*, *parabola*, *regula*, *sapere* > *a ști*, *textum*). În timpul bilingvismului daco-latin au fost preluate cca 160 de lexeme din substratul tracic - *baci*, *buză*, *grumaz*, *gușă*, *moș*, *măgură* etc.

Începând din secolele IX-X, în contextul conviețuirii slavo-române, al creștinării bulgarilor și rușilor și al recunoașterii limbii slave ca limbă liturgică și de cultură, asupra limbii române s-au exercitat influențe slave, care n-au alterat, însă, caracterul latin.

4. Criteriul juridic. O bună parte a evului mediu, românii au avut organe juridice („oameni buni și bătrâni”, „judeci”, „jurători” etc.), instituții („ceată”, „înfrățire”, „zestre” etc.) și norme de drept cutumiar, nescris („obiceiul pământului/ din veac/ din moși, strămoși și răstrămoși”, „legea (leagea) țării/ românească/ românilor/ bătrână/ pământului” etc.) al căror specific sub numele de *ius Valachicum* a fost recunoscut în unele acte normative scrise ale statelor vecine. Vechimea lor coboară în vremurile daco-romane.

3.2. Românii și tăcerea surselor

Din ultimul sfert al veacului al III-lea, când Imperiul a părăsit provincia *Dacia*, informațiile literare despre romanicii nord-dunăreni sunt foarte puține. De asemenea, nici un izvor istoric contemporan cu perioada finală a etnogenezei – sec. VII-VIII - nu-i pomenește pe români și nici nu există vreo relatare mai târzie certă care să se refere la vreun eveniment în care aceștia să fi fost implicați în intervalul amintit⁴⁶. Dar faptul că în secolul al IX-lea românii erau la nord de Dunăre un etnos distinct rezultă din *Gesta Hungarorum* a notarului *Anonymus* (Magistrul P.) al regelui Bela al III-lea al Ungariei (1172-1192) și din cronica rusească *Povestea anilor de demult* (sec. XII). Surse bizantine din veacurile XI-XII amintesc de *vlahii* sud-dunăreni în legătură cu evenimente petrecute în ultima treime a secolului al X-lea. Ulterior, cantitatea de informație originală din diferite medii istoriografice sau aulice despre românii sud- și nord-dunăreni sporește.

TEMĂ DE CONTROL

Vă rugăm să ne transmiteți, în scris, lucrarea pe care o veți redacta anterior prezentării la examen, având, **la alegere**, una din cele două teme:

- **Reconstituirea monografică a unei culturi din eneoliticul timpuriu sau dezvoltat.**
- **Romanizarea spațiului daco-moesic.**

⁴⁶ Un manuscris athonit din secolul XIX, care copie un text din veacul XVII, menționează pe *vlahorinhini* (= *vlahii* de pe malurile Rhynchinului), în Macedonia, care ar fi participat la împresurarea Thessaloniceului în 676-678; dar caracterul tardiv al însemnării a făcut ca autenticitatea informației să fie privită cu scepticism.

Pentru realizarea temei, aveți în vedere și studiile de specialitate, citate în lucrările indicate la *Bibliografia minimală*. Lucrarea va fi redactată conform normelor științifice:

- cu note de subsol;
- lista bibliografiei consultate la sfârșitul lucrării.

Pentru **tratarea monografică** a unei culturi, indicăm să se urmărească următoarele probleme: explicarea denumirii, încadrare cronologică, istoricul cercetării, aria de răspândire, origine, periodizare, trăsături caracteristice ale vieții materiale (ocupații, unelte, arme, ceramică, podoabe, alte artefacte) și spirituale (credințe, complexe de cult, rit și ritual funerar), legături cu alte culturi, sfârșitul și rolul respectivei culturi în cadrul evoluției istorice de ansamblu.

Tema de control va fi depusă la secretariatul Facultății cel mai târziu cu două săptămâni înainte de prezentarea la examen. Calificativul obținut pentru lucrare va fi luat în considerare la stabilirea notei finale a examenului, în cazul în care examenul a fost promovat.

BIBLIOGRAFIE MINIMALĂ (partea I)

- Mircea Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe (coordonatori), *Istoria Românilor*, I, București, 2001.

- Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, Dan Gh.Teodor, Ligia Bârză, Florentina Preda, *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, București, 1995.

- Vladimir Dumitrescu, Alexandru Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*, București, 1988.

- Nicolae Ursulescu, *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Iași, 2002.

- Vladimir Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București, 1974.

DICȚIONARE

- Dionisie M. Pippidi (coordonator), *Dicționar de istorie veche a României (Paleolitic – sec. X)*, București, 1976.

- Radu Florescu, Hadrian Daicoviciu, Lucian Roșu, *Dicționar enciclopedic de artă veche a României*, București, 1980.

- Constantin Preda (coordonator), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, București, vol.I (A-C), 1994; vol.II (D-L), 1996; vol.III (M-Q), 2000.

*

BIBLIOGRAFIE MINIMALĂ (partea a II-a)

- L. Bârză, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, 1979

- N. Stoicescu, *Continuitatea românilor. Privire istorică. Istoricul problemei. Dovezile continuității*, București, 1980

- I.I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romană*, București, 1981

- G.I. Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, ediție îngrijită, prefață, studiu și note de S. Brezeanu, traducere de M. Rădulescu, București, 1988

- N. Zugravu, *Istoria romanității nord-dunărene (secolele II-VIII). Contribuții la etnogeneza românilor*, Iași, 1994
- Idem, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997
- C. Frâncu, *Geneza limbii române și etnogeneza românilor*, ediția a II-a revizuită, Iași, 1999
- A. Madgearu, *Rolul creștinismului în formarea poporului român*, București, 2001
- A. Husar, *Din istoria Daciei romane, I, Structuri de civilizație*, Cluj-Napoca, 2002
- *Istoria românilor, II-III* București, 2001

G L O S A R

aculturație = fenomen istoric, care constă în receptarea unor elemente superioare de civilizație de către o comunitate aflată într-un stadiu mai puțin evoluat.

aerofotogrammetrie = știința obținerii și interpretării fotografiilor aeriene, cu numeroase aplicații și în depistarea vestigiilor arheologice.

ante quem = limită cronologică inferioară pentru un fenomen/ eveniment istoric sau pentru o descoperire arheologică.

arheomagnetism = știință interdisciplinară (cu implicarea fizicii), care permite datarea unor resturi arse (lut, piatră), prin studierea schimbărilor suferite de câmpul magnetic al pământului, deoarece obiectul păstrează orientarea câmpului magnetic din momentul arderii.

arheozoologie = știință interdisciplinară, care studiază oasele de animale descoperite în timpul săpăturilor arheologice, permițând reconstituirea faunei, a hranei vechilor oameni, precum și a biotopurilor din diferite perioade.

artefact = orice obiect care a căpătat o anumită formă în urma unei intervenții umane.

askos = vas ritual, în formă de burduf și cu aspect avimorf stilizat; se întâlnește în eneolitic și în epoca bronzului.

aspect cultural = v. facies

b.c. = *before Christ* (înainte de Christos); este sigla cu care se indică datele radiocarbon necalibrate. Pentru cele calibrate se utilizează aceeași siglă, dar cu majuscule (B.C.)

chorologică = metoda cartării siturilor sau obiectelor de un anumit tip, ceea ce permite să se stabilească arealul lor de răspândire, precum și zonele de interferență cu alte arii culturale.

complex arheologic = un ansamblu coerent de vestigii arheologice, individualizat în cadrul unui sit.

complex cultural = reunirea unor culturi sau grupuri culturale înrudite.

cronologie absolută = datarea unui fenomen istoric sau a unui vestigiu arheologic prin unități solare de timp (an, deceniu, secol, mileniu).

cronologie relativă = datarea unui fenomen istoric sau a unui vestigiu arheologic în funcție de un alt fenomen sau vestigiu.

cultură arheologică = totalitatea urmelor de viață materială și spirituală, asemănătoare între ele, care se dezvoltă la un moment dat, pe un anumit teritoriu.

cuplul divin = reprezentare simbolică a divinității masculine și a celei feminine, din unirea cărora rezultă viața și rodnicia naturii.

decapaj = înlăturarea păturii de pământ care acoperă un strat arheologic, cu ajutorul uneltelor simple (d. manual) sau cu utilaje mecanizate (d. mecanic).

dendrocronologie = metodă interdisciplinară de datare absolută a unor vestigii de lemn, care au păstrat inelele anuale de creștere; se pornește de la principiul că fiecare inel are o formă proprie, în funcție de condițiile climatice ale fiecărui an și ale fiecărei zone.

epigrafie = știință ajutătoare a istoriei, care studiază inscripțiile, realizate pe diferite materiale și categorii de obiecte.

eponimă (localitate, așezare) = un loc care dă numele unei culturi arheologice, deoarece acolo s-au descoperit, pentru prima oară, vestigiile acelei culturi.

facies/aspect cultural = un teritoriu limitat, care se individualizează, prin anumite particularități, în cadrul unei culturi arheologice sau în zona de contact dintre două culturi.

fibulă = agrafă de metal, utilizată de la sfârșitul epocii bronzului, care servea la prinderea îmbrăcăminții sau ca podoabă ornamentală, înlocuind acele cu măciulie care fuseseră folosite până atunci în acest scop. Se compune din ac, arc, piciorul fibulei și port-agrafă, putând să existe și o placă ornamentală. Datorită tipologiei lor extrem de variate și precise (ca loc și timp), fibulele reprezintă un important element de datare a siturilor arheologice.

grup cultural = o zonă cu un număr restrâns de descoperiri, care se individualizează clar în cadrul unui complex cultural arheologic.

in situ = o descoperire arheologică nederanjată de pe locul pe care l-a ocupat în vechime.

kurgan (curgan) = tumul, movilă ridicată cu scop funerar.

megaron = nume grecesc pentru locuințele cu plan rectangular și cu pridvor.

microlitism = fenomen tehnologic, constatat la sfârșitul paleoliticului, care constă în micșorarea extremă a dimensiunilor uneltelor de silex

numismatică = știință ajutătoare a istoriei, care se ocupă cu studiul monedelor.

ocru = oxid de fier, de regulă de culoare roșie, care se pune în morminte, peste cei decedați, pentru a simboliza sângele, viața.

oppidum = cuvânt latin, care desemnează o categorie de așezări fortificate cu valuri de pământ, palisade și șanțuri, având în interior o viață economică destul de evoluată și construcții edilitare, care sugerează existența unui stadiu urban incipient. Termenul a fost întrebuințat mai ales pentru lumea celtică, dar, prin extensie, e utilizat și pentru *davele* dacice.

palisadă = gard de lemn (simplu sau dublu), construit cu rol defensiv, în jurul unei așezări sau pe coama valului de apărare, contribuind la sporirea eficacității sistemului defensiv, prin creșterea înălțimii valului și a diferenței de nivel față de șanțul adiacent. Uneori, palisada era lutuită, pentru a fi protejată împotriva incendiilor.

palynologie = știință a naturii, care studiază urmele lăsate de polenul plantelor, permițând reconstituirea faunei și a climei de odinioară.

post quem = limită cronologică superioară pentru un fenomen/ eveniment istoric sau pentru o descoperire arheologică.

potasiu-argon = metodă radioactivă de datare, cu perioadă foarte lungă de înjumătățire a izotopilor radioactivi, aplicată pentru perioadele străvechi, cum ar fi fazele de început ale paleoliticului.

racemizarea aminoacizilor = metodă interdisciplinară (cu implicarea biochimiei) de datare a vestigiilor arheologice, pornindu-se de la constatarea că aminoacizii existenți într-un organism viu își schimbă treptat structura (racemizare) după moartea acestuia.

radiocarbon (^{14}C) = cea mai cunoscută metodă interdisciplinară de datare a vestigiilor arheologice, bazată pe înjumătățirea, într-o perioadă de 5738 ani, a cantității de izotop radioactiv (^{14}C), care, găsindu-se în atmosferă, este asimilat de toate organismele vii; cantitatea rămasă în oase sau în materiale carbonizate poate fi măsurată în laboratoare speciale, iar rezultatele obținute se recalibrează, pentru a se obține date reale.

rezistivitatea solului = metodă modernă de investigare arheologică pe teren, care precede, de regulă, săpătura propriu-zisă, indicând existența unor vestigii și forma lor. Metoda se bazează pe variațiile pe care o undă (electromagnetică, seismică), pornită de la un generator, le cunoaște în momentul în care întâmpină un obstacol, cu o rezistivitate diferită de cea a solului obișnuit. Aceste variații, înregistrate de un oscilograf, indică anomalii, asupra cărora arheologul se va concentra în timpul săpăturii.

rhyton = vas de băut sau pentru libații, în formă de corn de animal, simbolizând “cornul abundenței”.

sit = orice punct cu vestigii arheologice, indiferent de natura lor.

sonda fotografică = metodă folosită în cercetarea unor complexe arheologice care s-au aflat multă vreme în vid, conservând materiale organice; pentru a se evita deteriorarea acestora la contactul brusc cu aerul, se fotografiază mai întâi spațiul închis cu sonda introdusă printr-un orificiu. În felul acesta, se pot lua măsuri de conservare pentru piesele cu structură organică.

stratigrafie = principala metodă a cercetării arheologice (împrumutată din geologie), care urmărește succesiunea straturilor în sol, obținându-se date de cronologie relativă. O variantă o reprezintă stratigrafia orizontală, care stabilește raportul cronologic dintre complexe învecinate (dar nu suprapuse).

tell = termen de origine arabă, care desemnează movilele formate pe un teren inițial plan, prin suprapunerea treptată a resturilor de locuire din diferite perioade.

termoluminescență = metodă de datare absolută, bazată pe măsurarea radioactivității eliberate de obiecte vechi arse (piatră și pământ), atunci când sunt încălzite în vid până la 500°C .

tipologie = metodă clasică a cercetării arheologice, care pornește de la compararea obiectelor asemănătoare, alcătuindu-se serii tipologice, pe baza evoluției trăsăturilor acestora.

tumul = v. kurgan

ultrasunete = metodă de datare absolută, bazată pe scăderea treptată a rezistenței oaselor fosile la trecerea ultrasunetelor, ceea ce permite calcularea timpului trecut de la moartea animalului de la care provine osul supus testării.

varvă = strat subțire de mâl și pietriș (vărgat, în limba suedeză); numărarea acestor straturi rămase annual de la retragerea ultimei glaciațiuni a permis să se stabilească, pentru zona Suediei, o cronologie pe ultimii 15.000 de ani.

LISTA TABELELOR, HĂRȚILOR ȘI ILUSTRAȚIILOR

TABELE

Tabel 1. Sisteme de periodizare și cronologie ale neo-eneoliticului din România.....	20
Tabel 2. Culturile epocii bronzului de pe teritoriul României.....	50
Tabel 3. Cronologia, fazele, seriile de bronzuri și fenomenele culturale din prima perioadă a epocii fierului pe teritoriul României.....	58

HĂRȚI

Harta 1. Principalele stațiuni paleolitice.	
Harta 2. Principalele stațiuni neolitice și ariile de răspândire ale culturilor neolitice.	
Harta 3. Eneoliticul timpuriu.	
Harta 4. Eneoliticul dezvoltat.	
Harta 5. Eneoliticul final.	

FIGURI

Fig. 1. Piese bifaciale din paleoliticul inferior.	
Fig. 2. Piese din paleoliticul mijlociu.	
Fig. 3. Locuințe paleolitice.	
Fig. 4. Adăpost paleolitic de la Ripiceni	
Fig. 5. Piese de silex aurignaciene.	
Fig. 6. Obiecte paleolitice din os	
Fig. 7. Piese gravettiene și romanello-aziliene.	
Fig. 8. Piese swideriene (1), campigiene (2-4) și tardenoisienne	
Fig. 9. Artă paleolitică.	

Fig. 10. Picturi rupestre din peștera de la Căciulat.

Fig. 11-12. Cultura Schela Cladovei.

Fig. 13. Ceramică aparținând orizontului timpuriu Gura Baciului-Cârcea.

Fig. 14-15. Cultura Starčevo-Criș.

Fig. 16. Grupul cultural Ciumești-Pișcolț.

Fig. 17. Cultura Vinča în Banat.

Fig. 18. Cultura Dudești.

Fig. 19. Cultura ceramicii liniare cu capete de note muzicale.

Fig. 20. Sanctuarul de la Parța (cultura Banatului).

Fig. 20. Cultura Boian.

Fig. 22. Cultura Hamangia.

Fig. 23. Cultura Vădastra.

Fig. 24. Cultura Rast.

Fig. 25. Cultura Turdaș.

Fig. 26. Grupurile culturale Iclod și Suplac.

Fig. 27. Cultura Tisa.

Fig. 28-29. Cultura Precucuteni.

Fig. 30. Complexe de cult din cultura Precucuteni.

Fig. 31-34. Cultura Gumelnița.

Fig. 36. Cultura Sălcuța și cultura Petrești.

Fig. 37. Cultura Cucuteni, faza A.

Fig. 38. Cultura Cucuteni, faza A-B.

Fig. 39. Cultura Cucuteni, faza B.

Fig. 40. Piese de aur descoperite la Moigrad, cultura Bodrogkeresztúr

Fig. 41. Cultura amforelor sferice.

Fig. 42. Cultura Foltești-Cernavoda II.

Fig. 43. Cultura Coțofeni.

PROGRAMA ANALITICĂ A CURSULUI
ISTORIA VECHIE A ROMÂNIEI

Cod:

Specializarea: **Istorie**, anul de studii: **I**

Semestrul: **I**, număr ore de curs:

Anul universitar: **2008-2009**

1. Obiectivele cursului:

- cunoașterea marilor perioade de evoluție istorică a spațiului carpato-dunărean din Antichitate până la începuturile Evului Mediu
- încadrarea proceselor și fenomenului istorice din spațiul românesc în contextul istoriei antice și postantice regionale și universale și depistarea aspectelor particulare ale celor dintâi;
- formarea limbajului de specialitate
- însușirea bibliografiei minimale de specialitate

2. Conținutul de bază:

Partea I: PERIOADA PREROMANĂ

Partea a II-a: PERIOADA ROMANĂ

Partea a III-a: PERIOADA ROMANO-BIZANTINĂ

Partea a IV-a: PERIOADA POSTROMANĂ

3. Sistemul de evaluare: lucrare de control + examen

4. Discipline care trebuie parcurse în prealabil:

- *Istoria antică universală*

5. Bibliografie curs:

1. L. Bârză, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, 1979
2. N. Stoicescu, *Continuitatea românilor. Privire istorică. Istoricul problemei. Dovezile continuității*, București, 1980
3. I.I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romană*, București, 1981
4. G.I. Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, ediție îngrijită, prefață, studiu și note de S. Brezeanu, traducere de M. Rădulescu, București, 1988
5. N. Zugravu, *Istoria romanității nord-dunărene (secolele II-VIII). Contribuții la etnogeneza românilor*, Iași, 1994
6. Idem, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997
7. C. Frâncu, *Geneza limbii române și etnogeneza românilor*, ediția a II-a revizuită, Iași, 1999
8. A. Madgearu, *Rolul creștinismului în formarea poporului român*, București, 2001
9. A. Husar, *Din istoria Daciei romane, I, Structuri de civilizație*, Cluj-Napoca, 2002
10. *Istoria românilor, II-III* București, 2001